

С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова, М. Г. Жук

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2015

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)

ББК 81.2Укр-922

Є74

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.07.2015 р. № 777)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Умовні позначення

— «Пригадаймо!»

— «Усміхнімось!»

— «Запам'ятаймо!»

— «Вчимося культури мови»

— Робота в групі

Мудре слово

Добірні зерна мови

У пензлем, і словам

Єрмоленко С. Я.

Є74

Українська мова : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. /
С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова, М. Г. Жук. — К. : Грамота,
2015. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-349-520-0

Підручник містить навчальний матеріал, який відповідає вимогам Державного стандарту та чинній програмі з української мови.

Він структурований за розділами, у яких розглянуто такі частини мови: дієслово та його форми — дієприкметник і дієприслівник; прислівник; прийменник; сполучник; частка; вигук. Значну увагу приділено розвитку зв'язної мови. Наприкінці підручника вміщено короткі словники — орфографічний, синонімів, антонімів, тлумачний, іншомовних слів, фразеологізмів. Різноманітність рубрик і відповідних вирав орієнтують учнів на засвоєння граматичних і орфографічних норм української мови, вироблення навичок логічного мислення й відчуття стилю.

Для семикласників, учителів, студентів педагогічних навчальних закладів.

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)

ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-966-349-520-0

© Єрмоленко С. Я.,
Сичова В. Т., Жук М. Г., 2015
© Видавництво «Грамота», 2015

**Закон України
«Про Державний Гімн України»
від 6 березня 2003 року**

Стаття 1. Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Стаття 2. Встановити, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Стаття 3. Наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену Законом.

Стаття 4. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Друзі-семикласники!

З кожним роком ви вдосконалюєте свої знання з української мови. Умієте усно й письмово висловити думку, сприйняти, переказати й створити текст, грамотно оформити документ (заяву, доручення), умієте написати замітку в газету, листа товаришеві...

Ви вчитеся ставити запитання й відповідати на них, просити й дякувати, обурюватись і захоплюватись. Щоб усі ваші наміри й думки знайшли точне вираження в словах, граматичних формах і зв'язках, ви маєте знати закони мови. Адже від різного мовного вбрання, у яке вдягається ваша думка, залежить, як вас чутимуть, сприйматимуть і розумітимуть, тобто залежить успіх вашого спілкування з людьми.

Мабуть, ви зрозуміли: вивчення української мови — тривалий процес. Він не обмежується здобутими знаннями про звуки мови, будову слова, творення слів, складання речень. У сьомому класі вам відкриються таємниці частин мови.

Разом із вивченням граматики ви паралельно пізнаватимете власне Я, себе як особистість, тобто відкриватимете світ і самих себе у світі.

Зміст вправ, які вміщені на сторінках підручника, охоплює такі теми: «Я й українська мова і література», «Я і Батьківщина», «Я і національна культура», «Я — особистість», «Я і моя родина», «Я і школа», «Я і людство», «Я і рідна природа», «Я і мистецтво». Вони допоможуть вам опанувати зміст підручника.

На вас чекають цікаві вправи. Утомившись, ви зможете відпочити з усмішкою, прочитати мудре слово, поміркувати над значенням фразеологізмів з рубрики «Добірні зерна мови». Вам, мабуть, сподобається й відома вже рубрика «І пензлем, і словом», а також практичні поради в рубриці «Вчимося культури мови».

Тож налаштуйтеся на цікаву розмову й корисну працю з підручником «Українська мова»!

Автори

ВСТУП

§ 1 Літературна норма української мови

1. Що вивчають такі розділи мовознавства: *лексика, граматики, стилістика, орфоєпія, орфографія, пунктуація*?
2. Чим відрізняється українська мова, яка звучить у Полтавській, Закарпатській, Хмельницькій, Миколаївській, Житомирській та інших областях України?
3. Яка мова об'єднує українців з усіх територій України?

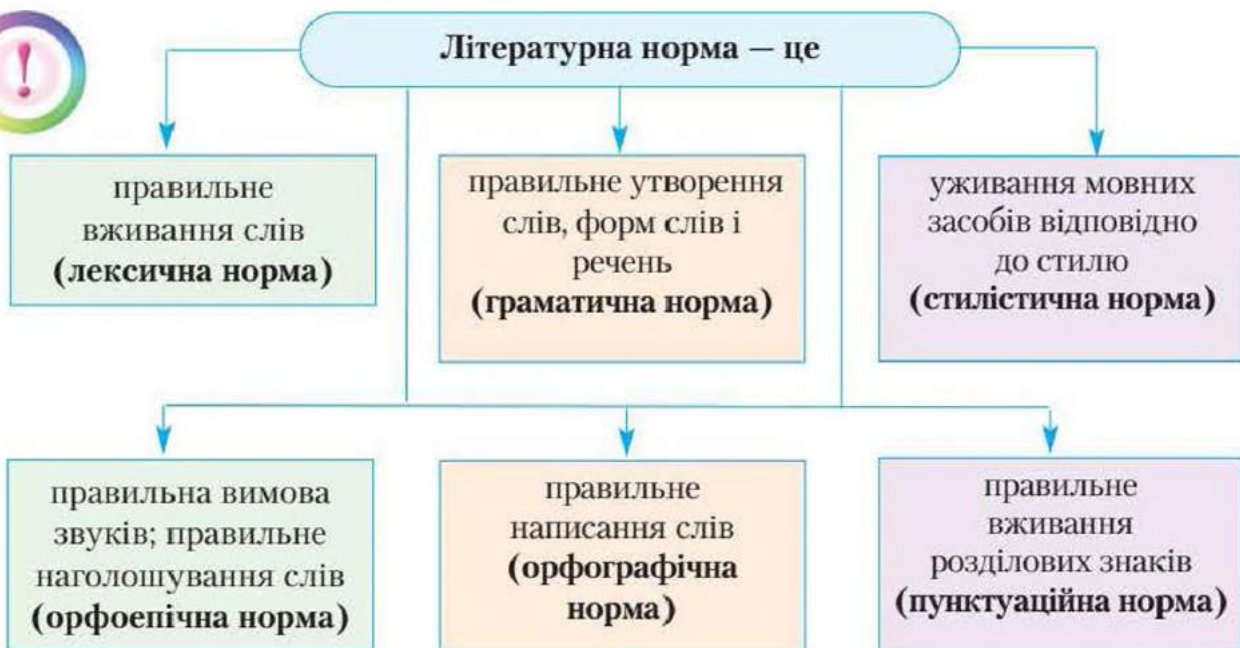
1. Прочитайте текст. Яка основна думка висловлена в ньому?

Літературну мову найчастіше означають такими словами: *опрацьована, унормована, взірцева, відшліфована, зразкова, вишукана, правильна, чиста*. Серед таких оцінок найважливіше, найхарактерніше поняття для літературної мови — *унормована*, тобто мова, яка має загальноприйняті норми.

Літературна норма закріплена в словниках, граматиках, підручниках і посібниках. Її дотримуються насамперед у писемних текстах офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів.

Літературна норма усталюється тоді, коли в нації виникає потреба розвивати освіту, культуру єдиною літературною мовою.

2. Як ви вважаєте, у якій формі мови (писемній чи усній) найвиразніше виявляється літературна норма?

2 Прочитайте словосполучення й відредагуйте їх, дотримуючись лексичної норми української мови. Виграє та група, яка зробить це найшвидше.

Слідуюча зупинка; участковий лікар; мебельна фабрика; громадянський транспорт; ефектний засіб для рівномірного загару; проїзні білети; відношення до батьків; займатися в сьомому класі; дякуючи допомозі лікаря; зошит по математиці; заключати договір; лід зрушився; одержувати перемогу; терпіти поразку; у відношенні до друзів.

Літературна внормована мова:

- має наддіалектний характер;
- охоплює різні сфери суспільного спілкування;
- є засобом збереження та передавання знань.

1. Прочитайте уривок із твору Дж. К. Роулінг «Гаррі Поттер і орден Фенікса» в перекладі В. Морозова. Випишіть слова, що не належать до літературної мови.

— Що з тобою? — запитав Гаррі, а Іклань тим часом стрибав навколо них, намагаючись лизнути в обличчя.

— Та я ж тобі мовлю, що нічого, — рішуче повторив Гегрід. — Горнетко чаю?

— Та не вигадуй, — не погодився Рон, — тобі ж погано!

— Кажу тобі: всьо файно, — випростався Гегрід, з усмішкою обертаючись до них, але відразу скривився від болю. — Але ж як то файно знов усіх вас видіти... Добре си відпочили вліті, га?

— Гегріде, на тебе хтось напав! — не вгавав Рон.

— Послідній раз кажу: то все дурниця! — рішуче відбивався Гегрід.

— Тобі треба піти до мадам Помфрі, — стурбовано порадила Герміона, — у тебе жахливі рани.

— Я сам усьо залагоджу, ясно? — твердо відповів Гегрід...

Кадр із кінофільму «Гаррі Поттер і орден Фенікса»

2. Слова якого діалекту української мови (північного, південно-східного, південно-західного) використав перекладач, вирізняючи мову Гегріда?

3. Які стилістичні функції виконують діалектизми в художньому тексті?

4 Установіть відповідність між діалектними та літературними словами.

1 ватра	А волосся
2 гвіздь	Б один
3 волосе	В шматок
4 бараболя	Г окраєць
5 їден	Г цвях
6 кавалок	Д картопля
7 мешти	Е багаття
8 цілушка	Є черевики

1. Прочитайте уривок із вірша М. Рильського. Як ви розумієте думку, висловлену в поетичних рядках?

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.

2. Складіть невеликий твір-роздум (*сім-вісім речень*) на тему «Дбаймо про чистоту мови» на основі власних спостережень і вражень.

- 6 Прочитайте текст. Доповніть його власними міркуваннями про українську мову (*сім-вісім речень*).

Відомо, що культура мови — це дотримання загальноприйнятих норм літературної мови. З культурою мови пов'язують уміння висловлювати думки чітко, дохідливо, переконливо, користуватися всіма засобами мовної виразності. Культура мови — це ще й загальноприйнятий мовний етикет, тобто типові словесні формули вітання, прощання, побажання, запрошення тощо.

Дбати про культуру мови означає не тільки уважно ставитися до мовленого й писаного слова, володіти літературною нормою, а й розширювати сфери застосування української мови (*С. Єрмоленко*).

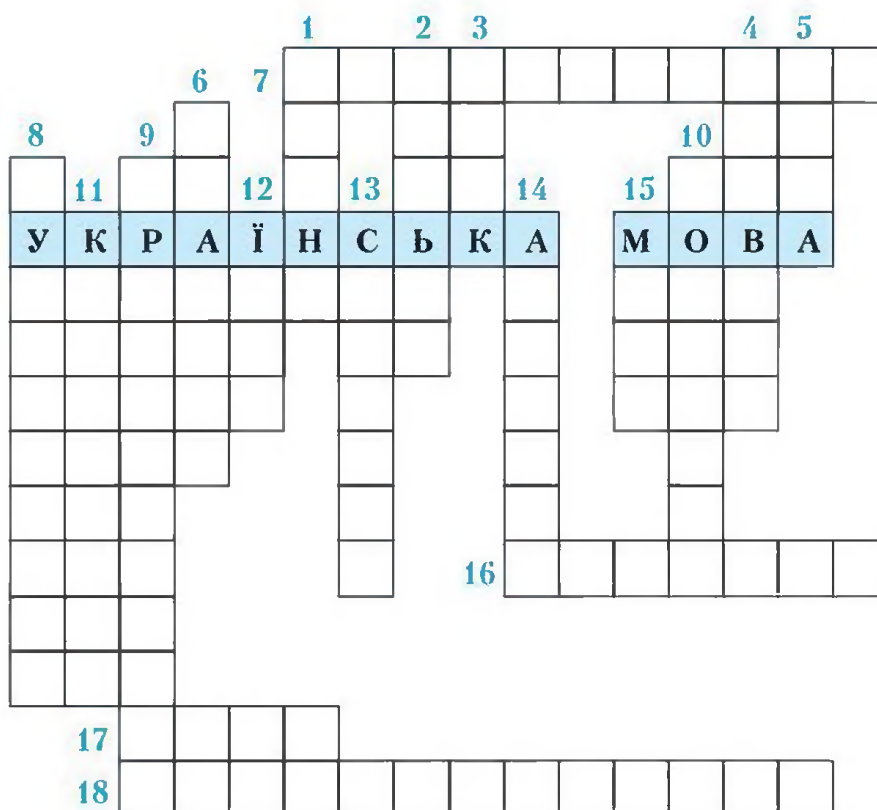

- 7 Розгадайте кросворд «Українська мова».

- По вертикалі.**
1. Словесно-музичний твір, призначений для співу.
 2. Іменник спільного роду (*чол. і жін.*), що називає людину, яка полюбить багато спати; синоніми до цього слова: *сплюх, дрімайло, спанько*.
 3. Представник народів мовної сім'ї, з мови яких українці запозичили

слова *козак, чумак, отаман, штани, товариш, кіш, гарбуз, кишмиш, ба-рабан* тощо. **4.** Книжка, у якій за алфавітом подано слова якої-небудь мови. **5.** Коло життєвих явищ, подій, що становлять зміст твору літератури, образотворчого мистецтва. **6.** Мова, характерна для певної місцевості. **8.** Розділ науки про мову, що вивчає правила вживання розділових знаків. **9.** Усталений зворот, цілісний за значенням вислів. **10.** Мистецтво, створене народом; народна творчість. **11.** Пісня для заколисування дитини. **12.** Іменник, що називає тварину, спина і боки якої вкриті голками; у переносному значенні так кажуть про зачіску — коротко підстрижене волосся, що стирчить. **13.** Слово, близьке або однакове за значенням до іншого, але відмінне від нього звучанням і написанням. **14.** Слово, протилежне за значенням до іншого слова. **15.** Здатність людини говорити, висловлювати свої думки.

По горизонталі. **7.** Властивість мови, яка надає їй емоційного забарвлення — відтінку ніжності, ласки. **16.** Іменник, що називає людину, яка має великий розум, досвід, глибокі знання; мислитель, філософ. **17.** Найменша неподільна одиниця, яку вимовляють і чують. **18.** Властивість української мови, яка надає їй приємного, мелодійного звучання.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

У цьому розділі ви повторите вивчене про іменник, прикметник, числівник, займенник, пригадаєте правила написання слів і вживання розділових знаків.

Із текстів вправ і завдань ви дізнаєтеся про народні звичаї, риси національного характеру.

Ви відчуєте єдність зі своїм народом, своєю державою.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО»

- **Іменник**
- **Прикметник**
- **Числівник**
- **Займенник**
- **Прості речення**
- **Складні речення**
- **Головні члени речення**
- **Другорядні члени речення**
- **Однорідні члени речення**
- **Звертання**
- **Вставні слова**
- **Діалог**
- **Репліка**

§ 2 Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях

1. Що таке *синтаксис*?
2. Що таке *речення*?
3. Чим просте речення відрізняється від складного?
4. Які члени речення називають *однорідними*?

1. Спишіть текст. Підкресліть однорідні члени речення.

Щоб підтримати українську мову, не потрібні подвиги: варто купити в кіоску україномовну газету, а в книгарні — українську книжку. А ще — замовити на радіо українську пісню.

Спілкуйтеся українською мовою в соціальних мережах, інсталюйте й використовуйте українські програми. Розширюйте україномовну Вікіпедію, гугліть українською. Не соромтеся розмовляти українською мовою в іншомовному оточенні. Ваша мовна стійкість підноситиме престиж державної української мови.

2. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами.

Просте речення може ускладнюватися однорідними членами, звертаннями, вставними словами.

У пензлем, і словом

1. Розгляньте портрети українок на репродукціях картин і сучасних фото. Запишіть, що їх об'єднує, використовуючи однорідні члени речення.

2. Прочитайте текст.

Українська сорочка — найдавніший одяг наших предків. Є сорочки різні: волинські, слобожанські, полтавські, гуцульські, поліські тощо. Але усіх їх щось єднає: чи то колір, чи тканина, чи крій, чи оздоблення. Жіночі сорочки шують переважно із лляного чи конопляного само-

тканого білого полотна. У давнину брали цупке сіре полотно для буденних сорочок, а тонке вибілене — для святкових сорочок. Сорочки обов'язково оздоблювали вишивкою, тому їх і назвали *вишиванками*.

3. Випишіть речення, ускладнені однорідними членами з узагальнювальним словом. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях.

Мудре слово

- Птах спирається на крила, людина на рідню (*Народна творчість*).
- Нема на світі України,
Немає другого Дніпра... (*Т. Шевченко*).
- Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*).

10

1. Установіть відповідність і запишіть визначення.

1 Вставні слова —	А це різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб.
2 Звертання —	Б це вислів одного з учасників розмови.
3 Пряма мова —	В це речення, що містить дві або більше граматичні основи.
4 Діалог —	Г точне відтворення висловлювання певної особи, передане від її імені.
5 Репліка —	Ґ це слова, які називають того, до кого звертаються.
6 Складне речення —	Д це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

2. Підкресліть головні члени в записаних реченнях. Поясніть уживання тире між підметом і присудком.

11

1. Прочитайте уривки з українських пісень. Випишіть звертання.

— Прощай, милий мій синочку,
Та не забувайся,
Через чотири неділеньки
Додому вертайся!

— Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернутися,
Та щось кінь мій вороненький
В воротях спіткнувся... (*Народна пісня*).

Ніч яка, Господи!
 Місячна, зоряна:
 Ясно, хоч голки збирай...
 Вийди, кохана, працюю зморена,
 Хоч на хвилиночку в гай!

М. Старицький

2. Доберіть із відомих вам пісень і віршів шість-сім речень із звертаннями. Запишіть їх. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Прочитайте записи, зроблені вашими ровесниками з Рівненщини під час флешмобу «Чому я розмовляю українською?». Долучіться і ви до цього заходу — запишіть власні міркування.

Діана Калюта. Це мова моїх предків. **На щастя**, дедалі частіше на вулицях чути українську мову. Для мене це важливо, бо тоді я почуваюся частиною великого народу, відчуваю, що я вдома, серед своїх.

Світлана Мороченець. Українська мова милозвучна й барвінкова, **отже**, говорити нею варто не лише на уроках, а **скажімо**, і вдома, на тренуванні, під час відпочинку.

Світлана Дяк. Я народилася в Україні, і не говорити рідною мовою, **по-моєму**, це блюзнірство!

Юлія Шкроба. Я народилася в Україні, а не в Англії чи Росії... **Що й казати**, це моя рідна мова.

Надія Мельник. **По-перше**, це моя рідна земля: тут росли мої батьки, діди, прадіди, тут расту я. **По-друге**, якщо ми не розмовлятимемо українською, вона зникне, її забудуть наші нащадки.

Аня Гайдук. Українська мова є нашою державною мовою. **На жаль**, багато людей розмовляють російською, хоча живуть в Україні.

Наталія Кібиш. На щастя, я народилася й живу в Україні. До того ж усі в моєму роду були українцями. І, **безумовно**, я поважаю рідну мову.

2. Поясніть значення виділених слів і словосполучень. Прокоментуйте пунктограму «Виділення вставних слів».

Прості речення, що входять у складне, можуть поєднуватися:

- а) сполучниками **і (й), а, та, але, зате, щоб, тому що**;
 б) сполучними словами **коли, який, де**;
 в) інтонацією (без сполучників).

Між частинами складного речення ставиться кома.

Наприклад. Садок був уже пожовклий, товстий шар зовсім жовтого листа лежав долі. Повітря було повне вогкості, і дощ мов збирався щохвилини (Б. Грінченко).

13 1. Спишіть текст.

Колись від пізньої осені до Великого посту молодь спілкувалася на вечорницях. Вони закінчувалися зазвичай до півночі. Були ще й досвітки, вони тривали до третіх півнів.

Дівчата вибирали простору хатину, вони ж і платили за неї хлібом, збіжжям, полотном, але не грішми. Господиня стежила за дотриманням звичаїв і традицій.

Дівчата приходили першими й вишивали, пряли, шили сорочки, тобто готували придане. Коли долучалися хлопці, починалися забави. Дівчата й хлопці танцювали, розповідали цікаві історії, лунали сміх і співи (За О. Воронаєм).

2. Підкресліть граматичні основи в складних реченнях, поясніть уживання розділових знаків у цих реченнях.

14 1. Спишіть текст притчі, розставляючи розділові знаки.

Жив собі хлопчик з недоброю вдачею який часто ображав рідних і друзів. Якось батько дав йому мішечок із цвяхами й наказав забивати по цвяху в огорожу кожного разу коли буде з кимось сваритися.

Першого дня хлопчик забив багато цвяхів. Протягом наступних тижнів він намагався стримуватися і кількість забитих цвяхів щодня зменшувалася. Нарешті настав день коли хлопчик не забив в огорожу жодного цвяха. Він пішов до батька і сказав про це.

Батько наказав витягати по одному цвяху з огорожі за кожен день коли син нікого не образить. Минав час і якоїсь днини хлопець сказав батькові що витягнув з огорожі всі цвяхи. Тоді батько привів сина до огорожі і промовив Сину мій ти добре поводишся але подивися на дірки в огорожі. Ця огорожа ніколи не буде такою як раніше. Пам'ятай що коли ти когось ображаєш то наносиш рану яка залишається назавжди... (За матеріалами сайту <http://zernyatko.te.ua/forum/5-22-1>).

2. Розгадайте ребус і запишіть прислів'я, яке є висновком наведеної притчі.

15 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою.

...Маленький принц повернувся до Лиса. «Прощавай...» — сказав він. Лис відповів: «Прощавай. Ось моя таємниця. Вона дуже проста: лише серце добре бачить. Найголовнішого не побачиш очима».

«Найголовнішого не побачиш очима», — повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

— Твоя троянда тобі наймиліша, бо ти віддав їй усю душу.

— Бо ти віддав їй усю душу... — повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

«Люди забули цю істину, — мовив Лис, — але ти не забувай. Ти назавжди береш на себе відповідальність за тих, кого приручив. Ти відповідаєш за свою троянду...» (За А. де Сент-Екзюпері).

2. Поясніть розділові знаки у вписаних реченнях.

Добірні зерна мови

Нашому роду нема переводу

Дмитрик. Бабусю, нам задали додому складне завдання: написати твір про свій рід, а мені легше написати про свою родину.

Яся. А хіба рід і родина — не те саме?

Бабуся. Можна і так сказати, коли думати й говорити про одну сім'ю. Тато, мама і ви з Дмитриком — це сім'я, або родина. А ось про рід, справді, не так просто написати, бо це різні покоління, багато родичів. У кожного з нас — велика родина.

Яся. Ми колись малювали родовідне дерево, у якому кожна гілка позначала зв'язок із дідом, прадідом, прапрадідом і так само — з бабусею, прабабусею, прапрабабусею.

Бабуся. Тому й кажуть: нашому роду нема переводу, тобто покоління йдуть одне за одним, рід не переводиться, не зникає.

16 1. Прочитайте діалог. Із скількох реплік він складається?

Якось прийшов до Сократа схвильований юнак і каже:

— Ти чув, що витворив твій друг? Я маю це тобі розповісти.

— Зачекай-но! — перебив його мудрець. — Чи те, що ти хочеш мені сказати, ти пересіяв через три сита?

— Три сита? — запитав той здивовано.

— Так. Давай подивимось, чи те, що ти хочеш мені сказати, пройде через три сита. Перше сито — це правда. Чи ти впевнений, що те, що ти хочеш мені розповісти, є правдою?

— Ні, я чув про це від інших.

— Так-так! Але, напевно, ти пересіяв це через друге сито — добро. Чи те, що ти хочеш розповісти мені про мого друга, є добрим?

— Ні, ні, навпаки, — вагаючись, сказав той, — воно погане.

— Ну тоді давай візьмемо третє сито — необхідність. Чи так вже й необхідно мені знати про те, що ти хочеш розповісти?

— Та ні, аж такої необхідності нема...

— Отже, — усміхнувся мудрець, — якщо те, про що ти хочеш мені розповісти, не є необхідним, не є добрим і ти не впевнений, що це правда, то забудь про це й не обтяжуй ані себе, ані мене.

2. Прокоментуйте пунктограму «Розділові знаки в діалозі».

 17 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *авторитетний* і *престижний*.

Авторитетний — який має вплив, загальне визнання.

Слово *авторитетний* уживається, коли даємо позитивну оцінку кому-, чому-небудь (*авторитетний учений, авторитетна думка*).

У значенні слова **престижний** також є відтінок «впливу», але переважає відтінок «захоплення чимось, бажання мати це» (*престижний автомобіль, престижні меблі, престижне знайомство*).

§ 3 Вивчені частини мови та їх правопис

 18 Розгляньте малюнок. Складіть твір (усно) «Іменник як частина мови» за допомогою опорних слів-понять.

- 19** 1. Прочитайте текст. Випишіть десять іменників (*на вибір*), поставивши їх у родовому й орудному відмінках. Поясніть відомі вам орфограми.

Українцям властива доброта, здатність співчувати, підтримувати з усіма добрі стосунки, довіряти людям. Якщо в приміщенні безлад, вони почувуються некомфортно. Не можна не згадати про їхню працьовитість, виняткову гостинність і господарність. Українці мрійливі, часом аж занадто. Завжди сподіваються на краще.

Водночас в характері українців є й непривабливі риси: часом їм не вистачає сили волі, емоції переважають над розумом. Заздрісність, необов'язковість, поверховість також не належать до позитивних рис характеру.

2. Запишіть власні міркування про український характер (*п'ять-шість речень*).

- 20** Запишіть назви історичних пам'яток вашої місцевості. Поясніть правопис цих власних назв. Розкажіть, що вам про них відомо.

— Мамо, я, мабуть, до школи сьогодні не піду.

— Чому?

— Петренко знову буде штовхатися, Куліш — бешкетувати, Сидорюк смикатиме дівчат за коси...

— Ні, донечко, їти потрібно: по-перше, ти в мене смілива дівчинка, а по-друге, ти ж усе-таки директор школи!

- 21** Випишіть з орфографічного словника по десять іменників чоловічого роду II відміни, що в родовому відмінку мають закінчення **-а (-я)** і **-у (-ю)**.

- 22** 1. Прочитайте текст. Поясніть, яку роль у ньому відіграють прикметники.

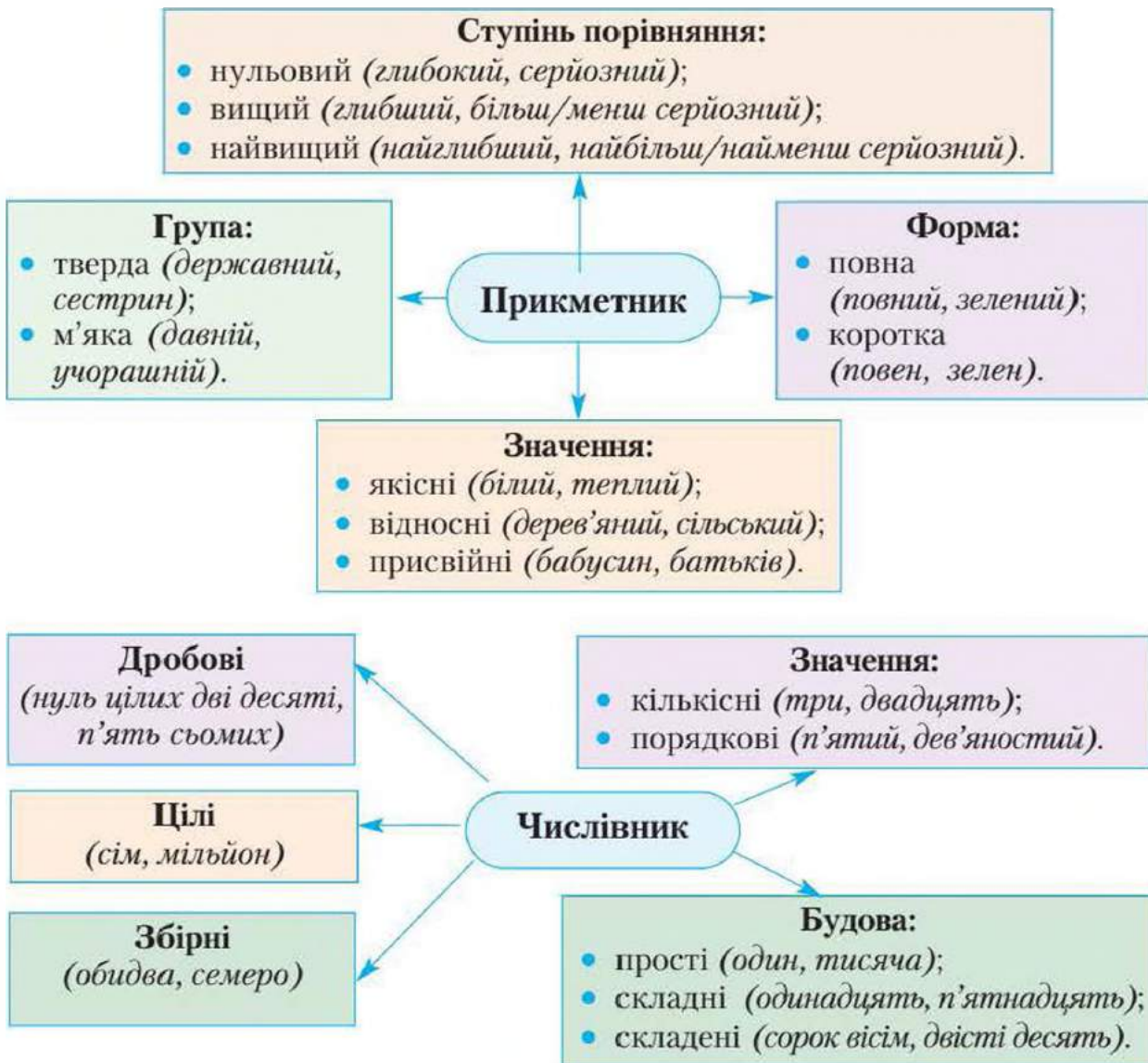
Андрій одягнув Даринку, і за півгодини вони всі вже сиділи в Ліді на кухні за столом, накритим святковою **темно-червоною** скатертиною з білим мереживом. Даринку посадили посередині на окремий стілець, підмостивши диванну подушку. Ліда виставила на стіл, здається, все, що мала в домі. Крім юшки з грибами, вареної картоплі, тушкованої капусти, подала ще квашені огірки з помідорами, салат з маринованих опеньків і, звичайно, **смачні-пресмачні** пампушки. Чотирирічна Даринка доволі вправно орудувала ложкою. Андрій нахвалював страви й просив добавки. Ліда клопоталася своїми **несподіваними** гостями, поглядала то на маленьку кучеряву дівчинку, то на її тата... (*За М. Савкою*).

2. Поясніть написання виділених слів. Доберіть і запишіть власні приклади до розглянутих орфограм.

23 Об'єднайтесь у три групи. Перша група складає твір «Прикметник як частина мови». Друга — готує повідомлення про числівник. Третя — розкриває тему «Спільне у відмінюванні прикметників і порядкових числівників». Використайте подані схеми.

24 Утворіть (де можливо) і запишіть ступені порівняння (просту й складену форму) від поданих прикметників.

Сумний, чудовий, вузький, кульгавий, широкий, лисий.

25 Спишіть текст, знімаючи ризик і вставляючи пропущені букви. Утворіть від виділених іменників прикметники із суфіксами **-ськ-** або **-н-**.

Батько сидів з в.слов на кормі — в.селий і дужий. Він почувався спасителем потопаючих, героєм/мореплавателем, Васко/да/Гамою. І хоч життя послало йому калю..у замість ок..ану, душа в нього була океанс..ка.

Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темно/волоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно **смутку**. Весь у полоні в сумного, і весь у той же час з якою/сь внутрішньою високою культурою думок і почу..тів.

Скільки він **землі** виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точ..чки, волос..я блискуче, хв..лясте, **руки ш..рокі**, щедрі (За О. Довженком).

Мудре слово

- Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була. Яка біда мене, яка чума косила! — а сила знову розцвіла (П. Тичина).
- Життя не має ціни, а воля дорожча за життя (Народна творчість).
- Людина відчуває свій обов'язок лише тоді, коли вона вільна (А. Бергсон).

- У назвах десятків при відмінюванні числівників змінюється лише друга частина слова (*шістдесяти, шістдесятьом*).
- Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в непрямих відмінках, крім знахідного, мають закінчення *-а* (*сорока, ста*).
- У числівниках — назвах сотень (*двісті — дев'ятсот*) при відмінюванні змінюються обидві частини слова (*двомстам, трьомастами*).
- Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються як іменники.
- У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово (*сорок п'ятий, сто сорок п'ятого*).

26 Провідмінійте числівник *тисяча дев'ятсот дев'яносто один*. Яке значення в історії України має рік, позначений цим числівником?

27 1. Розгляньте веселі цифри, які створив художник А. Костенко. Складіть і запишіть кілька жартівливих висловлювань (*п'ять-шість*) з простими, складними й складеними числівниками.

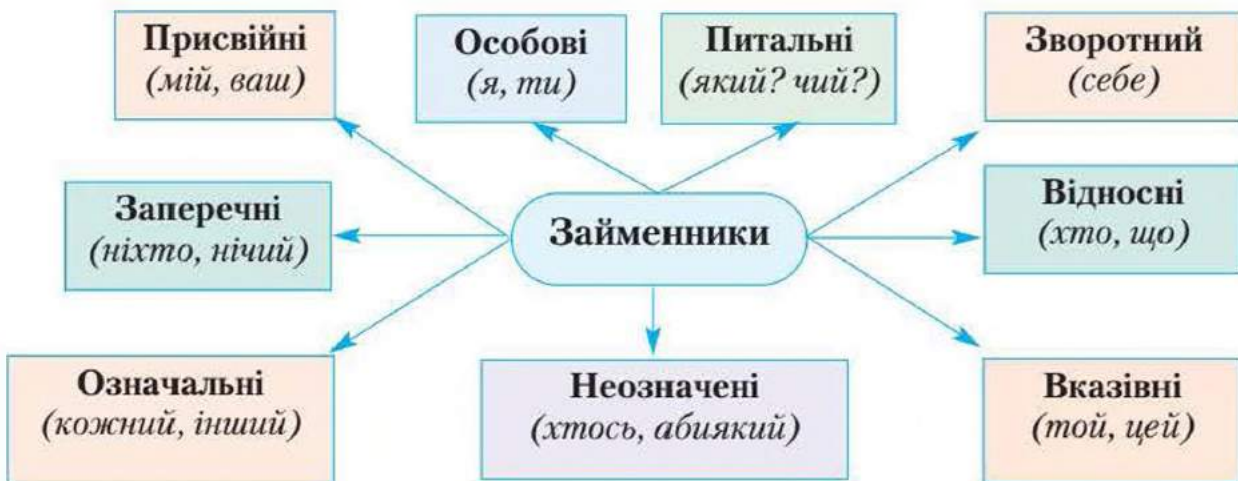

2. Підкресліть у записаних реченнях числівники, які в непрямих відмінках мають паралельні форми.

Дайте відповіді на запитання, користуючись схемою.

1. Що таке *займенник*?
2. З якими частинами мови співвідносні займенники?
3. Займенники якого розряду утворюються за допомогою часток *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, -сь*?

28

Спишіть вірш Л. Костенко. Визначте синтаксичну роль займенників.

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиймись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія — це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

29

Складіть і запишіть дев'ять речень із займенниками різних розрядів.

Правопис займенників

Разом	Окремо	Через дефіс
із частками ні-, аби-, де-, -сь: <i>ніхто, ніякий, абищо, абискільки, дечий, декотрий, хтось, щось.</i>	якщо між часткою і займенником уживається прийменник: <i>аби в якому, будь з яким, будь за ким, де в кого, ні до кого, ні з чим.</i>	із частками будь-, -небудь, казна-, хтозна-: <i>будь-хто, будь-що, який-небудь, чий-небудь, казна-скільки, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий.</i>

- 30** Запишіть займенники в родовому й орудному відмінках однини без прийменників і з прийменниками **до, з** за зразком. Поясніть правопис.

Я, вона, той, нічий, дехто, будь-який, казна-хто.

Зразок

Н. в.

він

ніхто

Р. в.

його, до нього

нікого, ні до кого

Ор. в.

ним, з ним

ніким, ні з ким

Учитель сказав учневі:

— Чому ти спізнився на урок?

— Пізно вийшов з дому...

— А раніше не міг вийти?

— Уже пізно було раніше виходити...

- 31** Запишіть займенники, розкриваючи дужки.

Де (в) чому, де (з) ким, з (де) ким, до (де) кого, від (аби) кого, аби (від) кого, аби (з) ким, з (аби) ким, ні (на) якій, на (ні) якій, на (хтозна) що, хтозна (на) що, де (сь).

Правопис *не* з іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками

Разом	Окремо
1. Іменники або прикметники, які без не не вживаються: <i>немовля, несподіванка; негайний, непохитний.</i>	1. Якщо в реченні протиставляється, відкидається щось, то не з іменниками й прикметниками пишеться окремо: <i>не друг, а ворог; не щастя, а горе; завдання не легке, а важке; Ні, дорога не близька.</i>

Разом	Окремо
<p>2. Якщо з не утворюються іменники або прикметники з новим значенням (для перевірки написання до них можна дібрати синонімім без не): <i>безпека — небезпека (загроза); правда — неправда (брехня); гарний — негарний (поганий); добрий — недобрий (злий).</i></p> <p>3. Якщо іменники чи прикметники мають значення неповної якості і не входить до складу префікса недо-: <i>недостача, недотепа; недочутий, недотьорканий.</i></p> <p>4. У займенниках <i>неабихто, неабиякий, неабищо.</i></p>	<p>2. Якщо прикметник із не вступає в ролі присудка і є запереченням: <i>Робота <u>не важка</u>. Думки <u>не нові</u>.</i></p> <p>3. З числівниками і займенниками: <i>не п'ять, не перший, не ми, не наш.</i></p>

32 Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Іван Нечуй-Левицький — майстерний оповідач, з (не)в...ликою дозою гумору. 2. Із Франковими творами ввійшов у по..тичний словник укра..нс..кої мови вислів «важкий молот кам..нярський». 3. У поезі.. Лесі Укра..нки слово пов..язуєт..ся (не)тільки з добром і світлом. Слово може ранили серце, сіяти зн..віру, полонити, і тоді воно викл..кає в люд..ській душі зовсім інші почу..я. 4. Григір Тютюнник (пр..)діляє значну увагу характ..ристиці манери говорити, як у новелі «Сміхота»: «Говорив Пиляй (не)дуже пр..вітно, одначе й (не)похмуро, а так, як звук говорити з усіма, — хай(то) начал..ство буде, родич, товари.., а чи так собі людина». 5. Тільки укра..нс..ка мовна свідомість могла (під)казати Ліні Костенко звукову подібність дієслова «полив» і пр..кметника «полив..яний»: «Дощ полив, і день такий полив..яний. Все бл..щить, і люди як нові...» (За С. Єрмоленко).

33 1. Об'єднайтесь у дві групи. Перша група має скласти список десяти іменників — назв предметів, які оточують учнів у класі (на шкільному подвір'ї, в актовому залі тощо). Друга група має скласти список десяти прикметників (на власний розсуд).

2. Утворіть словосполучення, об'єднавши списки іменників і прикметників так, щоб перший за списком іменник сполучався з першим за списком прикметником.

3. Усміхніться. Мабуть, деякі словосполучення викликали у вас таку реакцію.

- **34** 1. Прочитайте текст. Спишіть його, розставляючи пропущені розділові знаки.

Тепер як ніколи ми мусимо змагатися за спільноту в нації і за братерство в народі. Але йдучи за тими гаслами ми маємо дбати щоб вони були не лише «міддю бряцаючою» а найглибшою правдою для якої варто жити і вмирати (За О. Телігою).

2. Запишіть іменники — назви національностей, представники яких проживають на території України.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- **35** Виберіть правильну відповідь.

1. Словосполучення відповідають нормі в рядку
А дві гривні, твори Марка Вовчка
Б два гривня, твори Марко Вовчок
2. Усі іменники пишуться з великої букви в рядку
А (А, а)кадемія, (Л, л)ісовик, (Г, г)оверла
Б (К, к)рим, (Б, б)ровари, (Д, д)окія
В (М, м)авка, (Б, б)уковина, (Т, т)ворчість
Г (Д, д)онбас, (В, в)ірменія, (С, с)учасність
3. Усі іменники II відміни в родовому відмінку однини мають закінчення **-а, -я** в рядку
А квітень, займенник, ліс
Б вівторок, суфікс, байрак
В метр, ключ, процент
Г Чигирин, підручник, захист
4. Усі прикметники пишуться з великої букви в рядку
А (С, с)ергіїв, (М, м)иколин, (Н, н)астин
Б (Т, т)ітчин, (Б, б)ратів, (С, с)естрин
В (З, з)аячий, (О, о)вечий, (С, с)офійн
Г (Б, б)атьківське, (Ш, ш)евченкове, (Л, л)ебедине

5. Усі прикметники пишуться разом у рядку
А тепло/обмінний, народно/поетичий, жовто/гарячий
Б двадцяти/літній, віце/президентський, південно/західний
В гірко/солодкий, темно/синій, хлібо/булочний
Г каро/окий, високо/авторитетний, хіміко/біологічний
6. Прикметник з **не** пишеться окремо в реченні
А Повітря сіре ще не/гарячий промінь лоскотав.
Б У лісі трапляються іноді не/глибокі рівчаки.
В Пам'ять уперто малювала не/давню пригоду.
Г Живи своїм розумом, а не/чужим.
7. Правильну форму числівника *двісті шістдесят вісім* у давальному відмінку подано в рядку
А на двохстах шістдесяти (шістдесятьох) восьми (вісьмох)
Б двохсот шістдесяти (шістдесятьох) восьми (вісьмох)
В двомстам шестидесяти (шестидесятьом) восьми (восьмом)
Г двомстам шістдесяти (шістдесятьом) восьми (вісьмом)
8. Числівник *тисяча* відмінюється як
А іменник твердої групи II відміни
Б іменник мішаної групи I відміни
В прикметник твердої групи
Г прикметник м'якої групи
9. У складених порядкових числівниках
А відмінюються всі слова
Б відмінюється перше й останнє слово
В жодна складова частина не відмінюється
Г відмінюється тільки останнє слово
10. Усі займенники написані правильно в рядку
А будь-хто, хтозна до кого, хтозна-до-якої
Б казна-чим, ні від кого, деякі
В абиякий, нічий, хто-сь
Г будь з ким, аби в кого, нідочого
11. Частка **ні** в заперечних займенниках пишеться
А завжди разом
Б разом або окремо (якщо між **ні** та займенником є прийменник)
В завжди окремо
Г завжди через дефіс

12. У непрямих відмінках із прийменниками на початку слова з'являється **н** в

- А особових займенниках
- Б питальних займенниках
- В відносних займенниках
- Г означальних займенниках

36 Напишіть міні-твір (*вісім–десять речень*) за поданою репродукцією картини, використовуючи іменники I та II відмін, якісні та присвійні прикметники, кількісні числівники, особові займенники.

Л. Мітченко. Осінь у Лаврі. XX ст.

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

ДІЄСЛОВО

Цей розділ — про частину мови, сама назва якої говорить: **дієслово**. Називаючи динамічну ознаку, дієслово відтворює світ у русі.

Тексти вправ розкривають тему «Я — особистість».

Кожен із вас — це окремий світ.

Пізнаючи й удосконалюючи себе, ви пізнаєте й удосконалюєте людство.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «ДІЄСЛОВО»

Форми дієслова

- **Неозначена (інфінітив)**
(читати)
- **Особові**
(читаю, читаєш, читає, читаємо)
- **Дієприкметник**
(прочитаний)
- **Дієприслівник (читаючи)**
- **Безособові на -но, -то**
(прочитано)
- **Вид**
доконаний, недоконаний
- **Час**
теперішній, минулий, майбутній
- **Дієвідміна — I, II**
- **Спосіб**
дійсний, умовний, наказовий
- **Безособові дієслова**
(вечоріє, трапилось)

§ 4

Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

37

- Прочитайте уривок із твору Т. Шевченка «І мертвим, і живим...». Випишіть дієслова.

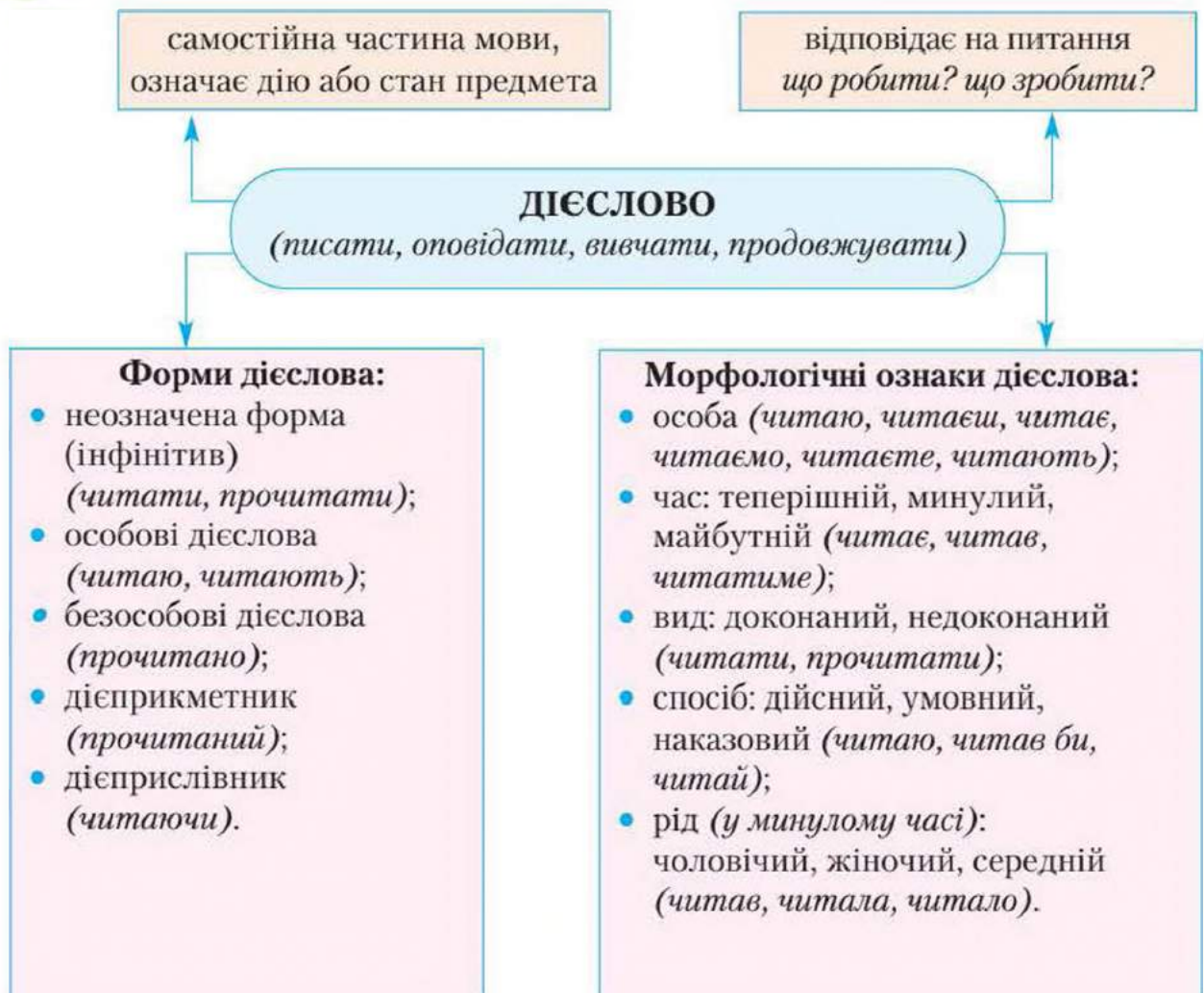
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю

Не шукайте, не питаєте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

- Визначте особу, число, дієвідміну виписаних дієслів.
- Поясніть написання виділених слів.

Дієслово — це самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити?*

Синтаксична роль дієслова

Форми дієслова	Член речення	Приклади
1. Неозначена форма (інфінітив) <i>що робити?</i> <i>що зробити?</i>	<u>підмет</u> , <u>присудок</u> , <u>додаток</u> , <u>означення</u> , <u>обставина</u>	<i>Лиш <u>боротись</u> — <u>значить жить</u></i> (І. Франко). <i>Нас просили <u>не кричати</u>.</i> <i>Жага знань і бажання <u>поділитися</u></i> <i>ними визначали життєве кредо Григорія Сковороди.</i> <i>Семикласники дружно вийшли <u>садити</u></i> <i>дерева в міському парку.</i>
2. Особові дієслова <i>що роблю?</i> <i>що зробив?</i> <i>що зробимо?</i>	<u>присудок</u>	<i>Одлунала <u>далека пісня</u>,</i> <i>Гамірливий вечір <u>замок</u></i> (В. Симоненко).
3. Дієприкметник <i>який? яка?</i> <i>яке? які?</i>	<u>означення</u> , <u>присудок</u>	<i><u>Натомлені</u> села <u>вечеряти сіли</u> під</i> <i>грушами, вишнями і небесами</i> (М. Вінграновський). <i>Дорога <u>заасфальтована</u>.</i>
4. Дієприслівник <i>що роблячи?</i> <i>що зробивши?</i>	<u>обставина</u>	<i>Загуркотів мотор, і легкий човен</i> <i>стрімко помчав проти течії, <u>залишаю-</u></i> <i><u>чи</u> за собою високий гребінь спіненої</i> <i>води (С. Хаврусь).</i>
5. Безособові дієслова <i>що робиться?</i> <i>що зроблено?</i>	<u>присудок</u>	<i><u>Дощить</u>.</i> <i>Йому <u>таланило</u> в усьому.</i>

38 1. Спишіть текст. Визначте синтаксичну роль дієслів.

Відкриття свого внутрішнього світу — подія, яка не лише радісно хвилює, а й тривожить. «Внутрішнє Я» може не збігатися із «зовнішньою» поведінкою, оцінюючи, контролюючи цю поведінку. Не випадково скарги на слабку волю — найпоширеніша форма підліткової **самокритики**.

Ось як про себе пише дівчинка-підліток: «Я у своєму уявленні — це ніби дві істоти: “Я зовнішня” і “Я внутрішня”. Перша зазвичай чинить так, як їй наказує друга, яка приймає рішення, розмірковує, щось доводить. Іноді “Я зовнішня” вступає в жорстоку боротьбу з “Я внутрішньою”. Наприклад, захочеться “Я зовнішній” пококетувати, зробити щось таке, яке аж ніяк не потрібно робити, а так хочеться. А зсередини їй кричать: “Ні! Ні! Не можна!” І як я рада, коли “внутрішні” **шальки терезів** переважають, бо “внутрішній” істоті довіряю більше!» (За І. Коном).

2. З’ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів.

Якось надвечір, коли мама поралася на кухні, до неї підійшов син з аркушем паперу. З надто офіційним виглядом хлопець подав аркуш мамі. Витерши руки, вона почала читати: «Рахунок за мою працю: замітання подвір'я — 5 грн; порядок у кімнаті — 10 грн; догляд за сестричкою — 15 грн; за дві найвищі оцінки в школі — 10 грн; за те, що виношу сміття щовечора, — 7 грн. Разом — 47 грн».

Мама закінчила читати, поглянула на сина й замислилася. Вона взяла ручку і на зворотному боці аркуша написала: «За те, що носила тебе у своєму лоні 9 місяців, — 0 грн; за всі ночі, які провела коло твого ліжечка, коли ти хворів, — 0 грн; за всі сльози, що витирала з твоїх очей, — 0 грн; за всі сніданки, обіди, підвечірki й вечері та канапки до школи — 0 грн; за життя, присвячене тобі щодня, — 0 грн. Разом — 0 грн».

Після цього мама, лагідно усміхаючись, подала аркуш синові. Хлопець прочитав написане й почервонів. Він перегорнув аркуш і на своєму рахунку написав: «Сплачено». Потім обійняв маму і, ховаючи обличчя, притулився до неї.

Коли в особистих і родинних стосунках починаються розрахунки, усе закінчується недобре. Любов не припускає розрахунку, інакше її просто немає (*За Б. Ферреро*).

Добірні зерна мови

Хоч з лиця води напийся — дуже гарний/гарна, вродливий/вродлива.

Яся. Чому, бабуся, коли про когось кажуть «гарна» чи «гарний», то іноді додають «хоч з лиця воду пий»? Водою, зрозуміло, умиваються, але хіба можна з лиця воду пити?

Бабуся. Звичайно п'ють воду з чистого джерела, криниці. Чиста, прозора вода уособлює красу, вроду. У чистій, спокійній воді, як у дзеркалі, відбивається образ людини. Тільки про гарних, вродливих кажуть, що з їхнього лиця можна воду пити.

Дмитрик. Є ще й таке прислів'я: «Подивись у воду на свою вроду».

Бабуся. У давніх віруваннях українців вода займала особливе місце: з чистою водою завжди пов'язували і красу, і здоров'я. Тому здорову, сильну людину характеризують так: дужий, як вода.

40 Розгляньте фрагменти словників, поданих наприкінці підручника. У яких словниках найбільше дієслів? У яких формах? Яку інформацію про дієслова ви отримали зі словників?

41 1. Випишіть усі форми дієслова.

Мальований, малиновий, аналізувати, білявка, єднаючи, існування, каламутний, віриш, кухоль, лагідний, лагодити, асфальтований, декламуватиму, учорашній, урізноманітнений, несучи, адресований, досягнення, досягнути, саджали, освітлення, освітлений, бавитися, освітити, освіта, юрмитися.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв кожного дієслова зможете скласти продовження висловлювання Сенеки: «Найсильніший той, хто...»

42 1. Прочитайте перелік якостей, притаманних людині. Які з них стосуються вас? Чому?

Товариський, мовчазний, веселий, поступливий, чуйний, відвертий, спокійний, самокритичний, довірливий, рішучий, терпеливий, упевнений, немарнословний, самітник, балакучий, грубий, неухважний, цілеспрямований, дбайливий, гордий, вимогливий, безкомплексний, сором'язливий.

2. Утворіть і запишіть до поданих слів спільнокореневі дієслова.

43 Прочитайте текст. Складіть два вітання своїм рідним чи друзям (з будь-якого приводу — на ваш розсуд) зі словами *бажати*, *зичити*.

Бажати — **зичити** (висловлювати побажання про здійснення чого-небудь).

Яке слово вибрати, коли хочемо з якоїсь нагоди привітати рідних і друзів? Як правильніше сказати чи написати українською — *бажаю щастя* чи *зичу щастя*? Обидва вислови можна вживати без застережень.

Наприклад: *Чого сам собі не зичиш, другому не бажай* (Народна творчість). *Зичу радості, успіхів! Бажаю (зичу) щасливого Нового року! Бажаю (зичу) Вам здоров'я, щастя, успіхів, усіляких газдів!*

На уроці математики вчитель пише на дошці « $2 : 2$ » і питає:

— Що це?

— Нічия! — дружно кричать усі учні.

§ 5

Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на *-но, -то*

Форми дієслова	На яке питання відповідає	Що означає	Як змінюється	Які граматичні ознаки має
Неозначена форма (інфінітив) (говорити, умитися)	що робити? що зробити?	Дія, стан безвідносно до часу, особи, способу, числа	Не змінюється	Вид
Особові (говорю, умиємось)	що роблю? що зробив? що будемо робити?	Реальна дія, яка виконується певною особою в певний час	Дієвідмінювання	Вид, особа, час, спосіб, число, рід
Дієприкметник (говорений, умитий)	який? яка? яке? які?	Ознака предмета за дією	Змінюється за відмінками	Вид, час, рід, число, відмінок, стан
Дієприслівник (говорячи, умившись)	що роблячи? що зроблячи? що зробивши? що зробивши?	Додаткова дія	Не змінюється	Вид, час
Безособові форми на <i>-но, -то</i> (говорено, розбито)	що роблено? що зроблено?	Дія, процес без зазначення особи	Не змінюються	Вид

44 1. Прочитайте текст.

Яка цікава й корисна наука психологія! За її допомогою можна знайти відповіді на багато питань, розібратися у власному «Я», поліпшити риси характеру, словом, зануритися глибоко в підсвідомість і подивитися на себе збоку. Хіба не цікаво дізнатися, які здібності ти маєш, які в тебе інтелект, пам'ять і смак?

Однак потрібно пам'ятати, що, заповнюючи тести з журналів чи Інтернету, ми просто розважаємося. Спеціально розроблені тести за потреби використовують лише фахівці-психологи. Отож до тестів, запропонованих у популярних друкованих виданнях, ставтеся як до розваги.

2. Випишіть дієслова. Визначте їх форму й утворіть від них інші форми дієслова.

Учитель запитує в Сидоренка:

– Знову ти списав приклад?

– Та ви ж казали, що з відмінника Петренка приклад треба брати.

От я і взяв у нього...

1. Виконайте тестове завдання, що допоможе визначити тип темпераменту, який є основою вашого характеру.

Настрій у мене найчастіше буває

А веселий

Б сумний

В спокійний

Г веселий, але його легко зіпсувати

Про мене кажуть

А посидючий, коли йому цікаво

Б посидючий

В дуже повільний

Г непосидючий

Якщо мене образили

А пробачаю

Б ображаюсь

В не звертаю уваги

Г відповідаю тим самим кривдникові

Знайомлюся з людьми

А завжди першим(-ою)

Б ніколи не знайомлюся першим(-ою)

В рідко знайомлюся першим(-ою)

Г знайомлюся першим(-ою), якщо захочу

Під час спілкування

А легко підтримую бесіду

Б іноді підтримую бесіду, але соромлюсь

В більше слухаю

Г підтримую бесіду, якщо мені цікаво

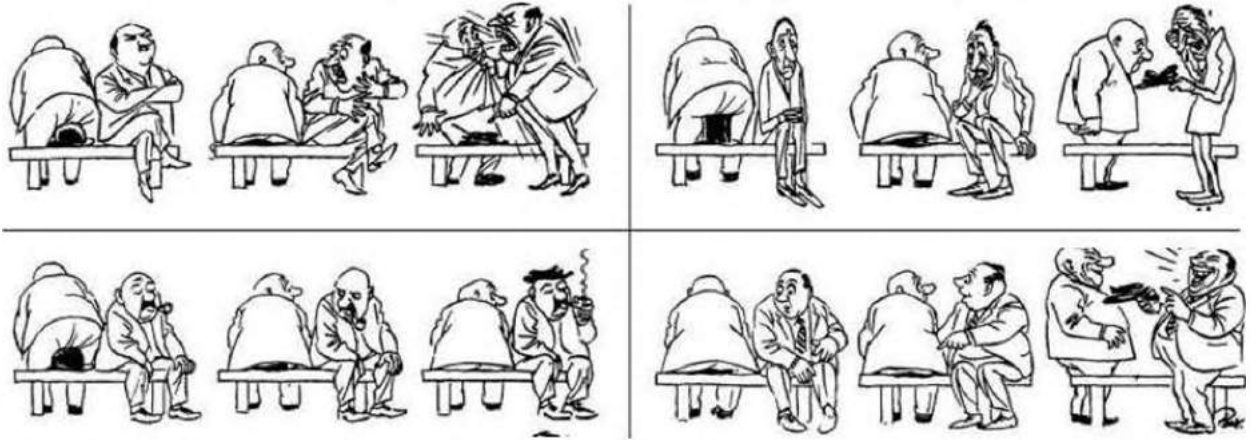
Якщо у вас більшість відповідей **А**, то ви – сангвінік, **Б** – меланхолік, **В** – флегматик, **Г** – холерик.

2. Дієслова якої форми найчастіше вжито в поданому тесті? Чому?

3. Об'єднайтеся в чотири групи. Кожна група складає за одним із малюнків данського карикатуриста Х. Бідструпа розповідь про поведінку людей відповідного типу темпераменту. Використайте всі форми дієслова (*неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на -но, -то*).

46

1. Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

Офіційно-діловий стиль — це стиль ділових документів. Йому властиві мовні кліше, наприклад, такі: *згідно з розпорядженням, відповідно до чинного законодавства, порядок денний, поставити питання на розгляд, довести до відома, узяти до уваги, ужити заходів*.

У медичній галузі, наприклад, побутують кліше на зразок: *госпіталізація хворого, дослідження крові, відчуття болю, затьмарення свідомості, забите місце, згідно з приписом лікаря, лікарняний листок* тощо.

Однією з морфологічних ознак офіційно-ділової мови є вживання дієслів у формі теперішнього й минулого часу зі значенням постійної дії (*пропонується, надсилається, слухали*), безособових дієслів (*перевірено, рекомендовано*), інфінітива (*призначити, звільнити*).

2. Складіть і запишіть речення з виділеними дієсловами, які подані в дужках.

47

1. Спишіть вірш Є. Плужника.

Падає з дерев **пожовкле** листя,
День уже в обіди **догорів**, —
Кажуть, що вночі на передмістя
Осінь **приблукала** з хуторів.

В центрі вона буде завтра ранком,
Повагом **вступаючи** туди...
Що ж! Приходь, задумлива селянко, —
Я тебе **побачити** радій.

2. До якої форми дієслова належать виділені слова? Визначте рід (де можливо), число, дієвідміну цих дієслів.
3. Визначте синтаксичну роль дієслів у другій строфі вірша.

48 Прочитайте текст. Складіть речення (три-чотири) зі словом висловити.

У завданнях до вправ вас часто просять *висловити думку* про текст, репродукцію картини тощо. **Висловити** можна не лише думку, а й *подяку, повагу, співчуття, побажання, упевненість, зневагу, обурення* тощо.

Зверніть увагу, що вживати замість дієслова *висловити* інше дієслово **виразити** (наприклад, *виразити думку*) — неправильно.

49 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники.

Любов до себе передбачає наявність різних компонентів. Наприклад, люблячи себе, ти маєш правильно їсти. Дбаючи про своє здоров'я, думаєш про те, як твоє життя вплине на життя інших. Так, лежачи протягом двох місяців у лікарні, я точно знала, що це абсолютно вибило з колії мою маму. Вона сиділа тут, у Києві, зі мною та дітьми, залишивши всі свої робочі справи в Яремчому. Хочу сказати, що коли ми не дбаємо про своє здоров'я, то чинимо дуже егоїстично, не замислюючись, як переживають інші за втрату нами можливості виконувати елементарні функції. Наші хвороби, змушуючи страждати рідних, порушують їхній звичний ритм життя (За І. Карпою).

2. Зауважте, що всі дієприслівники мають суфікси *-ачи, -ячи, -учи, -ючи, -ши, -вши*. Перелічені суфікси притаманні тільки цій формі дієслова. Підкресліть суфікси у виписаних дієприслівниках.

50 1. Спишіть текст, поставивши дієслова в дужках у потрібну форму.

«Скільки людей — стільки й характерів», — часто (повторювати) ми. І це справді так, двох однакових людей не (знайти). Навіть близнюки, яких не (могти) (розрізнити) з першого погляду, (виявлятися) зовсім різними людьми. Люди (мати) різні системи цінностей, захоплення, принципи і світогляд, по-різному (реагувати) на події. Характер людини (зумовлювати) її вчинки, з яких і (складати) життя.

2. Визначте число, особу та дієвідміну дієслів.

- 51 1. Прочитайте вислови. Запишіть назви рис характеру, про які в них ідеться.

Людина не для того створена, щоб терпіти поразки... Людину можна знищити, але її неможливо перемогти (Е. Хемінгуей).

Сором часто забороняє те, чого не забороняють закони.

Знось із гідністю те, що змінити не можеш (Сенека).

Хто соромиться визнати хиби свої, той з часом безсоромно виправдовуватиме своє невігластво, яке є найбільшою вадою (Г. Сковорода).

Насилля живиться покірністю, як вогонь соломкою (В. Короленко).

2. Доберіть спільнокореневі дієслова до назв рис характеру.

§ 6 Неозначена форма (інфінітив) та особові форми дієслова

Неозначена форма (інфінітив) — це форма дієслова, що означає дію взагалі, безвідносно до того, хто її виконує і коли (*іти, воліти, говорити, думати, сміятися*). Неозначена форма дієслова не має способу, часу, особи, числа, роду. Це незмінна форма. Вона є початковою формою дієслова. Неозначена форма має суфікси *-ти, -ть, -тися, -тись*. Відповідає на питання *що робити? що зробити?* Неозначена форма деяких дієслів може вживатися із суфіксами пестливості, наприклад: *їсточки, їстоньки, спатусі, спатуні, купоньки*.

- 52 Випишіть з орфографічного словника п'ять–сім дієслів. У якій формі вони подані в словнику?

- 53 Прочитайте текст. Випишіть дієслова. Утворіть від них інфінітив за зразком.

Зразок. *Створює — створювати.*

Кожний народ створює свій традиційний образ дівочої вроди, що знаходить відображення в поетичних творах. Український народ наділив дівчину високими духовними рисами (вірна, горда, мила, люба) і вродою (гарна, гарнесенька, вродлива, хороша, файна, красива, гожа, пригожа, красна, кароока, синьоока, чорнобрива, русява, чорнява):

Нащо мені моя мати
Дала таку вроду?

Виписала чорні брови
Та ще й карі очі...

(За Н. Данилюк)

54 1. Прочитайте текст. З'ясуйте лексичне значення слова *сповиток*.

Поетичне слово відгукується в музичних творах, у картинах художників. Воно — невичерпне джерело натхнення для митців. Їхнє відчуття Кобзаревих образів передають кольори картини або звуки музики.

Перед нами портрет дівчини. Тонкі риси видовженого обличчя, великі темні очі, виразні, шнурочком брови, чітко окреслені губи, рівний ніс. Світла стрічка відтінює темне волосся. Прямий проділ ділит волосся на два пасма. Вони частково закривають широкий лоб і переходять у товсту довгу косу, яку дівчина перекинула через плече. Коса ніби оплітає з одного боку тонку довгу шию. Ніжну задуму обличчя підкреслюють дві руки, що торкаються стовбура гінкового дерева. Руки витончені, з довгими пальцями, ніби сама природа створила їх для гри на музичному інструменті. Очі дівчини наче промовляють до когось Шевченковим «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі», а до когось — рядками Івана Драча:

Н. Лопухова.
Літографія. 1964 р.

Я — дівчина, я — скрипка тонкостанна.
Я — ніжна ніч у зорянім вінку.
У мене тіло з білого туману,
Із сонця у хмариннім сповитку.

(За С. Єрмоленко)

2. Випишіть речення з дієсловами, вставляючи пропущені букви. Визначте особову форму дієслів.
3. Виберіть із віршованих рядків словосполучення з епітетами. Запишіть їх.

55 Складіть опис зовнішності свого друга чи подруги, використовуючи неозначену форму й особові форми дієслова, а також словосполучення з епітетами та вислови на зразок: *очі сяють, волосся в'ється*.

56 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *відмінити, скасувати*.

Слова *відмінити, скасувати*, незважаючи на спільне значення «визнавати, робити що-небудь недійсним», — різні за своєю сполучуваністю.

Слово **відмінити** поєднується з назвами конкретних заходів: *засідання, збори, концерт, конкурс, фестиваль* тощо: *Виставу відмінили через хворобу провідного актора.*

Скасувати як невідповідний за змістом чи формою можна якийсь документ: *Відповідно до наказу директора бухгалтерія скасувала кошторис.*

Дієслова особової форми називають дію або стан, указуючи на час, особу, рід, число, спосіб. Відповідають на питання *що роблю? що зробив? що робитиму?* Вони називають дію в реальному часі й указують на реального виконавця.

Дієслова особової форми мають граматичні ознаки виду, способу, часу, стану, особи, числа, роду (у минулому часі).

57 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова особової форми.

Сила волі — одна з головних рис характеру людини. Часом навіть уживають слово *характер* замість *сила волі*. Це не випадково, адже від того, наскільки в людини розвинулася сила волі, залежатиме, як вона зможе реалізувати інші свої якості.

Деякі люди стверджують, що їм сила волі не потрібна або що їм це просто не дано. Вони виправдовують себе, кажучи: «Ну немає в мене сили волі». Тому й зарядку, і холодний душ вранці з чистою совістю відкладуть до наступного понеділка. Так само за звичкою дістануть черговий пакетик чипсів або зроблять щось таке, від чого відмовилася б вольова людина.

Мабуть, ці люди просто лукавлять перед іншими, а може, і самі перед собою, прикриваючи свою слабкість. До речі, вони щиро обурюються, коли їх називають безхарактерними. Мати характер хочуть усі (*За В. Володіним*).

2. Визначте час, число, рід (у минулому часі), особу (у теперішньому й майбутньому часі) виписаних дієслів.

58 Прочитайте текст. Випишіть п'ять речень (*на вибір*). Визначте у виписаних реченнях синтаксичну роль дієслів.

Щоб іти по життю впевнено, а не плисти туди, куди понесе, доводиться напружувати свою волю. Вироблення сили волі — не простий процес. Адже насправді це певне насильство над собою, примус робити те, чого не хочеться, або, навпаки, відмова від того, що дуже хочеться.

Найкраще всього розвивати силу волі, займаючись спортом (будь-яким, головне, щоб систематично і не для «пташечки»). У спорті постійно

доводиться домагатися якихось результатів, долаючи різні труднощі й перемагаючи своє друге «я». Те саме друге «я», яке благає вас вранці полежати в ліжку ще п'ять хвилин, хоча ви вже спізнюєтеся. Це те «я», яке змушує купити ще одне тістечко, хоча ви вчора твердо вирішили більше не купувати. Це те «я», що заспокоює вас: «Та ну, не так вже й важко — прибрати за іншими», хоча ви точно знаєте, що сьогодні не ваша черга, й усередині у вас все кипить.

Це друге «я» є в кожній людині, і майже кожен із нас щодня, по багато разів вступає з ним у суперечку. Але хоч вас і «два в одному», але ви — таки перший. Отож і господарем собі маєте бути саме ви (За В. Володіним).

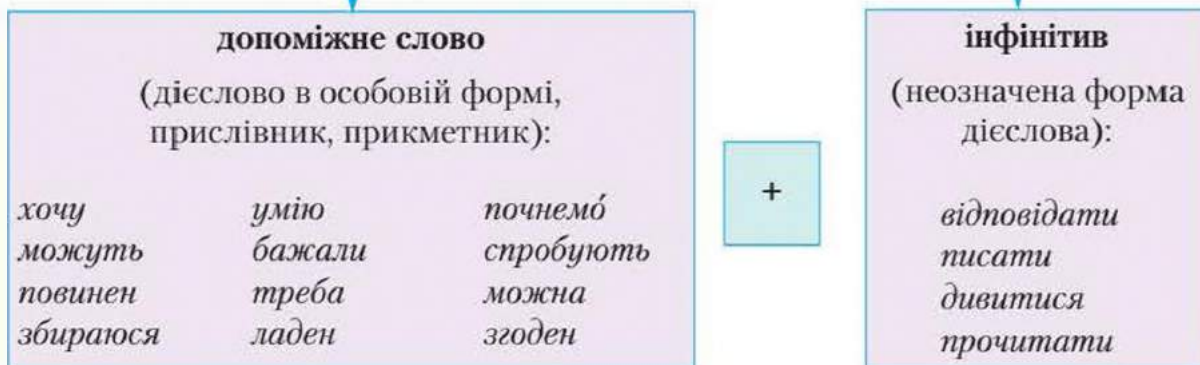
59 1. Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Намагатися, дорослішаю, вчусь, мрію.
2. Удосконалюючи, долають, спрямовують, вірю.
3. Житиму, поважай, цінуй, збагнувши.
4. Іду, сподіваюсь, досягнуто, працюю.

2. Напишіть твір (*вісім–десять речень*) на тему «Я виховую свій характер» з дієсловами особової форми, використаними у вправі.

Складений дієслівний присудок має дві частини

Наприклад. Якщо хочеш щось отримати, спочатку потрібно щось віддати.

- 60 1. Прочитайте словосполучення. З яких форм дієслова вони складаються?

Хочу спробувати, можу подолати, починаю змінювати, перестаю скиглити, умію зосередитися, намагаюся вирішувати, пробує вдосконалити.

2. Складіть і запишіть речення із поданими словосполученнями. Визначте синтаксичну роль дієслівних форм.

- Василю, який це буде час, коли я скажу: я миюсь, ти миєшся, він миється? — запитав учитель.
— Вечірній, Миколо Петровичу! — радісно відповів учень.

§ 7 Доконаний і недоконаний вид дієслова

Дієслова можуть означати завершену й незавершену дію. Залежно від цього вони поділяються на дієслова доконаного й недоконаного виду.

Дієслова **доконаного виду** називають завершену, обмежену в часі дію та відповідають на питання *що зробити? що зроблю? що зробив? що зробивши? що зроблячи? (позмагатися, позмагаюся, позмагався, позмагавшись, позмагаючись)*.

Дієслова **недоконаного виду** називають незавершену, не обмежену в часі дію, без вказівки на її закінчення й відповідають на питання *що робити? що робимо? що робив? що робитиму? що роблячи? що робивши? (змагатися, змагаємося, змагався, змагатимусь, змагаючись, змагавшись)*.

- 61 1. Прочитайте речення. Випишіть виділені дієслова. Визначте їх форму і вид.

1. Ніжно **дзвеніла** над ним хвоя смерек, змішавшись із шумом ріки. 2. На сонячній плямі галявини, що **закралась** у похмуре царство смерек, **скакав** біленький хлопчик, немов метелик **пурхав** зі стебла на стеблину, а обидві корови — жовтаня і голубаня, **просунувши** голови межі галузки, привітно **дивилися** на нього, **жуючи** жуйку, та зрідка **дзвонили** йому до танцю. 3. Білі ярки, **забившись** у холодок під смереку, **дивились** дурними очима, як **качались** по мохах двоє дітей, **дзвонячи** в тиші молодим сміхом. **Втомившись**, вони **забирались** на біле каміння і лячно **зазирали** звідти в прірву... (За М. Коцюбинським).

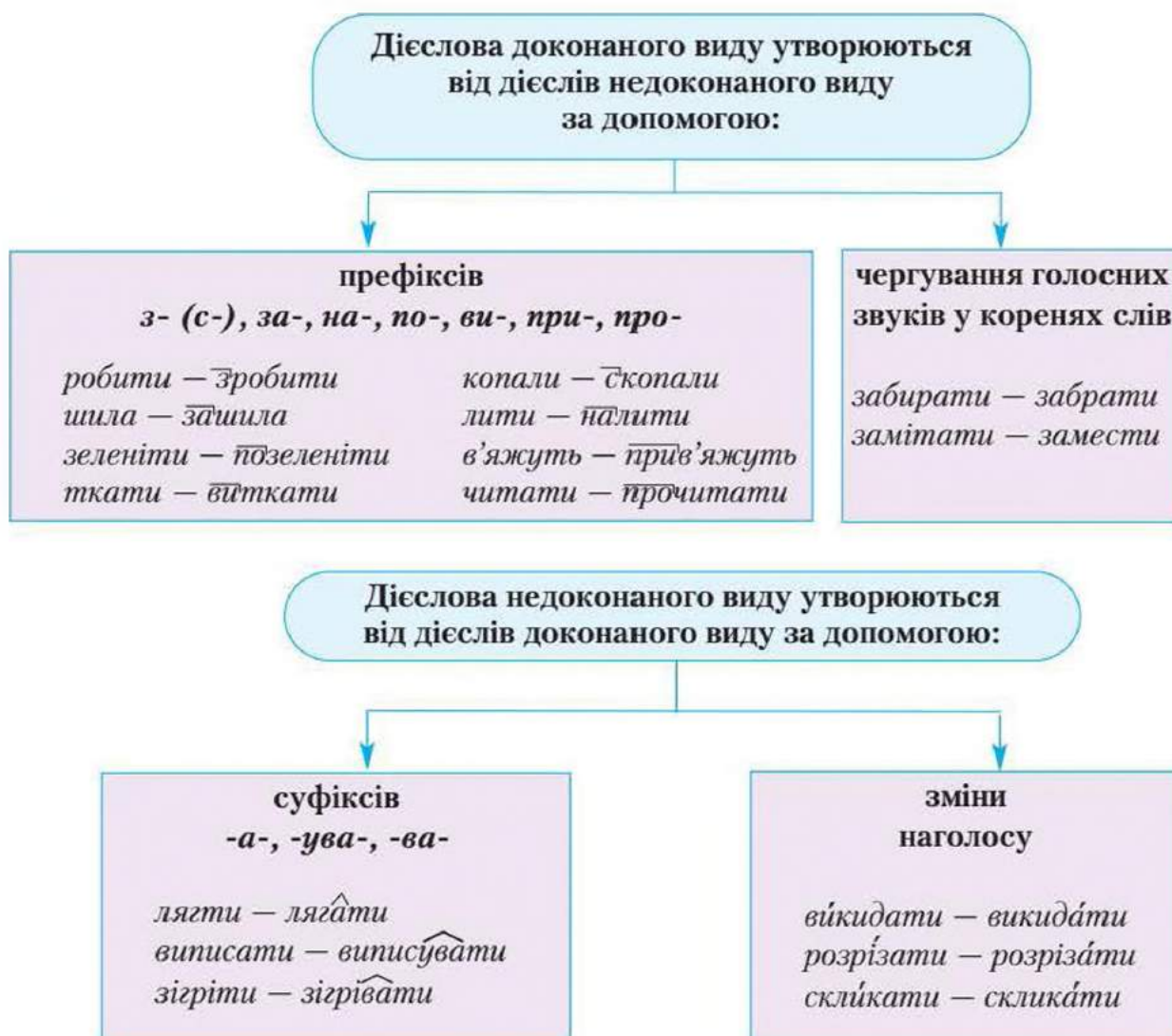
Г. Якутович. Ілюстрація до повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». 1942 р.

2. Простежте, як бавляться на ігровому майданчику малі діти. Складіть три-чотири речення за результатами своїх спостережень.

62 Випишіть із художніх текстів, уміщених у підручнику з української літератури, по п'ять дієслів доконаного й недоконаного виду. Обґрунтуйте належність дієслів до різних видів.

Деякі дієслова доконаного та недоконаного виду утворюють **видові пари**, які відрізняються лише значенням виду, наприклад: читати — прочитати, смикати — смикнути, зігріти — зігрівати. Видові пари утворюють також різнокореневі дієслова, наприклад: брати — взяти.

63 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Поміркуйте, чому цей вірш сприймається як загадка. Які засоби поет використав, щоб досягнути несподіваного закінчення вірша?

Дієслово

Йшли. Побачились. Спинились.
Підійшли. Порозумілись.
Поспитали. Пригадали.
Помахали. Похитали.
Пожурились, повсміхались,
Вибачились й попрощались,
Гарних навчені манер:

2. Випишіть дієслова, доберіть до кожного (де можливо) виду пару.
3. Створіть свій вірш-жарт про зустріч ваших улюблених тварин чи птахів, використовуючи дієслова.

Деякі дієслова не утворюють видових пар.

Тільки доконаний вид мають дієслова, що називають дію або стан, обмежені коротким відтинком часу, наприклад: *побігти, побігати, заплакати, розговоритися, поспати, попрацювати*.

Тільки недоконаний вид мають дієслова, що означають тривалі дії або стани, наприклад: *літати, намагатися, ворогувати, марити, їздити, міркувати, говорити, учителювати*.

Вид деяких дієслів можна визначити лише в контексті.

64

1. Прочитайте слова. Випишіть із кожного рядка «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Скорочувати, кохати, покликати, говорити.
2. Надуматися, відшуміти, розперезатися, прагнути.
3. Робив, роблю, робитиму, зробив.

2. Складіть речення з виписаними дієсловами. Визначте форму, вид і синтаксичну роль дієслів.

65

1. Прочитайте текст.

Юність — це вік, коли людина робить одне з найбільших своїх відкриттів — відкриває саму себе. Відкриття самої себе — найпрекрасніше, що може відчути людина. У цих пошуках глибокий зміст: кожен може розкрити свої реальні, доти не знані можливості. Щоб виявити й використати їх, потрібно знайти себе, тобто вивчити й зуміти оцінити. Це дасть змогу «вибудувати» себе на багато наступних років життя.

Здавалося б, це питання лише твого життя. Далєбі! Це актуальні питання сучасного суспільного життя, оскільки людині необхідна не лише оцінка самої себе з позиції соціального ідеалу, а й непереборне прагнення до нього. Юності притаманна віра в ідеальне, романтична

відданість винятковому й незвичайному. Та чи замислювалися ви, що виняткове й незвичайне народжується незвичайними можливостями звичайних людей?

Як звичайні люди йдуть до незвичайного? Як вони стають богатирями, носіями могутнього інтелекту, моральної цільності? Від народження й до останніх днів людина так чи інакше розв'язує безліч завдань, які ставить перед нею життя. Для цього потрібно озброїтися системою сучасних знань про розвиток особистості, знати форми й механізми самовдосконалення в трьох сферах: фізичному вихованні, інтелектуальному розвитку, моральному зростанні (За В. Пекелісом).

2. Накресліть у зошиті й заповніть таблицю (по два приклади), використовуючи дієслова з тексту та власні приклади.

Видові пари	Дієслова тільки доконаного виду	Дієслова тільки недоконаного виду	Дієслова, від яких визначається в контексті

- 66** Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *відстоювати*, *обстоювати*.

Відстоювати — обстоювати.

У значенні «захищати, боронити когось або щось» ці дієслова є синонімами: *Вона зі зброєю в руках відстоюватиме честь і незалежність своєї Батьківщини* (В. Кучер). *Я землю свою обстоював серцем юнацьким в бою* (М. Стельмах).

Обидва дієслова вживаємо й тоді, коли йдеться про висловлену думку, обґрунтування погляду, ідеї тощо.

- 67** Прочитайте текст. Випишіть дієслова, визначте їх вид.

Ви, мабуть, не раз чули фразу: «Люди вчаться тільки на своїх помилках». Помилки потрібні людині. Страх перед невдачею є найчастішою причиною прийняття неправильних рішень. Часто люди бояться того, що прийняте ними рішення може все зіпсувати. З цього випливає, що боятися приймати рішення не варто, часто просто потрібно помилитися, щоб запам'ятати цю ситуацію й не приймати подібних рішень надалі (За матеріалами сайту <http://how-to-do.org/yak-navchytysya-prijmaty-rishennya/>).

Складіть і запишіть міні-твір (*вісім–десять речень*), описавши ситуацію з вашого життя, коли свої (або чужі) помилки вас чогось навчили (або не навчили), збагатили (або не збагатили) ваш досвід. Підкресліть дієслова доконаного виду однією лінією, а недоконаного — двома.

§ 8

Час дієслова. Теперішній час.

Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі.

Майбутній час

1. Скільки форм часу має дієслово? Назвіть їх.
2. На які питання відповідають дієслова минулого часу?
3. Що означають дієслова теперішнього часу?
4. Коли вживаються дієслова майбутнього часу?

Час — це граматична ознака, яка виражає відношення реальної дії до моменту повідомлення про дію. В українській мові розрізняють **минулий**, **теперішній** і **майбутній** час.

Дієслова		
минулого часу	теперішнього часу	майбутнього часу
називають дію, що відбулася або відбувалася до моменту повідомлення про неї	називають дію, яка відбувається постійно або в момент повідомлення про неї	називають дію, яка відбувається або відбуватиметься після моменту повідомлення про неї
Відповідають на питання		
<i>що робив? що зробила? що робило? що зробили?</i>	<i>що роблю? що робиш? що робить? що робимо? що робите? що роблять?</i>	<i>що зроблю? що буде робити? що зроблять? що будуть робити?</i>
Мають вид		
доконаний і недоконаний: <i>вирішили, вирішували</i>	тільки недоконаний: <i>вирішую, вирішуємо</i>	доконаний і недоконаний: <i>вирішать, будуть вирішувати</i>
Змінюються за		
родами й числами: <i>читав, читала, читали</i>	особами й числами: <i>читаю, читаєш, читаємо, читають</i>	особами й числами: <i>читатиму, читатимеш, читатимемо, читатимуть</i>

- 69** 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова за зразком, позначаючи час, до якого вони належать.

Зразок. Минулий час: *хотілося, ...* .

Теперішній час: *дзвенять, ...* .

Майбутній час: *шумітимуть, ...* .

[Григорієві] не хотілося рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілося думати. Хотілося лежати й лежати. І хай шумітимуть високі кедри. І нехай вони розповідатимуть під синім небом хмаркам удень і зорям уночі, як один хоробрий і сміливий... І хай слухатимуть вивірки... Як один хоробрий і сміливий видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя...

І дзвенять кедри... Ні, то не кедри дзвенять, то золоте дитинство дзвонить дзвіночками в гаях, синіми волошками зоріє в полях, бризкає водою на Ворсклі... на Дніпрі... Ге-ен... І сміються, сміються дзвінки дівочі голоси, і скачуть луни лугом, горою... Пахне терпкий-терпкий чебрець під бором...

Хтось у ньому, непокірний і бунтівливий, хоче підвести голову, але вона не підводиться... Раптом — що це?! Він розплющив очі. Стукіт?.. Постріл!.. (За І. Багряним).

2. Випишіть фрагмент, у якому йдеться про дитинство героя. Чому всі дієслова в ньому вжиті в теперішньому часі?

- 70** Прочитайте текст. Випишіть дієслова теперішнього часу. Визначте особу й число.

Ми виполюємо негативні думки

Наш розум подібний до саду. У ньому ростуть прекрасні квіти й бур'ян. Квіти — це позитивні думки. Кожна така думка своєрідна, вона відрізняється від інших, по-своєму пахне. А негативні думки нагадують бур'ян. Коли його стає багато, він заглушує квіти. Тому ми, садівники, прополюємо бур'ян — вириваємо й знищуємо негативні думки. І робимо це щодня. Це допомагає нам бути щасливими й упевненими в собі. Як ми це робимо? Негативні думки виникають унаслідок пережитих неприємностей. Тому потрібно перемкнути невидимий вмикач розуму на щось приємне, добре. А ще можна «змінити сценарій». За допомогою уяви ми перероблюємо кінцівку події, що викликала негативні емоції. Потім з'являються надії на краще. І наші квіти-думки знову вільно ростуть у саду (З кн. Дж. Кехо «Сила розуму для дітей»).

1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Чи було у вас таке «гостре захворювання в минулому часі»? Якщо так, то як воно «лікується»?

Минулий час

Так, не був я на уроці —
Заболіло щось у боці;
І колело, і крутило,
Аж на перерві одпустило.

Я? Не вчив?! Це вже образи!
Я учив — чотири рази:
Двічі вдома, двічі в школі.
Ні, не був я на футболі.
І не був на дискотеці,
А в міській бібліотеці.

Вдома сам зварив був юшку,
Вишив хрестиком подушку,
Вивчив байку про життя,
Здумав викинути сміття —
І ось там, на смітнику,
Знов штрикнуло у боку.

Тож не був я на уроці
Через біль у власнім боці.

2. Випишіть дієслова минулого часу. Зверніть увагу на форму давноминулого часу (*зварив був*), характерну для української мови.

- Накресліть у зошиті таблицю. Заповніть її за поданим зразком, використовуючи дієслова в різних часових формах.

Хороший	характер	Той, хто завжди поділиться зі мною своїм сніданком.
Азартний		Той, хто запалюється, завзято береться до справи.
Рішучий		Той, хто швидко, не вагаючись, діє.
Ангельський		
Крутий		
Твердий		
Енергійний		
Рівний		

Добірні зерна мови

Кров з молоком — здоровий, рум'яний.

Дмитрик. Мені не доводилося чути: «Обличчя в нього — кров з молоком».

Бабуся. Бо сьогодні мало таких здорових людей, у яких на щоках грають рум'янці.

Яся. Зате тепер є чимало можливостей намалювати такі рум'янці, і не помітиш, що вони штучні.

Дмитрик. Насправді це добре помітно, бо ж то не справжня здорова кров грає, а фарби.

Бабуся. Так, це не здорові рум'янці, не ті, що від здорової їжі. Молоко колись було такою їжею. Коли п'ють справжнє молоко, шкіра робиться гладенькою, ніжною й рожевою — як кров з молоком.

Творення дієслів минулого часу

Дієслова минулого часу утворюються від основи інфінітива (без суфіксів **-ти**, **-ть**) за допомогою суфікса **-в-** у чоловічому роді та суфікса **-л-** у жіночому й середньому роді та в множині: співати — співав, співала, співало, співали. Деякі форми дієслів минулого часу чоловічого роду утворюються без суфікса, якщо основа інфінітива закінчується на приголосний: бігти — біг, нести — ніс.

Примітка. У дієсловах минулого часу без суфікса відбувається чергування голосних **о — і**, **е — і** в корені: могти — міг, мести — мів.

Особливості творення форми чоловічого роду минулого часу дієслів із суфіксом **-ну-**

Дієслова із суфіксом **-ну-**, що означають тривалу недоконану дію, у минулому часі мають паралельні форми: мерзнути — мерз, мерзнув; мокнути — мокли, мокнули. У літературній мові більш уживана форма без суфікса.

Дієслова із суфіксом **-ну-**, що означають одноразову чи раптову дію, у минулому часі мають одну форму: стрибнути — стрибнув, крикнути — крикнув.

1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова неозначеної форми.

«Сни з розплющеними очима»

Іноді люди люблять бачити «сни з розплющеними очима». Вони уявляють, як було б добре стати великим актором, письменником чи винахідником. Звичайно, такі фантазії без відповідних дій ані на крок не наблизять до здійснення мрії. Не обманюйте себе — без зусиль досягнути нічого не можна!

Той, хто має талант співака, ніколи не стане артистом, якщо не присвятить багато годин щоденним вправам із співу. Трапляються талановиті люди, які вважають себе ошуканими. Вони переконані, що не гірші, ніж їхній відомий колега. Вони знають його особисто, можливо, навіть разом училися... Проте їм бракувало наполегливості,

щоб розвинути свої здібності. Та звинувачують вони не себе, а всіх і все довкола.

Перевірте, чи не припускаєтеся й ви подібної помилки, вважаючи винними у своїх невдачах тільки інших. Це — ознака нездатності досягти мети, бачити «сни з розплющеними очима» (За І. Тomanом).

2. Утворіть від основ вписаних дієслів усі можливі форми минулого часу. Запишіть їх, позначте суфікси.

Дієслова майбутнього часу мають три форми:

- просту dokonаного виду: *прогляну, прочитаємо, знімуть*;
- просту недоконаного виду: *писатиму, слухатимете, виступатимуть*;
- складену недоконаного виду: *буду зустрічати, буде мінятися, будуть виступати*.

74

1. Спишіть вірш Г. Фальковича. Поміркуйте, чи тільки смачні ранкові сни заважають хлопцеві виконати обіцяне.

Майбутній час: обіцянки

Обіцяю: неодмінно
Буду вчитись на «відмінно»,
І поводитися кльово,
І завжди тримати слово.
Обіцяю: буду в русі,
Помагатиму бабусі,
Не палитиму ніколи,
А тим паче біля школи,
Вивчу мови і столиці,

Бо воно мені згодиться,
Та й поїду за кордон —
В місто Лондон чи Лондoн...
Обіцяю пам'ятати,
Що таким я можу стати.
Якщо зможу вчасно встати.
Бо такі смачні вони —
У дітей ранкові сни.

2. Підкресліть дієслова у формі майбутнього часу.

75

1. Прочитайте текст. Доберіть власні приклади вживання дієслів в одному часі замість іншого.

1. Деякі дієслова уживають в одному часі замість іншого часу. Дієслова минулого часу можуть позначати теперішню або майбутню дію, чим підкреслюється, що названа дія обов'язково здійсниться: *Мамо, я пішов*.

2. Дієслова теперішнього часу можуть означати майбутню дію: *Концерт починається о 19.00*. Так висловлюються найчастіше в наказах, оголошеннях і розпорядженнях.

3. Дієслова теперішнього часу можуть означати також майбутню дію, яка незабаром неодмінно відбудеться: *Потяг відправляється через 10 хвилин*.

76

Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *втрачати*, *губити*.

Слова *втрача́ти* — *губи́ти* є синонімами. Обидва ці дієслова сполучаються з іменниками *спокій, час, роки, день*. Можна сказати: *Ми втратили (загубили) спокій. Вибравши такий транспорт, вони втратили (загубили) цілий день.*

Слово *губити* переважає в розмовному стилі. Матеріальні речі, предмети звичайно гублять: *загубив олівець, загубив парасольку*. У науковому стилі, зокрема в медицині, доречним є тільки дієслово *втрачати*: *Хворий втратив апетит і сон.*

§ 9

Дієслова I і II дієвідмін. Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу

Дієвідмінюванням називається зміна дієслова за особами та числами. За особовими закінченнями дієслів теперішнього часу недоконаного виду й майбутнього часу доконаного виду розрізняємо два типи дієвідмінювання — **першу** та **другу дієвідміни**. Дієслова минулого часу за особами не змінюються.

У закінченнях дієслів
(крім 1-ї особи однини та 3-ї особи множини)
пишемо

е або **є** в дієсловах I дієвідміни
(*везеш, везе, веземо, везете; співає, співаєш, співаємо, співаєте*)

и або **ї** в дієсловах II дієвідміни
(*кричить, кричимо, кричите; стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте*)

77

1. Запишіть дієслова I і II дієвідмін окремо у дві колонки.

Слухає, хазяїнуєте, носить, опануєте, арканимо, жнеш, намостить, ігноруємо, економите, їздить.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших літер слів кожної колонки отримаєте продовження грузинського прислів'я «Зла людина вважає, що всі люди...». Прокоментуйте його.

Щоб перевірити, яку букву писати в ненаголошеному особовому закінченні дієслова, потрібно визначити дієвідміну дієслова. Найпростіше визначити дієвідміну за закінченням 3-ї особи множини теперішнього часу недоконаного виду чи майбутнього часу доконаного виду.

I дієвідміна	II дієвідміна
Дієслова в 3-й особі множини мають закінчення	
-уть (-ють): в'яж уть , тому в'яж еш , в'яж емо ; прочит ають , тому прочита єш , прочита ємо	-ать (-ять): побач ать , тому побач иш , побач имо ; сид ять , тому сид имо , сид ите

- 78** 1. Спишіть текст, знімаючи риси та вставляючи пропущені букви (де потрібно).

Щоб спілкуван..я було ц..кавим, потрібно вміти висловлюватися. Чи стеж..те ви за своєю мовою? Від чого залеж..ть умін..я правильно говорити? На/сам/перед — від вибору слів.

Справді, якщо мало чита..ш і не ма..ш практики спілкування, твоя мова не/цікава: говор..ш затинаячись, часто замовка..ш, підшуку..ш потрібні слова. Як же позбутися цієї вади? Допоможуть вправи: наприклад, чита..те якийсь не/в..ликий твір, пер..кажіть його вголос. Сид..те за комп'ютером — не лінуйт..ся перевірити написання слова за інтерактивним словником. Сприймайте з вдячністю слушні мовні поради.

2. Визначте, до якої дієвідміни належать дієслова, використані в тексті.

Зразки дієвідмінювання дієслів I дієвідміни

	Особа	Теперішній час		Майбутній час (доконаний вид)	
Однина	1-ша	росту	сміюся	виросту	засміюся
	2-га	ростеш	смієшся	виростеш	засмієшся
	3-тя	росте	сміється	виросте	засміється
Множина	1-ша	ростемо	сміємося	виростемо	засміємося
	2-га	ростете	смієтеся	виростете	засмієтеся
	3-тя	ростуть	сміються	виростуть	засміються

- 79** 1. Розгляньте таблицю «Зразки дієвідмінювання дієслів I дієвідміни».
2. Доберіть власні зразки дієвідмінювання дієслів I дієвідміни: два дієслова теперішнього і два дієслова майбутнього часу доконаного виду. Провідмініяйте їх в однині та множині; запишіть, підкресливши закінчення.

- Провідмінійте в однині та множині у формі теперішнього й майбутнього часу (доконаного виду) дієслова *триматися, утриматися*.
- Зробіть звуковий запис особових форм цих дієслів: *тримаєшся, утримуються*.

Зразки дієвідмінювання дієслів II дієвідміни

	Особа	Теперішній час		Майбутній час (доконаний вид)	
Однина	1-ша	мовчу	сплю	змовчу	просплю
	2-га	мовчиш	спиш	змовчиш	проспиш
	3-тя	мовчить	спить	змовчить	проспить
Множина	1-ша	мовчимо	спимо	змовчимо	проснимо
	2-га	мовчите	спите	змовчите	проспите
	3-тя	мовчать	сплять	змовчать	просплять

80

- Розгляньте таблицю «Зразки дієвідмінювання дієслів II дієвідміни».
- Доберіть власні зразки дієвідмінювання дієслів II дієвідміни: два дієслова теперішнього і два дієслова майбутнього часу доконаного виду. Провідмінійте їх в однині та множині; запишіть, підкресливши закінчення.
- Провідмінійте в однині та множині, у формі теперішнього й майбутнього часу (доконаного виду) дієслова *цікавитися, зацікавитися*.
- Зробіть звуковий запис особових форм цих дієслів: *цікавишся, зацікавляться*.

Зразки дієвідмінювання форм дієслів недоконаного виду майбутнього часу

	Особа	Проста форма		Складена форма	
Однина	1-ша	нестиму	ловитиму	буду нести	буду ловити
	2-га	нестимеш	ловитимеш	будеш нести	будеш ловити
	3-тя	нестиме	ловитиме	буде нести	буде ловити
Множина	1-ша	нестимемо	ловитимемо	будемо нести	будемо ловити
	2-га	нестимете	ловитимете	будете нести	будете ловити
	3-тя	нестимуть	ловитимуть	будуть нести	будуть ловити

Дієслова майбутнього часу недоконаного виду не поділяються на дієвідміни. У простих формах майбутнього часу вони мають однакові закінчення. У складених формах відмінюється лише допоміжне дієслово **бути**.

81 Розгляньте таблицю «Зразки дієвідмінювання форм дієслів недоконаного виду майбутнього часу». Доберіть власні зразки дієвідмінювання дієслів: по два дієслова в простій і складеній формі. Провідмінійте їх в однині та множині. Запишіть, підкресливши закінчення.

82

1. Виконайте вправу за варіантами (перший варіант — для дівчат, другий варіант — для хлопців).
2. Запишіть тести, поставивши дієслова в дужках у потрібній формі. Замість крапок поставте пропущені букви. Поясніть правопис ненаголошених голосних у закінченнях дієслівних форм.

Варіант 1

1. Очищуючи шкіру обли..я, ви найчастіше (використовувати)
А косметичні д..ски
Б власні пальці
В те, що є в косм..тич..і
2. Щоб шкіра обличчя була доглянутою, ви (надавати перевагу) споживанню
А стравам швидкого пр..готування
Б солодкій газова..ій воді
В овочам і фруктам
3. Для прав..льного догляду за шкірою обличчя ви (виб..рати)
А будь-який косметичний крем
Б спец..ально дібрані до вашого типу шкіри засоби г..г..єни
В засоби, якими (кор..стуватися) подруги
4. Під час п..рерви в школі ви (спож..вати) їжу
А на х..ду
Б не виходячи з класу й гортаюч.. підручник
В в ..дальні, шкільному буфеті

5. Дбаючи про здоров'я, ви
- А (виб..рати) час для прогулянок і занять фізкультурою на свіжому повітрі
 - Б після уроків весь час (сидіти) за комп'ютером, граюч.. або працюючи
 - В (лягати) спати після 24-ї години

Варіант 2

1. Обираючи взу..я під кла..ичний костюм, ви (взувають)
 - А туфлі
 - Б кросівки
 - В кеди
 2. Ви (вибирають) краватку під
 - А колір очей
 - Б колір взуття
 - В кольорову гаму костюм.. чи сорочки
 3. Ви вранці (кладуть) в кишеню
 - А шпаргалки
 - Б чисту носову хустинку
 - В мобільний телефон
 4. Після інт..нсивних вправ на уроці фізкультури ви
 - А (ідуть) на наступний урок у спортивній формі
 - Б (мінюють) тільки взуття
 - В (змінюють) спортивну форму на шкільний костюм і (перевзуються)
 5. Ви (вважають), що хлопець вашого віку
 - А (мають) р..гулярно стежити за зовнішнім виглядом: користуватися засобами гігієни й косметичними засобами для підлітків
 - Б (можуть) не стежити за зовнішністю
 - В (прагнуть) пр..вернути до себе увагу не зовнішнім виглядом
3. Дайте відповіді на тест. Зіставте їх із ключем тесту. (Ключ до тесту: 1А, 2В, 3Б, 4В, 5А). Зробіть висновки для себе.

— Тату, — питає Олег, — чи вмієш ти із заплющеними очима пи-
сати своє прізвище?

— Звичайно.

— То напиши його, будь ласка, у моєму щоденнику.

1. Прочитайте уривок із вірша Л. Костенко. Випишіть дієслова II дієвідміни.

Люблю чернігівську дорогу —
весною, влітку, восени.
Там досі моляться Стрибогу
високі й сонні ясени.
Дівчата ходять, мов княгині.
Цвітуть смарагдові луги.
Русявокосі Берегині
Позолотили береги.
Там переходять шлях уповні.
Під осінь в кожному селі
немов димки димлять жертвні —
копають люди картоплі...

2. Запишіть зразки дієвідмінювання одного з вписаних дієслів в однині та множині.

Дієслова *бути, їсти, дати, розповісти, доповісти, відповісти* тощо мають нетипові форми відмінювання.

Зразки дієвідмінювання дієслів *їсти* (у теперішньому часі), *дати, розповісти* (у майбутньому часі)

Особа	Однина			Множина		
1-ша	їм	дам	розповім	їмо	дамо	розповімо
2-га	їси	даси	розповіси	їсте	дасте	розповісте
3-тя	їсть	дасть	розповість	їдять	дадуть	розповідять

У сучасній українській мові форма 3-ї особи множини дієслів *доповідять, розповідять, відповідять* уживається рідко. Частіше використовуємо форми *дадуть відповідь, зроблять доповідь, розкажуть*.

Дієслово **бути** в усіх особах і числах теперішнього часу має форму **є**.

1. Прочитайте уривок із твору.

Хто ти є?

...Якби ж то вона знала. Звичайно, вона — Софія Амундсен, але хто це? Вона не може відповісти. Цього вона ще по-справжньому не збагнула...

Софію ніколи не задовольняла її зовнішність. Вона часто чула, що в неї гарні мигдалеві очі, але тільки й того, бо ніс у неї був замалий, а рот трохи завеликий. Найбільше їй не подобалося гладке волосся, яке неможливо було укласти в зачіску. Її волоссю не допомагали ані лак, ані гель...

Чи не смішно, що вона не може розповісти, хто вона така? І чи не абсурдно, що ніяк не може визначити, яка ж у неї зовнішність? Дали їй ту зовнішність батьки... Добре, що такі думки лише зрідка спливали в її свідомості. Можливо, вона й може вибирати собі друзів, але годі вибирати саму себе... (За Ю. Гордером).

2. Випишіть дієслова, що мають нетипові форми відмінювання. Запишіть особові форми цих дієслів в однині та множині.

При дієвідмінюванні відбувається чергування приголосних в особових формах.

Чергування приголосних в особових формах

I дієвідміна	II дієвідміна	
в особових формах однини й множини	у 1-й особі однини	у 1-й особі однини і в 3-й особі множини
Г–Ж: <i>могти</i> — <i>можу, можемо</i> З–Ж: <i>мазати</i> — <i>мажу, мажуть</i> К–Ч: <i>пекти</i> — <i>печу, печуть</i> Х–Ш: <i>колихати</i> — <i>колишу, колишете</i> С–Ш: <i>чесати</i> — <i>чеше, чешуть</i> Т–Ч: <i>хотіти</i> — <i>хочу, хочемо</i> СТ–Щ: <i>засвистати</i> — <i>засвищу, засвищуть</i> П–ПЛ: <i>сипати</i> — <i>сиплеш, сиплють</i>	Д–ДЖ: <i>водити</i> — <i>воджу, але водять</i> З–Ж: <i>возити</i> — <i>вожу, але возять</i> ЗД–ЖДЖ: <i>їздити</i> — <i>їжджу, але їздять</i> С–Ш: <i>просити</i> — <i>прошу, але просять</i> Т–Ч: <i>тремтіти</i> — <i>тремчу, але тремтять</i> СТ–Ш: <i>мостити</i> — <i>мощу, але мостять</i>	П–ПЛ: <i>терпіти</i> — <i>терплю, терплять</i> В–ВЛ: <i>ловити</i> — <i>ловлю, ловлять</i> Б–БЛ: <i>любити</i> — <i>люблю, люблять</i> Ф–ФЛ: <i>графити</i> — <i>графлю, графлять</i> М–МЛ: <i>ломити</i> — <i>ломлю, ломлять</i>

Примітка. У дієслові **бігти** (II дієвідміна) чергування **г–ж** відбувається в усіх особах: *біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжите, біжать*.

1. Спишіть текст, ставлячи дієслова в дужках у потрібну особову форму.

Не все, що (бути) нині модним, личить вам. Вибирайте одяг відповідно до того, що вам пасує. Усі (хотіти) одягатися сучасно й гарно. Та не всі (могти) мати великий гардероб. Тому потрібно добирати основні елементи одягу, які за стилем і кольоровою гамою (дати) можливість робити безліч комбінацій. Особливо дівчата (любити) якнайшвидше наповнити шафу супермодними речами. Не поспішайте. Смак і фантазія (допомогти) «осучаснити» ваші, на перший погляд, немодні речі (За І. Томаном).

2. Поясніть орфограми в утворених особових формах дієслів.

§ 10 Спосіб дієслова (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів

Спосіб — це граматична ознака дієслова, що виражає відношення дії до дійсності. Розрізняють **дійсний**, **умовний** і **наказовий** способи.

Способи дієслів

Дійсний	Умовний	Наказовий
Відповідають на питання		
що робиш? що зробив? що робили? що робитимуть?	що робив би? що зробила б? що робили б? що робило б?	що роби? що зроби?
Означають		
реальну дію, тобто таку, яка відбулася, відбувалася, відбувається чи буде відбуватися	не реальну дію, а лише бажану або можливу за певних умов	дію, яка реально ще не відбувається й не відбувалася, але з погляду мовця має відбутися (через наказ, заклик, побажання, прохання, пораду мовець передає спонукання до дії)
Змінюються за		
— числами; — часами; — особами (у теперішньому й майбутньому часі); — родами (у минулому часі)	— числами; — родами	— числами; — особами

Дійсний	Умовний	Наказовий
Приклади		
<i>стрибала, стрибнули, стрибаю, стрибаємо, стрибнеш, будуть стрибати, стриба-тимуть</i>	<i>стрибав би, стрибнули б, стрибнула б, стрибнув би, стрибнуло б</i>	<i>стрибай, стрибни, стрибніть, стрибайте, хай стрибне, хай стрибають</i>

86 1. Спишіть українські прислів'я. Визначте спосіб дієслів.

1. Друга шукай, а найдеш — тримай. 2. Не позичай у сусіда розуму. 3. Від долі не сховаєшся. 4. Не родися вродливим, а родися щасливим. 5. Ухопив місяця зубами! 6. Бійся не чорта, а лихого чоловіка. 7. Якби свині крила, вона й небо б зрила. 8. Якби Івась не навчився, то й Іван не знав би. 9. Обідала чи й не обідала, аби рід відвідала. 10. Хто попкєся на гарячому, той і на холодне дує. 11. Їла б кума, та ложки нема. 12. Згаяного часу й конем не доженеш. 13. Відказ — не обух: гулі не буде. 14. На чужий роток не накинеш платок. 15. Не кидай словами, як пес хвостом. 16. Якби схотів би, то й на гору повіз би, а як не схоче, то і з гори не з'їде. 17. Не смійся, гороху, ти не краще від квасолі, розмокнеш — то й лопнеш.

2. Пригадайте ситуацію з власного життя, яка б підтвердила один із поданих висловів. Розкажіть про неї.

Форми дієслів умовного способу творяться від форм минулого часу за допомогою частки **би (б)**: *виконав би, виконали б, виконала б*. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний звук, пишемо частку **би**; якщо попереднє слово закінчується на голосний звук, уживаємо частку **б**: *зміг би, змогла б*.

Частка **би (б)** з дієсловами завжди пишеться окремо. Вона може стояти в реченні не лише безпосередньо після дієслова, з яким утворює форму умовного способу: *Як би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти* (Леся Українка).

87 1. Утворіть і запишіть форми умовного способу від поданих дієслів.

Хворів, страждали, намагалися, бігала, стрибав, допомогло, поліпишила, вилікували, плавав, рухалися, змагалися, піднімав, робив, полегшало, добився.

2. Складіть і запишіть твір (*сім–десять речень*) на тему «Якби не заняття спортом...», використовуючи подані дієслова й утворені форми.

- 88** 1. Спишіть текст, утворюючи форми умовного способу від дієслів, поданих у дужках.

Ви все ще не знаєте, чим зайнятися у вільний час? Ну що ж — спортивна секція, літературний гурток, театральна студія, художня школа — вибір занять неабиякий! Але є серед них одне — надзвичайно привабливе, і я (хотіти) вам його порекомендувати: це бальні та спортивні танці. Ось те, що однозначно варто (бути) спробувати! Елегантність рухів і звуки музики зачаровують усіх.

Бальні та спортивні танці — це не тільки надзвичайно гарне, а й дуже корисне для здоров'я захоплення. Якщо ви (захопитися) цим видом спорту, то у вас (збільшиться) фізична витривалість, (поліпшиться) робота дихальної, опорно-рухової та серцево-судинної систем.

Танці (допомагати) вам позбутися страхів, комплексів і невпевненості в собі, а також (підняти) самооцінку. Танці навчають жити в соціумі, спілкуватися з іншими людьми!

2. Визначте, до якого стилю мови належить текст. Доведіть свою думку (усно).

Стоматолог запитує в чотирирічної Іринки:

- А ти знаєш, які бактерії живуть у тебе на зубах?
— Ні, я з ними не знайома.

У пензлем, і словам

- 89** 1. Прочитайте текст. Утворіть і запишіть від виділеного слова особові форми дійсного способу (в однині й множині).

...Довбуш приймав до себе не всіх, а тільки найкращих і найдужчих, що мали і розум, і силу, були відважними. Робив Олекса так: з високої гори спускав колесо, а внизу стояли люди й чекали, щоб **показати** свою вправність. Якщо хто на ходу перестрибував те колесо, то той вважався сміливцем.

2. Розгляньте скульптурне зображення А. Скиби «Довбуш». Пригадайте легенду про Олексу Довбуша. Які риси характеру Довбуша відтворив скульптор?

- 90** 1. Прочитайте уривок із повісті «Захар Беркут». Перекажіть.

І справді, місце було незвичайне, дике. Потік був вузький, може, на три сажні, не більше, завширшки, і так гладко прорізаний рвучою гір-

ською водою, що незнаючий міг би присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв насторч величезний кам'яний стовп, зісподу геть підмитий водою і для того тонший, а вгорі немов головатий, оброслий папороттю та карликуватими берізками. Се був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто в ворожій цілі вдирався б до сього тихого, щасливого закутка.

— Яка небезпечна каменяка! — вихопилось у Тугара Вовка, коли він побачив високого кам'яного Сторожа над бурхливим потоком.

— Се святий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому щовесни складають вінки з червоного огнику... (За І. Франком).

2. Випишіть дієслова, визначте їх дієвідміну, час, вид, особу.

91 1. Прочитайте текст. Визначте спосіб виділених дієслів.

Коли ми вже згадали Франкову повість, то погодьмося: небагато знайдеться творів, де характери так **були б** вирізьблені, наче справді в камені, як у «Захарі Беркуті», де справжня доброта й правда так яскраво **виявили б** свою залежність від твердості.

Характер старогрецькою мовою — це карби в чомусь твердому, приміром у камені. Характер або є, або його немає. Горяни переважно — люди «з характером», перейняті особливим почуттям до свого кам'янистого краю: Захар Беркут недрижачою, твердою рукою **посилає** з метавки величезний камінь на гурт наїзників. Серед них **був** його син Максим. **Посилає** — задля добра, задля рятунку громади (За А. Содоморою).

2. Напишіть твір-роздум у художньому стилі на тему «Твердість характеру, утілена в скульптурі», використовуючи дієслова різних способів.

При дієвідмінюванні в наказовому способі утворюються три прості форми (2-ї особи однини, 1-ї та 2-ї особи множини) та дві складені форми (у 3-й особі однини та множини).

Прості форми наказового способу творяться від основи теперішнього часу (від форми дієслова 3-ї особи однини).

Складені форми наказового способу дієслів утворюються сполученням форм теперішнього часу недоконаного виду або простих форм майбутнього часу доконаного виду та часток **хай, нехай**.

Творення форм наказового способу

Однина		Множина			
1-ша особа (я)		1-ша особа (ми)			
Немає. Зрідка утворюється складена форма: <i>хай візьму, нехай попрошу, хай живу</i>		зроб біж береж	IMO	кинь сядь встань	MO
		грай встигай звикай	MO	вдар руш їж	MO
2-га особа (ти)		2-га особа (ви)			
зроб біж береж	И	кинь сядь встань	□	зроб біж береж	ИТЬ
грай встигай звикай	□	вдар руш їж	□	грай встигай звикай	ТЕ
3-тя особа (він, вона, воно)		3-тя особа (вони)			
Хай (нехай)	зробить біжить береже кине сяде встане грає рушить встигне звикне вдарить їсть	Хай (нехай)	зроблять біжать бережуть кинуть сядуть встануть грають рушать встигають звикають вдарять їдять		

Примітка. Форми наказового способу спільнокоренових дієслів *носити* і *принісати*, *мовчати* і *помовчати* різняться: *носити* — *носи́*, *носі́мо*, але *прині́сати* — *прині́сь*, *прині́сьмо*; *мовча́ти* — *мовчи́*, *мовчі́мо*, але *помовча́ти* — *помовч*, *помовчмо*.

92

1. Прочитайте вірш Ф. Малицького. Випишіть дієслова у формі наказового способу.

Посади калину у краю дитиннім,
Де ти народився і побачив світ,

Де ходити вчився ти під небом синім
І прожив щасливо стільки дивних літ.

Хай росте калина, і шумить зелена,
На землі рахманній цвітом процвіта,
Як в серпанку білім юна наречена,
Для якої щастя вже прядуть літа.

Посади калину, хай коралі-грона
Нахиляють низько до землі гілля,
Хай під сонцем стигнуть ягоди червоні,
Щедрим урожаєм повниться земля.

Хай цвіте калина пишно біля хати,
Посипає цвітом батьківський поріг.
На калині мати буде колисати,
Потім буде ждати сина із доріг.

Посади калину, хай рясніє цвітом
І несе з вітрами у далекий світ
Спогади про тебе, що ти жив на світі,
По собі лишивши калиновий цвіт.

2. Поясніть спосіб творення виписаних форм дієслова.

1. Спишіть текст. Позначте закінчення в дієсловах наказового способу.

Умій володіти собою

1. Пам'ятай: найкращий спосіб подолати сум, депресію — постійна зайнятість.
 2. Щоб забути свої напасті, зроби приємне іншим.
 3. Учись володіти собою! Гнів, дратівливість спотворюють людину.
 4. Не змінюй і не перевиховуй інших.
 5. Не забувай, що кожна людина — така сама яскрава індивідуальність, як і ти, приймай її такою, якою вона є.
 6. Шукай в людині позитивні риси, умій бачити її чесноти.
 7. Май мужність визнавати свої помилки.
 8. Пам'ятай: перешкоди нам даються задля нашого розвитку.
2. Доповніть перелік корисних порад, користуючись власним досвідом. Поділіться ними з однокласниками й учителем.

Уявіть, що ви проводите розминку на уроці фізкультури. Прокоментуйте комплекс вправ, використовуючи дієслова наказового способу.

1. Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

До юного серця

Так, це до тебе, саме до тебе це слово. Це від тебе залежить зараз, чи перерветься нитка тисячоліть, а чи оживе і заграє на сонці! Це від тебе, саме від тебе залежить, чи джерело рідної мови замулиться у твоїй душі, а чи пружно й вільно дихатиме! Океаном дихатиме!..

...Чуєш, пісня лунає, ти мимохіть тягнешся вслід за нею — вона старіша від тебе на тисячоліття й на тисячоліття молодша. Слово в пісні — як вода в річці. Жива вода рідної мови на ноги зведе тебе й тоді, коли ти зневіришся вже в усьому. І перше слово твоє, до мами звернене, материнське слово хай розширює твої груди озоном людської гідності. Це ти несеш у серці слово, як наполохану пташку. Слово довірилося тобі й повірило в тебе. Не сполохай рідного слова, а захисти його, до серця придули, життям своїм переповни. Ти, саме ти — і ніхто інший! (І. Драч).

2. Випишіть дієслова наказового способу. З якою метою, на вашу думку, автор ужив їх у тексті?

Мудре слово

- Лінощі — це звичка відпочивати раніше, ніж людина втомиться (Ж. Ренар).
- Хвороб — безліч, а здоров'я одне (Л. Берн).

Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *рухливий*, *рухомий*.

Рухли́вий — той, що перебуває в русі (*рухливий потік*), здатний до руху (*рухливий кран*). Так характеризують і енергійну, швидку та жваву людину. Отож синоніми прикметника *рухливий* — *жвавий*, *моторний*, *діяльний*, *енергійний*, *динамічний* — уживаються як у прямому, так і в переносному значенні: *Значною частиною дитячих рухливих ігор є ігри з палицями та камінцями* (З журналу). *Незважаючи на похилий вік, він дуже рухливий* (О. Довженко).

Прикметник *рухомий* означає «який переміщається з місця на місце, переноситься, перевозиться, може бути переміщений»: *пасажирський рухомий склад* (потяг, автобус); *рухоме майно* (машина, побутові речі, меблі) — *нерухоме майно* (квартира, будинок, дачна ділянка, завод, магазин); *рухомий рядок*.

Дієслова одного способу можуть уживатися замість дієслів іншого способу, відтінюючи висловлену думку.

Заміна дієслова одного способу дієсловом іншого способу або неозначеною формою (інфінітивом)

Використане дієслово	У значенні дієслова якого способу вжито	Мета	Приклади
1. Дієслово дійсного способу 2-ї особи теперішнього або майбутнього часу доконаного виду	У значенні дієслова наказового способу	Пом'якшення тону наказу, побажання, прохання, поради, висловлювання	<i>Це коло накресли більшим.</i> <i>Сьогодні працюєш на годину довше.</i>
2. Дієслово дійсного способу минулого часу	У значенні дієслова наказового способу		<i>Стали в коло!</i>
3. Дієслово умовного способу	У значенні дієслова наказового способу		<i>Ти б швидше збирався.</i>
4. Дієслово умовного способу	У значенні дієслова дійсного способу	Різка відмова виконувати якусь дію	<i>Так би я тебе й послухала!</i>
5. Дієслово наказового способу	У значенні дієслова дійсного способу	Раптовість якоїсь дії	<i>А він візьми та й кинь шапку.</i>
6. Дієслово наказового способу	У значенні дієслова умовного способу	Більша зацікавленість мовця	<i>Зателефонуй він раніше, я б не відмовився.</i>
7. Дієслово неозначеної форми	У значенні дієслова наказового способу	Категоричність розпорядження	<i>Не розмовляти!</i> <i>Не заходити!</i>
8. Дієслово неозначеної форми	У значенні дієслова умовного способу	Підсилення бажаної дії	<i>Піти б до річки!</i>

97

Доберіть і запишіть власні приклади до випадків заміни дієслів одного способу дієсловами іншого способу або інфінітивом.

98 Прочитайте афоризм. Поясніть його зміст.

- Погані звички не позбудемося тим, що викинемо її через вікно; її потрібно випроводити сходами (Марк Твен).

§ 11 Безособові дієслова

БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА – це дієслова, що називають дію або стан, які відбуваються без участі особи: *світає, сутеніє, дощить, таланить, сниться*.

Значення безособових дієслів

Безособові дієслова називають:

- явища природи (*смеркає, розвидняється, дніє, замело, хурделить, підмерзає, похолодало, мрячить*);
- фізичний або психічний стан людини (*нудить, лихоманить, кортить, трусить, коле, не спиться, не сидиться*);
- міру наявності або відсутності чогось (*сталось, минулось, бракує, вистачає, не вистачає*);
- успіх (*щастить, поталанило, фортунить*).

Форми безособових дієслів:

- третя особа однини теперішнього й майбутнього часу (*щастить, щаститиме, буде щастити, вечоріє, вечорітиме*);
- форма середнього роду однини минулого часу й умовного способу (*щастило, вечоріло, щастило б, вечоріло б*);
- неозначена форма, яка поєднується в реченні з допоміжними дієсловами й становить складний дієслівний присудок (*Надворі стало вечоріти. Його почало морозити*).

Деякі багатозначні дієслова в одному значенні належать до безособових, а в іншому — до особових форм дієслова: *Надворі ллє. — Дощ ллє як з відра. Надворі вже світає. — Зійшло сонце, день світає.*

Безособові дієслова виконують функцію головних членів в односкладних реченнях. Вони співвідносні з присудками; підметів у цих реченнях немає: *Мені пощастило побачити цей фільм.*

99 1. Спишіть прислів'я та приказки.

1. Раз у рік кольне у бік. 2. Гостре словечко коле сердечко. 3. Гірше болить від язика, як від ножа. 4. Чужий біль нікому не болить.

2. Підкресліть граматичну основу в кожному реченні. Чим виражений головний член в односкладних реченнях?

100 1. Прочитайте текст. Випишіть виділені речення.

Захоплення — це безмежний світ можливостей для кожного. **Вам пощастило, якщо ви цікаво й з користю проведете свій вільний час.** А якщо ні? Співи, музика, танці, театр, малювання, фотографія, шахи, спорт, туризм, філателія, вирощування квітів... Та хіба можна перелічити все?! **Мені здається, що кожен знайде щось до душі.** Потрібно лише зламати стіну між собою і світом, не заперечувати невідомого, не боятись експериментувати. **Декому хочеться спробувати все одночасно.** На жаль, це неможливо. Щоб отримувати насолоду від якоїсь справи, треба добре на ній розумітися. **На велику кількість захоплень вам бракуватиме часу й сил.** Тож намагайтеся спочатку якомога більше пізнати, а потім обрати свою улюблену справу.

2. Знайдіть у вписаних реченнях безособові дієслова. Поставте від них питання до залежних слів. Яких відмінків вимагають безособові дієслова від цих залежних слів?

101 1. Спишіть текст, поставивши дієслова в дужках у потрібну форму.

Дехто каже, що буцімто риба та зайці виводять у старці. Так воно чи ні, одначе я на власному досвіді переконався: риболовля, як і полювання, — гірше неволі. (Поталанити) мені в риболовлі, відтоді й (тягнути) до річки, як до коханої дівчини: без спінінга вихідного дня не уявляю.

Отож наступної неділі — знову на риболовлю. Тільки-но (світати, розвиднюватися), я вже на ногах (*За С. Хаврусем*).

2. Випишіть прислів'я. Поясніть їх зміст.

102 Спишіть текст. Визначте синтаксичну роль безособових дієслів.

Густа мла село заволокла. Віє, крутить, мете. Завіями заносить, перевіває дороги, буруни намітає, кучугури. Сніговий вихор із свистом мчить вуличкою, б'є в хату, січе в лице. Тріщать дерев'яні закутки. Ревище стоїть надворі (*За М. Коцюбинським*).

103 1. Прочитайте народні прикмети. Назвіть безособові дієслова.

1. Над лісом посиніло — на тепло. 2. Під час дощу починають співати півні — ось-ось випогодиться. 3. Вода в річці потепліла — задощить. 4. Риба грає, вискакує з води — неодмінно занегодиться. 5. Не клює на вудочку, хоч сонце яскраво світить — негода близько, хоч і немає інших ознак.

2. Згадайте і запишіть інші народні ознаки погоди й негоди, використавши безособові дієслова, що є у вправі.

104 Опишіть (усно) картину художника В. Попкова, використовуючи подані безособові дієслова.

Не спиться, захмарило, світає, здається, похолодало, мрячить, дощить, ллє, розвидняється, посвіжішало, хочеться, не терпиться.

В. Попков. Ранок на річці. 1974 р.

§ 12 Способи творення дієслів

1. Які основні способи словотворення існують в українській мові?
2. Які частини слова називаються *значущими*?
3. Які значущі частини слова належать до афіксів?
4. З яких значущих частин слова утворено подані нижче слова?

ЗАСНІЖЕНІЙ

ПЕРЕЗИМУВАТИ

Неозначену форму дієслова, або інфінітив, називають **початковою формою**. І саме від основи інфінітива та від основи теперішнього часу утворюються інші, похідні, форми дієслова.

Є непохідні дієслова, спосіб творення яких визначити неможливо, наприклад: *робити, нести, спати, іти, сіяти*. Дієслова, спосіб творення яких можна визначити, — похідні.

Основні способи творення похідних дієслів

Спосіб творення	Від якої частини мови утворено дієслово	Словотворчі засоби	Приклади
Префіксальний	від дієслова	префікси <i>ви-, від-, до-, на-, над-, пере-, по-, при-, про-, у-</i>	<i>вибити, віднести, доробити, написати, надрізати, перелізити, подрімати, прикупити, пробігти, уникнути</i>
Суфіксальний	від дієслова	суфікси <i>-ува- (-юва-), -ну-, -а-</i> ; афікс <i>-ся</i>	<i>переписати — переписувати, грюкати — грюкнути, лягти — лягати, жаліти — жалітися</i>
	від іменників і прикметників	суфікс <i>-и-</i>	<i>коса — косити, рихлий — рихліти</i>

Спосіб творення	Від якої частини мови утворено дієслово	Словотворчі засоби	Приклади
Суфіксальний	від іменників, прикметників, числівників	суфікс -і- (-ї-)	<i>розум — розуміти, прозорий — прозоріти, троє — троїти</i>
	від іменників, прикметників, займенників, вигуків	суфікси -а-, -ка-	<i>обід — обідати, я — якати, ой — ойкати</i>
	від прикметників	суфікс -ну-	<i>сліпий — сліпнути</i>
	від іменників	суфікс -ува-	<i>біда — бідувати</i>
Префіксально-суфіксальний	від дієслів	словотворчі афікси, що використовувались у префіксальному й суфіксальному способах творення	<i>співати — наспівувати, вірити — зневіритися</i>
	від прикметників, числівників, прислівників		<i>глибокий — поглибити, двоє — подвоїти, прилюдно — оприлюднити</i>

Примітка. У кінці дієслів **-ти-, -ся (-сь)** позначаються як суфікси: *розвиватися, дочекатися*.

- 105** 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова неозначеної форми. Визначте спосіб їх творення.

Наш почерк є відображенням власного внутрішнього світу. Він може свідчити про здібності, особисті смаки та характер людини.

Наприклад, рівні лінії рядків, однакова відстань між словами свідчать, що людина вольова, енергійна, працьовита. Дуже великими або дуже маленькими буквами пишуть ті, хто хоче виділитися, любить хвалитися. Незграбні лінії здатні повідомити про твердість і наполегливість, а круглі літери — підкреслити м'якість, миролюбність природи (За С. Гонгало).

2. Складіть кілька речень про почерк когось із ваших друзів чи рідних, уживаючи дієслова неозначеної форми. Використайте опорні слова з довідки.

Довідка: *величина букв* (великі, дуже маленькі, середні); *нахил літер* (праворуч, ліворуч, пряме написання); *форма літер* (округлі, кутові, безформні); *напрямок рядків* («повзуть» угору, «сповзають» донизу, прямі); *загальна характеристика почерку* (старанний, літери виписані охайно; недбалий, літери виписані будь-як, нерозбірливо; нерівний, одні слова чіткі, інші читаються важко).

Розмовляють двоє хлопчиків.

— Ні, — каже один, — так зачісуватись я не буду, так лише дівчата ходять.

— Добре, — каже другий, — але скажи тоді, яка, по-твоєму, зачіска чоловіча?

— Не знаю... Ну, хоча б лисина.

1. Коли при творенні нових слів потрібно вживати префікс **при-**?
2. Сформулюйте правило про написання префіксів **роз-**, **без-**, **через-**.
3. Яке правило нагадує вам фраза **Кафе «Птах»**?
4. Поясніть правопис дієслівних форм на **-шся**, **-ться**. Ці частини дієслова не є закінченнями.

106

1. Утворіть і запишіть дієслова, зашифровані в схемі. Позначте словотворчі афікси. Яким способом утворені ці дієслова?

	про-	
пере-	писати йти	ви-
до-		при-
за-		зі- (с-)
над- (наді-)		

2. Запишіть дієслова, зашифровані в схемі (усі можливі варіанти).

-шся	кидає биває ганяє	-ться
ви-		роз-
при-		з- (с-)

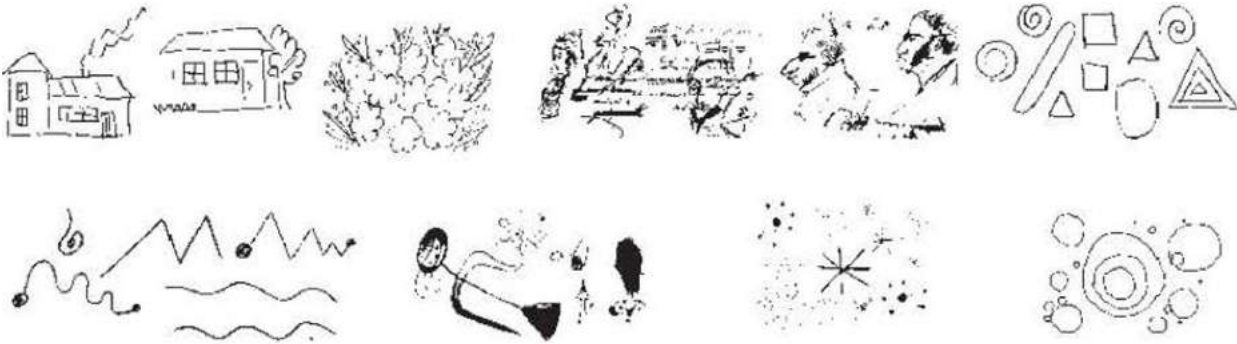
107

- Прочитайте текст. Утворіть дієслова від виділених іменників і прикметників. Запишіть. Які способи словотвору дієслів ви використали?

Інколи, слухаючи вчителя на уроці, ви мимоволі малюєте щось на полях або на останній сторінці зошита. Психологи вважають, що за цими каракулями можна багато дізнатися про людину.

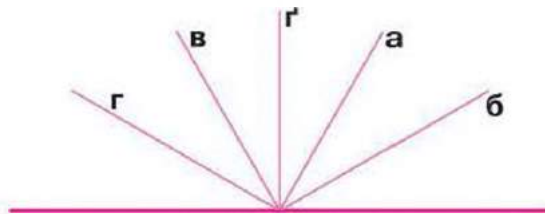

Зображення будиночка або домашнього інтер'єру свідчить про любов до сімейного затишку. **Квіти** або листя свідчать про добру натуру, бажання допомагати іншим. **Красиві** обличчя — зацікавленість у людях, у спілкуванні з ними, доброзичливість. Страшні обличчя означають **поганий** настрій того, хто їх малює.

Геометричні **фігури** (трикутники, овали, квадрати) на малюнках — це показник людини-лідера, яка може організувати інших. Зігнуті лінії — ознака тактовності, вміння вести бесіду. Чудернацькі тваринки або рибки характеризують людину з почуттям гумору й багатою **уявою**. Намальовані зірки — **ознака** оптимізму. Кола — ознака красивого, **творчого** духовного світу.

108 1. Розгляньте схему, яка ілюструє кут нахилу літер на письмі (*різний почерк*). Прочитайте відомості про різновиди почерку, подані в таблиці.

Нахил літер свідчить про те, чим керується людина у своїх діях — розумом чи почуттями.

а) <i>талант</i>	Так пишуть спокійні, дружелюбні натури, які вміють стримувати свої емоції.
б) <i>майстер</i>	Цей нахил літер трапляється в дуже емоційних, романтичних людей. Вони потребують товариства, спілкування, цікавого оточення.
в) <i>мудрий</i>	Незначний нахил літер ліворуч є ознакою того, що розум контролює емоції. Молоді люди, які так пишуть, рано хочуть стати дорослими й незалежними.

г)	Дуже сильний нахил ліворуч характерний для особистостей, які приховують свої почуття.
г)	Вертикальний почерк відображає рівновагу між розумом і серцем, які перебувають у гармонії, не ворогують між собою.

2. Випишіть характеристику, притаманну вам особисто. Розберіть за будовою дієслова, використані в ній. Визначте спосіб їх творення.

109

1. Спишіть рядки вірша Р. Кіплінга «Якщо...» у перекладі В. Стуса. Підкресліть дієслова.

...Коли в юрбі шляхетності не губиш,
а будши з королями — простоти,
коли ні враг, ні друг, котрого любиш,
нічим тобі не можуть дорікти.
Коли ти знаєш ціну щохвилини,
коли від неї геть усе береш,
тоді я певен: ти єси людина
і землю всю своєю назовеш.

2. Випишіть із тексту вірша архаїзм, з'ясуйте й запишіть його тлумачення. Для чого, на вашу думку, автор ужив це слово?

110

1. Утворіть дієслова, використовуючи схему.

зустрічати		розбирати
одягати		гойдати
слухати		покласти
справляти		погоджувати
влаштувати		керувати

2. Складіть і запишіть речення зі словами, утвореними від виділених дієслів.

Афікс **-ся (-сь)** змінює значення слова. Наприклад, *мити* означає дію, що переноситься на предмет: *мити когось*; *митися* — це дія, яка відбувається із самою особою: *мити себе*. *Кидати* означає дію, що захоплює предмет: *кидати камінь*; *кидатися* у висловлюванні *хлопець кидається сніжками* означає, що дія безпосередньо стосується діяча.

За допомогою **-ся (-сь)** особове дієслово може перетворюватися на безособове, наприклад: *хочу* — *хочеться*, *роблю* — *робиться*.

111 1. Спишіть текст, добираючи потрібне дієслово з дужок.

Понад десять років тому в Стеблові на Росі (поселилися, підселилися, переселилися) красиві й горді птахи — білі лебеді. І кожного року їх (поставало, стало, ставало) все більше.

Одна пара (була, бувала, прибула) найпомітніша. І як ото в народній пісні «Ой там, на горі» (співається, співає, проспівує) про пару закоханих голубів, так і ці лебеді (визначили, відзначили, відзначалися) винятковою вірністю. Та (ставало, сталося, ставалося) за тією піснею: «Десь узявся стрілець, розбив-розлучив пару голубів»...

Відтоді (затужив, потужив, перетужив) самотній птах і назавжди (покидав, покинув, скинув) лебедів-побратимів (За С. Хаврусем).

2. Якими словотворчими афіксами розрізняються дієслова в дужках? Як це впливає на зміну лексичного значення й граматичної форми дієслова?

112 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *завдавати*, *задавати*.

Хоч слова *завдавати* — *задавати* близькі за звучанням, їх значення зовсім різні. У значенні «чинити кому-небудь щось неприємне» вживаємо дієслово *завдавати*: *завдавати втрат*, *завдавати поразки*, *завдавати збитків*, *завдавати клопоту*.

У значенні «давати, пропонувати що-небудь для виконання» послуговуємося дієсловом *задавати*: *задавати урок*, *задавати домашнє завдання*, *задавати правило*, *задавати формули*.

Дієслово *задавати* входить і до сталих словосполучень: *задавати тон* (бути прикладом), *задати перцю* (полаяти когось).

Мудре слово

113 1. Прочитайте афоризми. Випишіть дієслова.

- Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т. Шевченко).
- Намагатися бути самим собою — єдиний засіб мати успіх (Стендаль).
- Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу (П. Тичина).

2. Доберіть до дієслів із *-ся* (де можливо) дієслова без *-ся* і з'ясуйте їх значення. До решти дієслів додайте (де можливо) афікс *-ся*. Як змінилося значення утворених дієслів?

§ 13 Не з дієсловами (повторення)

1. З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) **не** звичайно пишеться **окремо**: *не помічати, не помічав, не помічала, не помічають, не помітять, не помічатимуть, не помічатиму, не помітили б, не помітив би, не помітивши, не помічаючи*.
2. Разом **не** пишеться з усіма формами дев'яти дієслів, які без **не** не вживаються: *неволити, нездужатися, незчутися, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нетерпеливитися, нетямитися, нехтувати*.
3. Разом або окремо **не** пишеться залежно від значення з такими дієсловами:

нездужати (<i>хворіти</i>)	не здужати (<i>не могли подолати</i>)
неславити (<i>ганьбити</i>)	не славити (<i>не прославляти</i>)
непокоїтися (<i>турбуватися</i>)	не покоїтися (<i>не лежати</i>)
нестямитися (<i>втратити самовладання</i>)	не стямитися (<i>не повернутися до тями</i>)

4. У префіксі **недо-**, який указує на неповноту дії, **не** пишеться разом. Таке написання відрізняється від правопису дієслова з префіксом **до-**, перед яким ужито заперечну частку **не**:

недочувати (<i>погано чути</i>)	не дочувати (<i>не чути чогось</i>)
недоїдати (<i>голодувати</i>)	не доїдати (<i>не закінчувати трапезу</i>)
недосипати (<i>мало спати</i>)	не досипати (<i>не закінчувати сну</i>)
недобачати (<i>погано бачити</i>)	не добачати (<i>не придивлятися</i>)
недолюблювати (<i>не любити</i>)	не долюблювати (<i>не закінчувати любити</i>)

- 114** 1. Прочитайте прислів'я та приказки. Випишіть дієслова з **не**.

1. Не мішай грішне з праведним. 2. Не міряй всіх на свій аршин. 3. Не складе собі ціни. 4. Чого не маєш, того не загубиш. 5. Попереду людей не біжи, та від людей не відставай. 6. Не спитавши броду, не лизь у воду. 7. Сам собі не вірять. 8. Не моє горить, не буду гасить. 9. І сам не гам, і другому не дам. 10. Не проживе, як не вкраде. 11. Не бійся сильного і не зневажай слабого. 12. Моя хата скраю, я нічого не знаю. 13. Бреше й оком не моргне. 14. Не вмієш пекти хліба, будеш пекти раків. 15. Грім не гряне, ледачий не встане.

2. Які висловлювання, на вашу думку, характеризують негативні риси людської вдачі — байдужість до чужого горя, брехливість, ледарство?

115 Складіть дев'ять речень із будь-якими формами дієслів, що з **не** завжди пишуться разом. Запишіть.

116 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. (Не)навидячи, (не)співаючи, (не)шукаючи, (не)встаючи.
2. (Не)зчувся, (не)покоїв, (не)заспокоїв, (не)хтував.
3. (Не)волити, (не)поневолити, (не)воліти, (не)хотіти.

117 Спишіть текст, вставляючи на місці крапок **не**.

Ніколи ... довіряйте собаці стерегти вашу їжу.

Ніколи ... кажіть мамі, що її дієта ... допомагає.

Ніколи ... залишайте вашого трирічного брата в одній кімнаті зі своїми зошитами й підручниками.

Фломастери ... виконують роль губної помади.

Якщо хочете завести кошеня, спочатку ... бійтеся просити конячку (З кн. Дж. Кехо «Сила розуму для дітей»).

Якщо у вас виникають сумніви щодо написання слів **немає** або **не має**, скористайтеся схемою.

Разом	Окремо
<i>Немає</i>	<i>Не має</i>
означає	
відсутність чогось (немає)	НЕ володіє
Приклади	
<i>Немає ближчої рідні, ніж мати й батько (Народна творчість).</i>	<i>Хто має, той бурчить, а хто не має, той мовчить (Народна творчість).</i>

118 Спишіть вислови, знявши rischi.

1. Хто дрімає, той щастя не/має.
2. Любов, як перстень, не/має кінця.
3. Хто літом жари боїться, той зимою не/має чим погрітись.
4. Хто себе надміру любить, той друзів не/має.
5. Не/має що робити, то пішов воду гасити.
6. Не/має зла без добра.
7. Не/має казок кращих за ті, які створив сам народ.
8. Без солі, без хліба не/має обіду.
9. Не/має бджоли без жала, а троянди без колючок.
10. Коли не/має риби, то добре і гриби.

11. І соловей не/співає, коли чого їсти не/має. 12. Гарно тому жити, хто не/має за чим тужити. 13. Сова плаче — сліз не/має.

- 119** 1. Прочитайте текст. Поясніть написання дієслів із **не**. Порівняйте правила поведінки в навчальному закладі.

Основні правила нашої школи

1. Не кричати.
2. Не бігати.
3. Не ображати молодших.
4. Не запізнюватись.

У нашій школі ми...

поводимося ввічливо
працюємо тихо
ходимо не поспішаючи
відпочиваємо з користю

Які висловлювання, на вашу думку, сприймаються краще? Учені доводять: у навчанні перевагу потрібно надавати висловлюванням, які кажуть, *що потрібно робити, а не чого не потрібно*. Люди, слухаючи ваші вимоги, мають зрозуміти, яких позитивних вчинків ви від них чекаєте.

2. Складіть жартівливу інструкцію для батьків (учителів, друзів) «Як спілкуватися з (ваше прізвище, ім'я, по батькові в орудному відмінку)». Запишіть.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ № 1

- 120** Виберіть правильну відповідь.

1. Дієслово — це самостійна частина мови, яка означає
А ознаку предмета
Б число, кількість предметів і порядок їх при лічбі
В дію або стан предмета
2. Дієслово відповідає на питання
А що робити? що зробити?
Б який? чий?
В скільки? котрий?
3. Дієслово має
А п'ять граматичних форм
Б шість граматичних форм
В чотири граматичні форми
4. Дієслово в реченні найчастіше виконує функцію
А додатка
Б обставини
В присудка

5. Усі слова є дієсловами в рядку
А удосконалення, досконалість, удосконалив
Б удосконаливши, удосконалювати, досконало
В удосконалюючи, удосконалювати, удосконалений
6. Виділене дієслово виконує функцію обставини в реченні
А Пішла по селу **добувати** киселю.
Б Добро добром **згадують**.
В З двох бід **вибирай** меншу.
7. Усі дієслова належать до особових форм у рядку
А спав би, співаємо, слухати
Б іде, говорю, хай змагаються
В вітай, аплодуватимуть, усміхнені
8. Форми дієслів умовного способу творяться від форми
А минулого часу за допомогою частки **би (б)**
Б теперішнього часу за допомогою частки **би (б)**
В теперішнього та майбутнього часу за допомогою частки **хай**
9. Ознаку виду мають
А усі граматичні форми дієслова
Б особові форми дієслова
В усі граматичні форми, крім неозначеної форми
10. Належність до I чи II дієвідміни найпростіше визначити за закінченням
А 1-ї особи множини теперішнього часу
Б 3-ї особи множини теперішнього часу
В 3-ї особи однини теперішнього часу
11. Безособові дієслова використано в реченні
А Бринять живою радістю ліси.
Б Лягло сонце за горою, зірки засіяли.
В Пахло полином, тишею, спокоєм віяло звідусіль.
12. Спосіб творення дієслова *запрошувати*
А суфіксальний
Б префіксальний
В префіксально-суфіксальний

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ № 2

121 Виберіть правильну відповідь.

- У словах *жити*, *ризикнути* **-ти** виконує роль
 - А частини кореня
 - Б суфікса
 - В закінчення
- Усі дієслова пишуться з префіксом **с-** у рядку
 - А (з, с)пихнути, (з, с)терти, (з, с)чистити
 - Б (з, с)худнути, (з, с)качати, (з, с)формувати
 - В (з, с)чудувати, (з, с)танцювати, (з, с)пізнитися
- При дієвідмінюванні дієслова *пекти* відбувається чергування приголосних
 - А к–п
 - Б к–ч
 - В п–пл
- В особовому закінченні пишемо **-е-** в дієслові
 - А нос..те
 - Б пиш..мо
 - В сол..те
- У закінченнях дієслів теперішнього часу I дієвідміни (*крім 1-ї особи однини та 3-ї особи множини*) пишемо
 - А *е* або *є*
 - Б *и* або *ї*
 - В *у* або *к*
- Усі дієслова з **не** пишуться окремо в рядку
 - А не/договоривши, не/здужати, не/грюкнути
 - Б не/знає, не/зачерствіло, не/впізнавши
 - В не/притомніти, не/хтувати, не/вірити

ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ДІЄПРИКМЕТНИК

Особливість цієї форми виявляється в тому, що вона має ознаки і дієслова, і прикметника. Ознака дієприкметника пов'язана з дією, що відбувається тепер або відбувалась у минулому.

Ви часто користуєтеся цією формою в дієприкметникових зворотах, які роблять вашу мову гнучкою, синтаксично виразною.

Вивчаючи дієприкметник і виконуючи відповідні вправи, ви поміркуєте над темою «Я і моя родина».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «ДІЄПРИКМЕТНИК»

- **Активні дієприкметники**
(побілілий, сидячий)
- **Час теперішній**
(сивіючий, радіючий)
- **Пасивні дієприкметники**
(намальований, здійснений)
- **Час минулий**
(розквітлий, налаштований)
- **Вид доконаний** (написана, пошита)
- **Вид недоконаний** (писаний, шита)
- **Відмінювання** (сяючі очі, сяючих очей...)
- **Рід** (казаний, сказана, сказане)
- **Число** (вимовлене слово, вимовлені слова)
- **Дієприкметниковий зворот**
Сімейні традиції, передані нам предками, потрібно зберігати.

§ 14 Дієприкметник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Дієприкметник — це особлива форма дієслова, що поєднує ознаки дієслова й прикметника та відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

На відміну від прикметників, що називають постійну ознаку предмета, дієприкметники вказують на ознаку предмета за дією.

Порівняйте:

прикметники

сухий листок
сива борода
холодний сік

дієприкметники

засохлий листок
посивіла борода
охолоджений сік

Дієприкметники можуть утрачати дієслівні й прикметникові ознаки й переходити в іменники. Тоді вони називають не ознаку предмета за дією, а сам предмет і в реченні виконують, як і іменники, синтаксичну роль підмета чи додатка: 1. *Військовозобов'язані прибули на навчання вчасно.* 2. *Запорізькі козаки завжди по-людяному ставилися до полонених.*

122 1. Прочитайте текст.

1. Мов могутю рукою **шарпнений**, зірвався Максим, аж забряжчали на ньому ланцюги. 2. Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка у своїй руці й дивлячись у його хороше, сонцем **опалене** і здоровим рум'янцем **осяяне**, одверте щире лице. 3. Унизу розбивалася вода потоку об величезне, купама тут **навалене** каміння... 4. З-під шолома спливало довге і густе, **сивіюче** вже волосся на його плечі. 5. То була молода, гарна дівчина, **одягнена** в полотняну, шовковими нитками **перетикану** одягу... 6. Шатри їхні, як Мирослава зблизька приглянулася, **зроблені** були з войлоку, **розп'ятого** на чотирьох жердках, **зв'язаних** угорі докупи, і **накриті** були зверху від дощу великими шапками з кінської шкіри (За І. Франком).

2. Випишіть виділені дієприкметники із залежними словами. Визначте вид і час дієприкметників.

123 1. Прочитайте словосполучення. З кожного рядка випишіть словосполучення з дієприкметниками.

1. Тривожна звістка, стривоженим поглядом, тривожні думки.
2. Червона книга, у червоній сукні, почервоніле обличчя.
3. Цікаві статті, зацікавленим глядачем, цікаву доповідь.
4. Працьовиті люди, працездатний дід, спрацьований механізм.

2. Визначте рід, число, відмінок вписаних дієприкметників.

3. Складіть речення з вписаними словосполученнями.

124 Спишіть прислів'я. Визначте синтаксичну роль дієприкметників.

1. На необробленій землі лише бур'ян росте. 2. Згаяного часу й конем не здоженеш. 3. Листопад не лютий, проте питає, чи ти вдягнений і взутий. 4. Немазаний віз скрипить, а мазаний сам біжить. 5. Що написано пером, те не виволочиш волом. 6. Хоч погано покрайний, та міцно зшитий. 7. Писаного сокирою не вирубаєш. 8. Носиться як дурень з писаною торбою. 9. Підстреленого сокола і ворона клює. 10. Пішов по

шерсть, а повернувся сам острижений. 11. Дівка заплетена, а хата не метена. 12. Дарованому коневі в зуби не дивляться.

125 1. Спишіть текст, ставлячи слова в дужках у потрібну форму. Зверніть увагу, що слова в дужках узгоджуються з виділеними словами.

(Забутий) в буремні часи ХХ століття **традиція** складати родовідні дерева сьогодні поступово відроджується. У багатьох людей є (вимріяний) **бажання** пізнати свій родовід, відновити (втрачений) **зв'язки** поколінь.

Перші родовідні **дерева** в Україні (складений) ще за епохи Середньовіччя — Княжої доби. **Родини** були (зображений) у вигляді гілок, а члени цих родин — як галузки, листочки, плоди. Найчастіше на зображеннях (використаний) були **лавр, пальма, дуб, кущ винограду** чи **троянди**. Ці рослини цінували передусім за довговічність деревини, красу плодів і квітів. Символічно всі ці якості переносили на **представників** роду, (представлений) на зображенні.

Дбайливо («доглянутий») родовідне **дерево** було в традиціях українців ще й тому, що від нього залежало спадкування майна та влади. Знання історії сім'ї свідчило про (закріплений) соціальний **статус** людини, його (доведений) **право** на володіння землею або іншим нерухомим майном (За Д. Степовиком).

2. З'ясуйте лексичне значення слова *статус*.

126 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з дієприкметниками.

Уранці всі поспішають: часу обмаль. Ситуацій, щоб зірватися нестриманим словом, може виникнути безліч. Ось тут і стає перед людиною екзамен на істинну, непоказну вихованість: на вміння стримуватися, поступатися. Адже роздратування з якогось нікчемного приводу викликає ланцюгову реакцію зіпсованого на весь день настрою близьким і їй самій.

Добре вихована людина не зриватиме зла на близьких, не демонструватиме свого поганого настрою в колі сім'ї. Напевно, що ближча нам людина, то простіші з нею взаємини: до матері, батька, навіть до бабусі й дідуся ми звертаємося часто на «ти». Однак це аж ніяк не означає, що в родинних стосунках увічливість не обов'язкова. Навпаки.

Чи вмієте ви відчувати настрої рідних? Не просто гарний чи поганий, а його найменші нюанси: радість, що спалахнула в очах, притлумлену образу, приховану усмішку. Цього можна й потрібно навчитися (За М. Лемберською).

2. Визначте вид, час, рід, число, відмінок дієприкметників у виписаних реченнях.

127 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники.

Заборонені вислови в спілкуванні з рідними

- Завжди ви із цими набридливими нотаціями!
- Відчепись від мене!
- От уже й набурмосений!
- Усі ваші проблеми надумані.
- Я не зацікавлений у розмові з тобою.
- Твої зауваження виїденого яйця не варті.

Бажані вислови в спілкуванні з рідними

- Ви для мене найрідніші.
- Із задоволенням приймаю поради від людей, які люблять мене.
- Радий бачити твою сяючу усмішку.
- Як минув день?
- Лише ти можеш допомогти розібратися в цьому незрозумілому питанні.
- Порадь мені, адже ти в цьому краще розбираєшся.
- Приємно, коли тебе зустрічають усміхнені обличчя близьких людей.

2. Складіть власні бажані вислови, використовуючи подані дієприкметники. Запишіть ці вислови.

Очікуваний, задоволений, утомлений, налаштований.

Мудре слово

- Щасливий той, хто щасливий у себе вдома (*Л. Толстой*).
- Любити людство легше, ніж зробити добро рідній матері (*Г. Сковорода*).
- Хто батька-матір зневажає, той добра не має (*Народна мудрість*).
- До батьків стався так само, як ти б хотів, щоб твої власні діти ставилися до тебе (*Сократ*).

128 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *зарозумілий* — *зрозумілий*.

Слово *зарозумілий* — це прикметник, який означає «той, хто вважає себе вищим за інших, самовпевнений»: *зарозуміла людина, зарозумілий учень*. Синоніми до слова *зарозумілий*: *гордовитий, пихатий, бундючний*.

Слово *зрозумілий* — це дієприкметник, форма дієслова. Означає «доступний для сприйняття, дохідливий»: *зрозуміла задача, зрозумілий вчинок, зрозуміле пояснення*.

129 Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники, доберіть до них спільнокореневі слова.

Уся поляна, вкрита білим пухом, загорілась якимсь сяючим світлом. Пилипкові було так хороше.

На опушених інеєм гілках і на змарнілому обличчі Пилипка стрибало ясне проміння сонця. Кругом було тихо.

Та ось захитались заспані гілки на високому замерзлому дереві й почали струшувати із себе посинілий іній. Зігнута ліщина заворушилась, сухе листя її стало надиматися, деренчати (*За Панасом Мирним*).

§ 15 Активні й пасивні дієприкметники. Творення й відмінювання активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу

Дієприкметники за станом поділяються на **активні** (теперішнього й минулого часу) і **пасивні** (минулого часу).

Активні	Пасивні
називають ознаку предмета за дією, яку він сам виконує: <i>граючий тренер</i> (тренер, який ще грає в команді); <i>зів'яле листя</i> (листя, що вже зів'яло)	називають ознаку предмета: а) за дією, яку виконує над ним інший предмет: <i>проспівана пісня</i> (пісня, яку хтось проспівав); б) за зворотною дією на самого (саму) себе: <i>усміхнена дівчина</i> (дівчина усміхнулася)

Активні дієприкметники		Пасивні дієприкметники	
теперішнього часу бувають тільки недоконаного виду: <i>темніюче небо</i>	минулого часу бувають тільки доконаного виду: <i>стемніле небо</i>	бувають доконаного виду: <i>скошений лан</i>	бувають недоконаного виду (рідко): <i>кошений лан</i>

130 1. Спишіть текст. Поясніть орфограми у виділених словах.
— Твій татусь ніколи **не балувався**, — каже бабуся.
— І приносив додому відмінні оцінки! — додає дружина.

Мій нахнюплений син усе **нижче** клонить голову. Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусею та мамою, пурхає над моєю головою, вимахуючи **сніжно-білими** крильцями, сьє **розпашілими** щічками й докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот блакитними очима.

— Ну йди, — дружина врешті пожаліла сина.

Син, важко зітхнувши, іде роздягатися. Він уникає мене поглядом, і я його добре розумію. Адже коли б оця блакитна дитина залетіла багато-багато років тому в наш **п'ятий** «Б» клас, вона б не вирвалася звідти живцем. А якщо й вирвалася б, то з обдертими крилами. І найбільше отого вискубаного пір'я, звичайно ж, лишилося б у моїх жменях!.. (За А. Дімаровим).

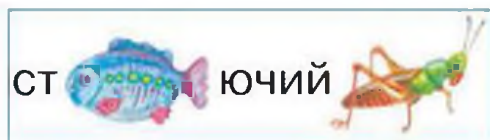
2. Випишіть дієприкметники. Визначте вид пасивних дієприкметників.

Активні й пасивні дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

131

1. Відгадайте словосполучення, зашифровані в ребусах.

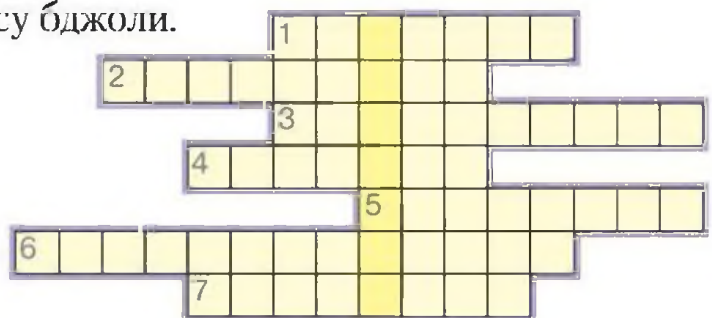

2. Провідмініайте розгадані словосполучення. Порівняйте відмінкові закінчення дієприкметників і прикметників, що входять до словосполучень. Зробіть висновки про відмінювання дієприкметників.

132

Розгадайте кросворд, і ви дізнаєтеся, до якого стану належать дієприкметники-відгадки.

1. Обличчя, що напухає від укусу бджоли.
2. Паляниця, яку розрізали.
3. Кущ, який посадили.
4. Чорнило, що розлилося.
5. Людина, яка втопилася.
6. Малюк, який розчервонівся.
7. Обід, який нагріли.

Творення активних дієприкметників

Активні дієприкметники теперішнього часу недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-*

в'януть + *уч* = *в'янучий*
працюють + *юч* = *працюючий*
лежать + *ач* = *лежачий*
свистять + *яч* = *свистячий*

Активні дієприкметники в українській мові творяться не від усіх дієслів і вживаються (особливо дієприкметники недоконаного виду) рідко. Вони замінюються описовою формою: *людина, яка себе поважає; усі, хто бажає.*

- 133** Прочитайте дієприкметники. Випишіть активні дієприкметники минулого часу доконаного виду. Поясніть спосіб їх творення за зразком (письмово).

Зразок. *Помолоділий* = *помолодіти* + *л* + *ий*

Зів'яла, знаючий, сплотніле, зомлілий, стверділий, палаючий, змарнілі, розкисле, пожовклий, затихлий, заанімілий, розгарячілі, промоклі, хвилюючий, засмаглий, побіліле.

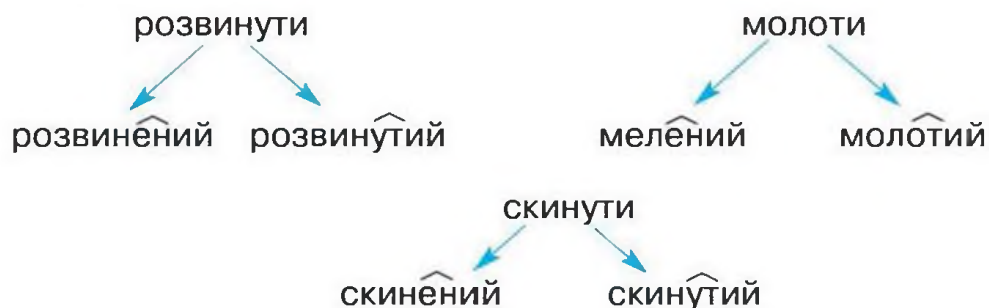
Творення пасивних дієприкметників

Пасивні дієприкметники доконаного і недоконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н-, -ен-, -єн-, -т-*

записа,ти + *н* = *записаний*
принес,ти + *єн* = *принесений*
клеї,ти + *єн* = *клеєний*
мити + *т* = *митий*

Коли пасивні дієприкметники утворюються за допомогою суфіксів *-ен-, -єн-* від основи, яка закінчується на голосні (*-и-, -і-, -ї-*), то голосні основи випадають: *кроїти* — *кроєний*.

Примітка. Від дієслів із буквосполученнями *-оро-, -оло-* в корені і від дієслів із суфіксом *-ну-* можуть утворюватися паралельні форми дієприкметників.

- 134** Прочитайте текст. Утворіть і запишіть пасивні дієприкметники від виділених слів.

Батьки теж потребують твоєї уваги

«Батьки — теж люди!» — це основна істина, яку ти маєш **засвоїти**. Ти хочеш, щоб тебе розуміли, поважали, любили? Тоді й сам повинен **виявляти** повагу, любов. Знайди півгодини, щоб **здивувати** маму — **переглянути** з нею її улюблену телепередачу. Батько чекає, що ти поцікавишся, як у нього справи на роботі. Бабуся зможе **пригадати** дуже цікаві історії зі свого життя, якщо ти попросиш її **розказати** про це.

Створи вдома атмосферу довіри. Розповідай більше про себе, своїх друзів, захоплення. Це допоможе **побачити** в тобі дорослу людину, якій можна **довіряти**.

Учень пропустив багато уроків. Учитель з історії запитує його:
— З якого часу ти не ходив до школи?
Учень відповідає:
— Від Троянської війни до сьогодні.

При утворенні пасивних дієприкметників відбувається чергування приголосних:

[к]–[ч]	<i>пекти — печений</i>
[с]–[ш]	<i>скосити — скошений</i>
[д]–[дж]	<i>узгодити — узгоджений</i>
[г]–[ж]	<i>запрягти — запряжений</i>
[т]–[ч]	<i>крутити — кручений</i>
[зд]–[ждж]	<i>об'їздити — об'їжджений</i>
[ст]–[щ]	<i>мостити — мощений</i>
[в]–[вл]	<i>зловити — зловлений</i>
[п]–[пл]	<i>купити — куплений</i>
[б]–[бл]	<i>робити — роблений</i>
[м]–[мл]	<i>зломити — зломлений</i>

- 135** 1. Утворіть і запишіть пасивні дієприкметники від поданих дієслів.

Наректи, змусити, пробудити, засмітити, отруїти, кронити, нагодувати, написати, роззброїти, ствердити, позбавити.

2. Позначте чергування приголосних і випадання голосних. Поясніть ці орфограми.

Добірні зерна мови

Ні риба ні м'ясо — безвольна, безхарактерна людина; людина, яка нічим не примітна; ніяка.

Онуки готують стіл до обіду й відгадують, яку страву приготувала цього разу бабуся — м'ясну чи рибну: «М'ясо! — Риба! — М'ясо! — Риба!»

Бабуся. Не сперечайтеся. Буде молочна страва — ні риба, ні м'ясо.

Дмитрик. Як смішно: я знаю, що так кажуть про характер людини.

Яся. Як це про характер? Це ж продукти, з яких готують страву.

Бабуся. Дмитрик каже правильно: ні риба ні м'ясо — так характеризують людину нерішучу, яка весь час вагається, або когось непримітного, непоказного, тобто ніякого.

136

1. Спишіть речення, утворивши потрібні дієприкметники за описом у дужках.

1. Небо стало чисте і світилось, як далекий (називний відмінок однини активного дієприкметника минулого часу, доконаного виду, чоловічого роду від дієслова *розквітнути*) льон (Є. Гуцало). 2. І травнева (називний відмінок однини активного дієприкметника теперішнього часу, недоконаного виду, жіночого роду від дієслова *воркують*) злива виливає тепло на гаї (М. Нагнибіда). 3. Поля вже спали, але й вони, (називний відмінок множини пасивного дієприкметника минулого часу, доконаного виду від дієслова *залити*) жовтою і водночас ледь-ледь голубуватою повинню, ніби усміхалися крізь сон (Є. Гуцало). 4. (Знахідний відмінок однини пасивного дієприкметника минулого часу, доконаного виду, жіночого роду від дієслова *скути*) зимою природу голубило повесняному радісне сонце, всіваючи віття дерев «сльозами» (Р. Бурлака).

2. До якого стилю належать записані речення? Прочитайте їх без дієприкметників. Чи змінилися зміст, художня виразність? Прокоментуйте відповідь.

Мудре слово

- Спочатку ми вчимо своїх дітей. Потім самі вчимося в них. Хто цього робити не хоче, той відстає від свого часу (Я. Райніс).
- Батько й мати — два сонця гарячих, що нам дарують надію й тепло (В. Крищенко).

- 137** Спишіть вислови з дієприкметниками, що використовуються в сучасному офіційно-діловому стилі (*на вибір*). Складіть речення з п'ятьма висловами.

Орендоване вами приміщення; бути вимушеним; стягнена вчасно пеня; зважаючи на викладене вище; внесені напередодні зміни; відшкодовані збитки; поновлений договір; у порядку, ухваленому загальними зборами; вищезазначені умови; домовлений обсяг; якщо право не передбачене; бажаний результат; зацікавлена сторона.

§ 16 Дієприкметниковий зворот. Відокремлення комами дієприкметникового звороту

Дієприкметник разом із залежними від нього словами утворює **дієприкметниковий зворот**. Дієприкметниковий зворот у реченні виконує роль поширеного означення: *Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли* (О. Гончар).

Дієприкметниковий зворот в усній мові виділяється паузою, а на письмі відокремлюється комами. Відокремлення звороту залежить від його місця щодо означуваного слова. Якщо одного слова стосується кілька зворотів, то між ними ставляться знаки, як між однорідними членами речення.

Дієприкметниковий зворот відокремлюється	Приклади
Якщо стоїть після означуваного слова.	<i>З путі далекої вернувся машиніст, укритий порохом, увесь пропахлий димом</i> (М. Рильський).
Якщо стосується особового займенника.	<i>Усе ще зачудований, я сів у саду під яблунею</i> (Є. Гуцало).
Якщо стоїть перед означуваним словом і має додатковий обставинний відтінок (до нього можна поставити питання <i>чому? за якої умови? незважаючи на що?</i>).	<i>Наляканий громовицею, кінь тихенько заіржав</i> (М. Стельмах).
Якщо стоїть перед означуваним словом і відділений від нього іншими членами речення (особливо присудком).	<i>Наснажена життям, аж весела йтиме гроза</i> (О. Гончар).
Дієприкметниковий зворот не відокремлюється	Приклади
Якщо стоїть перед означуваним словом (не має обставинного відтінку й означуване слово — іменник).	<i>Глибоко приховані спогади бентежили Олену.</i>

138 Спишіть текст. Підкресліть дієприкметникові звороти. Поясніть уживання розділових знаків.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок... Високо над Россю висить місток, прикований залізяками до скель на обох берегах Росі. Під ним шумить і б'ється об каміння біла водяна хвиля (*І. Нечуй-Левицький*).

Ігор повернувся зі школи додому. Глянула мати на його нову шапку, подерту і всю в грязюці...

- Це що таке?!
- Та це хлопці...
- Що хлопці?
- Скинули з мене шапку й почали у футбол грати.
- А ти ж де був?!
- На воротах стояв.

139 Спишіть речення, розставляючи розділові знаки.

1. Небо збіліле від спеки вже сивіє мов попеліє (*Леся Українка*). 2. Через двадцять років після смерті Тараса Шевченка музей створений на Чернечій горі гостинно відчинив двері для перших відвідувачів. 3. Крива похилена хатинка з чорною стріхою і білими стінами стояла поміж закинутих із забитими вікнами осель (*М. Коцюбинський*). 4. За горами гори хмарою повиті засіяні горем кровію політі (*Т. Шевченко*). 5. А за річкою попід кучерявим зеленим лісом височіла гора вкрита розкішними килимами ярини (*За М. Коцюбинським*). 6. Несподівано на вулицю вилетіли довгі санки запряжені парою коней (*О. Копиленко*). 7. Вийди кохана працею зморена хоч на хвилиночку в гай (*М. Старицький*).

140 1. Спишіть речення. Підкресліть дієприкметникові звороти й обґрунтуйте, чому вони не відокремлюються комами.

1. Край моря сонце золотить укриті лісом гори (*Н. Забіла*). 2. Чужим ножом крайний хліб не смакує (*Народна творчість*). 3. І сп'янілий до нестями вечір квітами пропах, солов'їними піснями заливається в кущах (*В. Сосюра*). 4. Марно втраченого дня не повернеш (*Народна творчість*). 5. Умитий дощем ліс, здається, як і ми, дихає на повні груди (*О. Рибчинський*).

2. Перебудуйте подані речення, щоб невідокремлені звороти відокремлювалися.

- 141** 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметникові звороти з означуваними словами.

Тест «Як я ставлюсь до рідних»

1. Тобі треба терміново піти до однокласника чи однокласниці. Батьки на роботі. Прийшовши додому, вони прочитали залишену тобою записку. Батьки спокійні.

2. У помешканні розпочався запланований заздалегідь ремонт, а тебе відправляють на вулицю, щоб «не крутився(-лась) під ногами».

3. Ти без вагань назвеш дати наповнених щасливими побажаннями днів — днів народження батьків, бабусь, дідусів, братів, сестер.

4. Запропоновані мамою морозиво, цукерку, тістечко ти з'їдаєш, не запитавши, чи дісталось смачненьке дорослим.

5. Тебе попросили помити підлогу, а ти, підбадьорений(-а) відчуттям потреби, ще й витер(-ла) пил.

2. Виконайте тест у зошиті. Якщо твердження правильне, поставте «+», якщо неправильне, поставте «-» .

Ключ до тесту

Якщо ти чудовий син чи прекрасна дочка, то позначки мають стояти в такому порядку: «+ — + — +». Якщо розташування позначок зовсім інше, тобі варто серйозно задуматись. Якщо виявилися незначні розбіжності, не переймайся, усе ще можна виправити.

- 142** Складіть і запишіть речення, використавши подані дієприкметники із залежними словами й означувані слова.

Розмова (вчасно розпочата), обов'язки (правильно розподілені), поведінка (вихована в родині), батькові руки (простягнуті для підтримки), мамині очі (осяяні любов'ю), брат і сестра (ніжно люблені).

- 143** 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з дієприкметниковими зворотами, підкресліть ці звороти.

Олесь Гончар виріс на Полтавщині, уславленій іменами багатьох видатних людей. Він любив оточене глибоким яром степове село з назвою Суха. Це батьківщина матері письменника. Знесилена важкою працею, вона рано пішла з життя. Виховували Олесь дідусь і бабуся, а після смерті дідуся — мамин брат. Він і дав Олесеві своє прізвище — Гончар. З теплотою й ніжністю згадує свій рід письменник. Читачів «Щоденника» хвилюють слова, написані про бабусю: «Бабуся — найрідніша людина, яка була для мене як образ самого народу». Під час навчання

в школі Олесеві довелося жити на квартирі. Щовихідного він поспішав у Суху до своєї бабусі. Саме тоді й трапився з ним випадок, описаний в оповіданні «Ода тій хаті, що в снігах». Так сталося, що хлопчик, урятований у хуртовину в степу, став видатним українським письменником.

2. Перебудуйте вписані речення, замінивши відокремлені дієприкметникові звороти (*де можливо*) невідокремленими.

144

Доберіть до поданого тлумачення відповідне слово.

1. Той, що схуднув, виснажився від горя, туги, хвороби, недоїдання, тяжкої праці тощо
 - А змарнівший
 - Б змарнілий
 - В змарнований
 - Г марний
2. Той, що став сухим, позбувся вологи
 - А просохнувший
 - Б просохлий
 - В просохший
 - Г просохнутий
3. Той, хто здобув перемогу
 - А перемігший
 - Б переміглий
 - В перемогший
 - Г той, що переміг

§ 17 Безособові дієслівні форми на **-но**, **-то**

Безособові форми дієслова на **-но**, **-то** — це незмінювані дієслівні форми, що називають дію, виконану невідомою або неназваною дійовою особою: *Задачу розв'язано правильно.*

Безособові дієслівні форми на **-но**, **-то** мають тільки ознаку виду. Ці форми вживаємо, щоб підкреслити результат дії: *розглянуті питання — питання розглянуто.*

В односкладних реченнях дієслівні форми на **-но**, **-то** виконують функцію головного члена, співвідносного з присудком: *Хай буде вік прожито як належить* (Л. Костенко).

Безособові форми на **-но**, **-то** творяться від пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-о-**: *зроблений — зроблено, прочитаний — прочитано, розбитий — розбито, зшитий — зшито.*

- 145** 1. Утворіть безособові дієслівні форми на **-НО, -ТО** від поданих дієприкметників за зразком.

Зразок. Намальованийий — намальовано.

Розгаданий, напоєний, вкритий, поліпшений, озеленений, зданий, відредагований, зрізаний, прикріплений, наклеєний, змайстрований, змитий, розритий, налитий, загублений.

2. Складіть і запишіть речення з трьома утвореними дієслівними формами. Визначте синтаксичну роль дієслівних форм на **-НО, -ТО**.

- 146** 1. Запишіть словосполучення з дієслівними формами на **-НО, -ТО**. У якому стилі вони можуть бути вжиті?

Заяву розглянуто, комісію сформовано, постанову ухвалено, доповідь заслухано, усі питання обговорено, тези сформульовано, інструкції дотримано.

2. Визначте відмінок, якого вимагають дієслівні форми на **-НО, -ТО** від залежних слів. Сформулюйте висновки.

- 147** 1. Прочитайте текст. Який варіант повідомлення ви б обрали?

Ви відпочиваєте в літньому спортивно-оздоровчому таборі. Під час гри у волейбол ви оступилися й підвернули ногу. Лікар, бинтуючи, попередив: «Кілька днів потрібно походити в пов'язці, не навантажувати ногу». Як ви повідомите про це батькам?

Варіант 1

Есемескою: «Нещасний випадок. Ногу травмовано. Відпочинок зіпсовано. Приїздіть негайно».

Варіант 2

Зателефонуєте: «Дорогі мої, як у вас справи? У мене все нормально. Погода хороша. Учора були змагання з волейболу. Я виступав (виступала) за одну з команд. На жаль, трохи підвернув (підвернула) ногу. Зроблено лікарський огляд. Лікар сказав, що все скоро буде в нормі. Усіх цілую».

Варіант 3

Листом: «Мамусю! Дуже прошу тебе, ти тільки **не нервуй!** Я маю **повідомити** тобі про неприємність. Навіть не знаю, як тобі написати, щоб ти не хвилювалась. **Що зроблено, те зроблено...**» (далі докладно про події).

2. Чи доречні безособові слова в першому й другому варіантах? Прокоментуйте відповідь.
3. Чи належать виділені слова в третьому варіанті до безособової форми? Обґрунтуйте відповідь.

148

1. Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *заборонений*, *заборонено*.

Слова *заборонений* — *заборонено* вживають для текстів оголошень у громадських місцях, транспорті, де нас, наприклад, попереджають: *стороннім вхід заборонено* (*стороннім вхід заборонений*). Безособова форма на **-но** сполучається з неозначеною формою дієслова: *курити заборонено*, *робити фото- і відеозйомку заборонено*, *вхід із тваринами заборонено*.

2. Пригадайте й запишіть інші написи з попередженнями, які ви бачили в громадських місцях.

149

1. Спишіть речення.

1. Де багато господинь, там в хаті не метено (*Народна творчість*). 2. Ой же співано-переспівано, просо на пшоно пересіяно (*Народна творчість*). 3. Усе нанизано на ниточку єдину (*І. Хмельницька*). 4. Відіграно ролі і скинуто маски — ми більше не в колі вчорашньої казки (*В. Гетманець*). 5. Сонцерадістю день наліто: світ воскрес з кам'яного сну (*М. Тарнавська*). 6. Тут сповито живу ю душу в пелену тісну (*І. Франко*).

2. Визначте синтаксичну роль безособових дієслів на **-но**, **-то**.

150

Прочитайте вірш Г. Фальковича. Знайдіть авторські неологізми, які надають віршеві гумористичного звучання.

Зимові канікули

Відурочено уроки,
Відперервано перерви:
Ми не ходимо до школи —
Заспокоюємо нерви.
Відконтролено контрольні,
Відоцінено оцінки —
Будем свято святкувати
Новорічної ялинки.

Буде зимно-сніжно-дивно,
 Буде вогників — без ліку:
 Задля того ми й вчимося,
 Щоб довчитись до канікул...

§ 18 Написання **-н-** у дієприкметниках та **-нн-** у прикметниках дієприкметникового походження

У дієприкметниках, утворених за допомогою суфіксів **-н-**, **-ен-** (**-єн-**), пишемо одну букву **н**: *зроблений, посаджений, принесений, розлієний, сказаний, мальований, омріяний*

У прикметниках дієприкметникового походження наголошені суфікси **-анн-** (**-яанн-**), **-єнн-** (**-єннн-**) пишемо з двома буквами **н**: *невблаганний, неказаний, нездоланий, невпізнаний, недоторканий, ненастанний, нездійснений, неоцінений, незлічений, нескінчений*

- 151** Спишіть вірш М. Вінграновського. Підкресліть дієприкметники. Поясніть правопис виділених дієприкметників.

На вікна вився виноград зелений,
 Немов землі **несказані** думки.
 Дуби гойдались, і тремтіли клени,
 Вгорнувши небо в **стомлені** гілки.

А поза тином, вибитим вітрами,
 Жили шляхи, і села, і міста.
 Жили народи, вгорнуті віками, —
 І кожен вік до ста літ доростав...

- 152** Утворіть дієприкметники минулого часу доконаного виду від поданих дієслів. Запишіть їх. Поясніть правопис.

Побороти, робити, плести, носити, усвідомлювати, одягати, берегти.

- 153** Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Вона досконало-вишука(н, нн)а й коштовно-прекрасна... Вона вся з гомону полів, лісів, морів, отчої землі, мережа(н, нн)а сходом і заходом сонця, гаптова(н, нн)а сяйвом місяця, зірок і перетка(н, нн)а калиною, барвінком і вишневим цвітом... Вона вся з тучі й грому, як з води і роси —

така українська мова. Ніжна й тендітна, а міцніша броньова(н, нн)ої броні, бо єднає дух і тіло... (Б. Харчук).

154 Спишіть строфу вірша М. Вінграновського, добираючи з дужок епітет, ужитий автором. (Увага! Ужиті епітети — це дієприкметники із суфіксом **-ен-**).

Зіходить ніч на (тихий, затихлий, витишений) сад...
Глибокий вересень шумить крилом качиним,
І за вікном, у листолет (відкритим, відчиненим, закритим), —
Червоних зір червоний зорепад.

155 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники.

Висловлена колись Антуаном де Сент-Екзюпері думка про те, що «усі ми родом з дитинства», стала загальновідомим афоризмом. Справді, усі ми пам'ятаємо тепло маминих рук, розказані на ніч бабусині казки, татові жарти та сімейні свята. Прищеплені в сім'ї цінності, набуті звички значною мірою визначають життєвий шлях людини.

Пригадаймо дитинство Лесі Українки. Її вроджений талант розвивали батьки, залюблені в українську народну культуру. За написаними Лесею сценаріями відбувалися родинні фольклорні вечори. Мати Лесі, письменниця Олена Пчілка, готувала дочку до літературної праці. Перший надрукований вірш Лесі Українки був святом для всієї родини.

Уславлений український поет Максим Рильський увібрав найкращі риси вдачі своїх батьків. Його дитинство минало серед прочитаних із татом книжок, проспіваних із мамою пісень, мальовничих краєвидів та сільського оточення. Передані батьками почуття власної гідності й віри в себе, поєднані зі скромністю, Максим проніс через усе життя. Уведений батьком у розкішний світ гоголівської України, майбутній поет глибоко відчував красу рідного краю.

2. Назвіть дієслова, від яких утворено виписані дієприкметники.

156 Зверніть увагу, як формулюються у цьому підручнику завдання вправ. Випишіть із формулювань десять словосполучень із дієприкметниками минулого часу доконаного виду. Позначте в дієприкметниках суфікси.

Добірні зерна мови

Гарна як писанка — гарна на вроду, вродлива.

Дмитрик. Про красу дівчат є багато усталених порівнянь: *як писанка, як маківка, як калина, як ягідка, як зірка.*

Яся. Але чому як писанка?

Бабуся. На Великдень розписують, розмальовують писанки. Візерунки добирають найрізноманітніші, барвисті, яскраві. Писанками прикрашають оселю, ними милуються. Так задивляються й на гарну дівчину. Але з писанкою порівнюють не тільки гарну дівчину.

Дмитрик. Я згадав: Тарас Шевченко порівнював із писанкою красу українського села:

Село на нашій Україні —
неначе писанка село,
зеленим гаєм поросло...

Мудре слово

- Не вимагай від рідних неможливого (*В. Сухомлинський*).
- Серце матері — безодня, на глибині якої завжди знайдете прощення (*О. де Бальзак*).
- Любов до Батьківщини починається з любові до матері. А людина починається зі ставлення до матері (*Ю. Яковлев*).

157 Складіть твір (*сім-вісім речень*) про ваші стосунки з родиною, користуючись поданими словосполученнями з дієприкметниками.

Прищеплений у дитинстві, вихований батьками, націлений на успіх, підтриманий родиною, захищений дорослими, усвідомлений вибір.

158 Випишіть словосполучення з дієприкметниками. Назвіть дієслова, від яких утворено дієприкметники.

1. Мов тихий дзвін гірського кришталю, неказане лишилось неказаним. 2. Може, це вже через тисячу літ — я і не я вже, розбуджена в генах, тут на землі я шукаю хоч слід роду мого у плачах і легендах! 3. Отут я стою під замисленим небом на чорних вітрах світових веремій, і в сутичці вічній святого з ганебним світлішає розум зацькований мій. 4. Чуєш, роде мій, мій ріднесенький, хоч би вийшов хто хоч однесенький! Що ж це двері всі позамикані? Чи приїхали ж ми некликані? 5. Може, десь є лотоси і гінкго, тихі ріки і рожева даль — у краю неляканих фламінго, де росте неламаний мигдаль (*Л. Костенко*).

Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *освітлений*, *освічений*.

Слово *освітлений* — дієприкметник. Означає якість предмета за дією «освітлювати», тобто на предмет падає світло, і він стає видимим: *Освітлена місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні* (М. Трублаїні).

Слово *освічений* — прикметник. Означає «культурний; який має освіту»: *А хіба творці дум XVII століття не були освіченими для свого часу людьми?* (М. Рильський).

§ 19 Не з дієприкметниками

Не з дієприкметниками пишемо

разом	окремо
<ul style="list-style-type: none"> • Якщо дієприкметник у реченні виконує роль означення й не має при собі залежних слів: <i>Ненадіслана листівка лежить на столі.</i> • Якщо <i>не</i> входить до складу префікса <i>недо-</i> й означає неповну якість: <i>недописаний роман.</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Якщо дієприкметник виконує роль означення й має при собі залежні слова: <i>Не надіслана (кому?) бабусі листівка ще лежить на столі.</i> • При протиставленні: <i>Не написаний, а надрукований план лежав на столі.</i> • Якщо дієприкметник у реченні виконує роль присудка: <i>Листівка не надіслана.</i>

1. Сформулюйте правила написання *не* з прикметниками.
2. Порівняйте правопис *не* з дієприкметниками й прикметниками.
3. Які спільні та відмінні правила ви помітили?

Прочитайте текст. Випишіть іменники, прикметники, дієслова та дієприкметники, ужиті з *не*. Поясніть правопис цих слів.

«Життя прожити — не поле перейти», «У житті — як на довгій ниві: усіяке трапляється». Глибока мудрість таїться в цих простих за формою, але далеко не простих за змістом народних висловах... Ви вже достатньо дорослі, щоб це зрозуміти.

Озирніться навкруги. Люди зустрічаються, закохуються, одружуються, народжують дітей — і це прекрасно. Усе, як у природі — весна, літо, сонце... Але не лише гарна погода триває протягом року: трапляються дощі, грози, смерчі, а іноді й катастрофи — землетруси, цунамі. Гинуть цілі міста, страждають люди...

Так і в житті — не стямишся, як налетять «зливи», прикрі події зруйнують те, що будувалося роками. І якщо переживати природні катастрофи вас навчають змалечку, то з життєвими негараздами часто ми залишаємося сам на сам.

Сталося лихо — з тих чи інших причин (зазвичай ми їх і досягнути неспроможні) розлучаються найрідніші. Прикро... Як прийняти той факт, що не мислиме вами окремо, одне ціле — нероздільні батьки — захотіли жити окремо? Вас захоплює вир емоцій: почуваєтеся не захищеними, а начебто відкритими для ударів долі. Можливо, боїтеся, що тепер вам приділятимуть менше уваги, любові... Повірте, це не так: з ким би дитина не залишалася, попри всі неприємності, її люблять батьки, вона — бажана!

161 Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки.

(Не)зарослі чагарниками береги; (не)затоплена місцина; ще (не)забута образа; (не)здоланий народ; (не)прив'язаний звечора човен; ніким (не)торкана роса; (не)зіграна роль; (не)вирвані, а зрізані квіти; (не)допечений хліб; (не)знайдена відповідь; ці (не)забуті мрії; (не)висушене сіно; (не)добудований дім; (не)зачинене вікно; (не)доспівана пісня.

162 1. Складіть речення з поданими граматичними основами. Запишіть. Підкресліть присудки.

Вікно не зачинене, будинок не завершений, питання не вирішене, річ не знайдена, яблука не зірвані, кімната не прибрано, подвиг не забутий.

2. Перебудуйте речення так, щоб дієприкметники виконували роль означень. Запишіть ці речення.
3. Поясніть правопис **не** в обох варіантах речень.

163 Спишіть словосполучення, знявши риси. Підкресліть у кожному рядку «зайве», на ваш погляд, словосполучення. Поясніть свій вибір.

1. Не/перевірений факт, не/зібрані кошти, не/надана пресі інформація.
2. Не/ввімкнене світло, не/сплачений рахунок, не/розігріта вранці їжа.
3. Не/випрасувана сестрою білизна, не/підписані директором документи, не/впроваджений винахід.

164 1. Спишіть речення, знявши ризик.

1. Напевно, ніколи не вийде з моди писати прекрасні вірші про чуйне материнське серце, натруджені руки і не/доспані ночі. 2. Треба було перейти рівне, не/заросле й не/закрите нічим місце, щоб опинитися в комишах (М. Коцюбинський). 3. Данило зупинився, прислухався: хто ж це такий не/терплячий першим вийшов жнивувати? (М. Стельмах). 4. Не/дістається Батьківщина в спадок. Вона — довічний не/відплатний борг (В. Затувітер). 5. За стародавніми церквами, будинками, стайнями, мощеними вуличками, монастирями живуть не/торкані букові ліси і не/орані гірські луки, наповнені птахами і звірами (Т. Прохасько). 6. Ах, яка це не/вгамовна пташка — в грудях серце! Все співати б їй! (Є. Плужник).

2. Складіть і запишіть з ужитими у вправі дієприкметниками (п'ять на вибір) такі речення, у яких частка **не** із цими дієприкметниками писалася б окремо.

165 Прочитайте уривок із вірша Лесі Українки. Випишіть виділені слова й поясніть правопис **не** з ними.

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет **нещасний**,
Тільки мав талант до віршів
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла уroda гожа.
Хоч **не був** він теж поганий,
От собі — людина Божа!

Той співець — та що робити!
Видно, правди **не сховати**,
Що **не був** співцем поет наш,
Бо зовсім **не вмів** співати.

166 1. Прочитайте текст, додаючи до виділених слів **не**.

Розлучення батьків — серйозне випробування для вас. У такий **легкий** момент ви маєте підтримати їх: повірте, їм також боляче. І якщо з часом у родину прийде вітчим чи мачуха, **поспішайте** з висновками, спробуйте придивитись. Можливо, мамі або татові усміхнулася доля. **Бажані** для вас люди можуть виявитися близькими, рідними.

2. Поясніть правопис слів з **не**.

Мудре слово

- Ти можеш бути генієм, героєм, але що ти за людина, судять по тому, як ти розмовляєш з матір'ю (За Д. Чередниченком).

- Я домагався, щоб у кожної дитини в серці найрадіснішим, найдорожчим, найсвятішим були мати, батько, брати, сестри, друзі (В. Сухомлинський).

167 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *розбещений*, *розпещений*.

Розбещений — морально зіпсований, з поганими звичками, вередливий, неслухняний. — *Перевиховати розбещену дитину доволі складно.*

Розпещений — той, якого розпестили надмірною увагою, розніжений. — *Розпещеним дітям важко спілкуватися в колективі.*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

168 Виберіть правильну відповідь.

- Правильне визначення дієприкметника наведено в рядку
 - Дієприкметник — це самостійна частина мови, яка поєднує ознаки дієслова й прикметника.
 - Дієприкметник — це особлива форма дієслова.
 - Дієприкметник — це особлива форма дієслова, що поєднує ознаки дієслова й прикметника.
- Усі слова є дієприкметниками в рядку
 - притихлий, вимитий, високий
 - скоєний, знаючий, третій
 - похилий, зляканий, загадковий
- Усі дієприкметники недоконаного виду наведено в рядку
 - висвітлений, знаючий, збудований
 - синіючий, сидячий, залишений
 - співаючий, падаючий, діючий
- Усі дієприкметники пасивного стану наведено в рядку
 - змелений, виконуючий, зволожений
 - схвалений, зварений, намальований
 - почорнілий, знесилений, зніжковілий
- Дієприкметники відмінюються як
 - прикметники м'якої групи
 - прикметники твердої групи
 - прикметники мішаної групи

6. Дієприкметник у реченні виконує функції
- А означення й додатка
 - Б означення й підмета
 - В означення й присудка
7. У реченні *Сонце повільно котилося у високому небі, і його жаркі промені безжально палили **поріділий** степ* (Ю. Мушкетик) виділене слово є
- А активним дієприкметником минулого часу доконаного виду, що виконує роль означення
 - Б активним дієприкметником теперішнього часу недоконаного виду, що виконує роль присудка
 - В пасивним дієприкметником минулого часу недоконаного виду, що виконує роль присудка
8. Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів
- А *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-*
 - Б *-ськ-, -цьк-, -зьк-*
 - В *-т-, -ен-, -єн-, -н-*
9. Дієприкметник разом із залежними словами утворює
- А дієприкметниковий вислів
 - Б дієприкметникове сполучення
 - В дієприкметниковий зворот
10. Усі слова є дієприкметниками й пишуться з одним **н** у рядку
- А невпізна́(нн, н)ий, непізна(нн, н)ий, старá(нн, н)ий
 - Б напіса(нн, н)ий, недотóрка(нн, н)ий, неоціне(нн, н)ий
 - В неоціне́(нн, н)ий, недоторка́(нн, н)ий, посáдже(нн, н)ий
11. Допущено помилку у вживанні розділових знаків у реченні
- А Несказане лишилось несказаним.
 - Б Як іноді просте, звичайне слово сказане доречно вміє людину зробити щасливою.
 - В Ніхто не годен вищі барви вбити, даровані мені святим чуттям.
12. Дієприкметник із часткою **не** пишеться окремо в рядку
- А не/продумана відповідь
 - Б не/зламане вітром дерево
 - В не/розгадана таємниця

ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ДІЄПРИСЛІВНИК

Висловлюючи думку, ми часто називаємо кілька дій або станів якогось одного предмета. Дієслово-присудок називає в реченні основну дію, а дієприслівник — додаткову. Обидві дії — основну й додаткову — виконує той самий предмет (підмет). Дієприслівник супроводжує основну дію, допомагає стисло передати думку, урізноманітнює синтаксис.

Вивчаючи дієприслівник і виконуючи відповідні вправи, ви замислитеся над темою «Я і школа».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «ДІЄПРИСЛІВНИК»

- **Незмінювана форма**
(іти розмовляючи, іду розмовляючи, ідеш розмовляючи)
- **Вид**
доконаний *(пофарбувавши, застерігши)*
недоконаний *(створюючи, граючи)*
- **Час**
теперішній *(телефонуючи, гортаючи)*
минулий *(згадавши, побачивши)*
- **Дієприслівниковий зворот**
Прийшовши до школи, ми побачили багато квітів.

§ 20 Дієприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Дієприслівник — це особлива незмінна форма дієслова, яка, пояснюючи присудок (основну дію або стан), називає додаткову дію і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

Додаткова дія, названа дієприслівником, завжди стосується того самого предмета (підмета), що й основна дія, названа дієсловом-присудком.

Дієприслівник разом із залежними словами утворює **дієприслівниковий зворот**, який виконує синтаксичну роль обставини.

169 Прочитайте речення. Накресліть у зошиті і заповніть таблицю за зразком.

Зразок

№ речення	Предмет, що виконує основну й додаткову дію (підмет)	Основна дія, яку називає дієслово-присудок	Додаткова дія, яку називає дієприслівник
1	залізо розум	іржавіє хиріє	не знаходячи не знаходячи
2			

1. Залізо іржавіє, не знаходячи собі застосування, стояча вода цвіте, а на холоді вкривається кригою, розум же людини, не знаходячи собі

застосування, хиріє (*В. Сухомлинський*). 2. Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо (*Гр. Тютюнник*). 3. Сонце, зупинившись у зеніті, палить землю вогняними проміннями (*М. Хвильовий*). 4. Сніг іде і, сяйво розсіваючи бліде, зволожує афіші і обличчя (*І. Жиленко*). 5. Забувши сміх, і примовки, і жарти, ми слухали, схилившись на парти (*А. Малишко*).

Дієприслівники легко знайти в тексті й відрізнити від інших форм дієслова за суфіксами **-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -ши, -вши**, до яких може приєднуватись **-ся** (рідше **-сь** у поетичних творах).

170 Запишіть речення, розкриваючи дужки й утворюючи потрібну за змістом форму дієслова.

1. Не (вбити) ведмедя, не діли шкуру (*Народна творчість*). 2. Хо, (втиснутися) за доктором, причаївся в куточку (*М. Коцюбинський*). 3. (Іти) по землі, ми наступаємо на мурашник, (забувати), що це ціла цивілізація зі своїм устроєм, порядками, законами (*С. Гокінг*). 4. (Пройти) кілометрів з десять лісом і полями, хлопці підійшли до кількох хат поблизу моста (*Ю. Горліс-Горський*). 5. Збери всередині себе свої думки, (шукати) в собі самому справжніх благ (*Г. Сковорода*). 6. «Не спав я, батьку, — не (схилити) голови, мовив Сироватка. — Думав» (*Ю. Мушкетик*). 7. (Перехилитися) через поруччя, Ігор зауважив біля прибудови, у якій тримали старі декорації, постать у сірій туніці (*О. Ірванець*). 8. Друзі Гаррі та Герміони, (збиватися) до купи біля підніжжя сходів, голосно й схвильовано обговорювали пригоду Гегріда, свідками якої вони стали (*Дж. К. Ролінг*).

171 1. Спишіть текст. Виділіть у дієприслівниках суфікси.

Ранковий вітерець

Була тиха літня ніч. Усе спало. І вітерець заснув, прилігши під кущем верболозу. Та ось запалала ранкова зірниця. Прокинувшись, вітерець вибіг із-за куща.

Побіг берегом ставка, збудивши очеретину. Загойдавшись, зашепотіла очеретина. А на ній спав метелик. Прокинувся й метелик. Полетів до села... Уже й на ранкову зорю займається. Ось уже й сонечко скоро зійде. Прилетів метелик до троянди. Сів на квітку, прокинулася вона, поглядаючи навколо себе, й здивувалася: аж уже і сонечко світить! (*За В. Сухомлинським*).

2. Підкресліть дієприслівники (відповідно до їх синтаксичної ролі) із залежними словами.

Із книжки про етикет за столом:

«Виделка з чотирма зубцями — для гарніру, виделка з трьома зубцями — для м'яса, виделка з двома зубцями — для риби, виделка з одним зубом — це ніж».

- 172** Прочитайте текст. Які дієслівні форми є незмінними? Знайдіть їх у тексті та випишіть.

Що відбувається на уроці?

Ти сидиш спокійно, не розмовляючи, але не можеш зосередитися. Думки в тебе різні: про вчорашній фільм, про суперечку з батьками, про плани на вечір, про майбутній день народження. А треба стежити за поясненням учителя. Не можна залишатися трохи уважним, трохи зосередженим, трохи налаштованим на роботу. Не зрозумівши нової теми сьогодні, завтра ти вже будеш почуватися зайвим на уроці. Адже кожна нова інформація з будь-якого предмета базується на попередніх знаннях.

То як примусити себе бути уважним?

Слухаючи наказ командира в армії, підлеглі стоять струнко. М'язи напружені, людина зосереджена — увагу загострено. Отже, бажаючи бути уважним на уроці, зроби найпростіше: сядь рівно, зосередься, прийми відповідну позу, налаштуйся слухати.

- 173** Прочитайте дієприслівники. Випишіть дієприслівники доконаного виду.

Задивляючись, запитуючи, граючись, осмисливши, оволодівши, маючи, порадившись, шукаючи, проаналізувавши, ріжучи, читавши, прочитавши.

- 174** Перегляньте формулювання завдань до вправ, уміщених у цьому підручнику. Випишіть сім-дев'ять завдань, у яких використані дієприслівники.

Мудре слово

- Є два слова, які я викинула б з усіх словників на всіх мовах, — це «смерть» і «запізно» (*І. Вільде*).
- Учителю, стою перед тобою, малий, вчарований до німоти (*Д. Павличко*).
- Школа — як неспокійний, гомінкий вулик: гуде, шумить, наповнений дитячим галасом (*І. Цюпа*).

175 Спишіть речення, добираючи з дужок правильний варіант.

1. Культурна людина прагне оволодіти літературною мовою, (усвідомлюючи, віддаючи собі звіт), що мова — засіб згуртування суспільства. 2. На уроках з охорони здоров'я школярі вивчають (діючі, чинні) правила для велосипедистів. 3. У творі І. Франка «Захар Беркут» є чимало (дійових, діючих) осіб. 4. Першокласники успішно (здали, склали) свій перший іспит з англійської мови. 5. Цей учнівський твір дуже цікавий, але прикро, що в ньому є (численні, багаточисленні, чисельні) граматичні помилки. 6. (Переважаюча, Переважна) частина істориків вважає, що назва «Україна» походить із праслов'янської мови від поєднання слова «країна» з прийменниками «у» або «в».

§ 21 Вид і час дієприслівників. Дієприслівники недоконаного й доконаного виду, їх творення

Вид мають усі форми дієслова. Дієприслівники бувають недоконаного й доконаного виду.

Дієприслівники **недоконаного виду теперішнього часу** означають додаткову дію, одночасну з основною, і відповідають на питання *що роблячи?*: *Працюючи за комп'ютером, контролюю відстань до екрана. (Працюйте й одночасно контролюйте).*

Дієприслівники **недоконаного виду минулого часу** означають додаткову дію, яка відбувалася в минулому одночасно з основною, і відповідають на питання *що робивши?*: *Писавши листи, він завжди згадував свого першого вчителя. (Він писав і згадував).*

Дієприслівники **доконаного виду минулого часу** називають додаткову дію, що відбулася перед основною або одночасно з нею, і відповідають на питання *що зробивши?*: *Висловивши думку, переконайся, що співрозмовник її зрозумів. (Вислови і переконайся).*

176 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники.

Поверталися з лісу, коли вже смеркалося. Увімкнувши світло, їхали обережно, щоб не шкониригнутися в піску і не розгубити лісових дарів.

Над головою тьмяно мерехтіли освітлені верхів'я дерев: уже догорала вечірня зоря. У вибалку, що біля Довгого бору, зупинилися. Спостерігали, як зникають за чорними горами останні промені червоного сонця, заливаючи позолотою легкі хмаринки. На небі засвічувалися тремтливі зорі. А на узліссі запала тиша — ні шелесту дерев, ні щебету пташок. Лиш полем пролонотіла пара гладких зайців, мелькаючи білими хвостиками (За С. Хаврусем).

2. Укажіть вид вписаних дієприслівників.

- 177** Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники, позначаючи вид і час.

Край лісу таємничо біліють стовбури осик і беріз. Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. Туман на озері білими хвилями прибиває до чорних хащів; очерет перешіптується з осокою, сховавшись у млі.

З гущавини вибігає Мавка, біжить прудко, мов утікаючи; її волосся розвіялось, одяга розмаялась. На галяві вона спиняється, оглядаючись, притуляє руки до серця, далі кидається до берези і ще раз зупиняється (*За Лесею Українкою*).

Творення дієприслівників

Дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу	Дієприслівники доконаного виду минулого часу
творюються	
<p>від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів:</p> <p>-учи (-ючи) — від дієслів I дієвідміни: <u>пиш</u> <u>уть</u> — пиш<u>у</u>чи, <u>слуш</u> <u>ають</u> — слуха<u>ю</u>чи; -ачи (-ячи) — від дієслів II дієвідміни: <u>бач</u> <u>ать</u> — бача<u>ч</u>и, <u>кресл</u> <u>ять</u> — кресля<u>ч</u>и</p>	<p>від основи інфінітива дієслів доконаного (рідко недоконаного) виду за допомогою суфіксів</p> <p>-ши (після основи на приголосний звук): <u>біг</u>ти — біг<u>ш</u>и; -вши (після основи на голосний звук): <u>пис</u>ати — писа<u>в</u>ши, <u>слух</u>ати — слуха<u>в</u>ши, <u>зна</u>ти — зна<u>в</u>ши</p>

Дієприслівники можуть утворюватись і від дієслів на **-ся (-сь)**. Афікс **-сь** зберігається: слухаються — слухаючись, запізнитися — запізнившись.

- 178** Спишіть текст. Позначте в дієприслівниках суфікси, за допомогою яких вони утворені.

Прохолодний вітерець, увірвавшись в кімнату через незачинену квартиру, легким дотиком розбудив Оленку. Трохи поніжившись під теплою ковдрою, дівчинка встала й підійшла до вікна. Надворі панувала осінь, грайливо танцюючи в повітрі, манило до себе яскраве кленове листя... Оленка швидко вдягнулася і, не викликаючи ліфт, сходами побігла вниз. Опинившись за хвилину на подвір'ї, вона глибоко вдихнула свіже ранкове повітря, повільно підійшла до старого могутнього клена. Там,

наспівуючи осінню мелодію, тихо шурхотіли різнокольорові листочки (За І. Шаталовою).

Добірні зерна мови

Пускати слова на вітер — не дотримувати слова.

Бабуся. В українській мові ви можете почути багато усталених висловів зі словом *вітер*. До них звертаються, коли треба влучно сказати про чийсь характер, поведінку.

Дмитрик. Я знаю такий вислів: *пускати слова на вітер*.

Яся. На вітер, здається, можна пускати тільки повітряного змія.

Бабуся. Можна на вітер пускати й гроші, витрачаючи їх даремно. Можна і слова, які вітер ніби розвіює, і їх забувають.

Дмитрик. І тоді вже невідомо, чи давав хтось слово, чи обіцяв щось зробити...

Яся. Я зрозуміла! Не дотримав слова, не виконав обіцяного — пустив слова на вітер.

Бабуся. Отож учіться не пускати слова на вітер, а тримати слово.

179 Утворіть і запишіть дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу від поданих дієслів. Позначте в дієприслівниках суфікси.

Співають, заглядають, пасуться, кричать, розмовляють, спілкуються, ходять, злітають, недолюблюють, сидять, шкодять, наголошують, тримаються, порівнюють, вдивляються, хиляться.

180 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова у формі інфінітива.

До школи ми приходимо не лише здобувати знання. Ми прагнемо також удосконалити вміння спілкуватися, дискутувати.

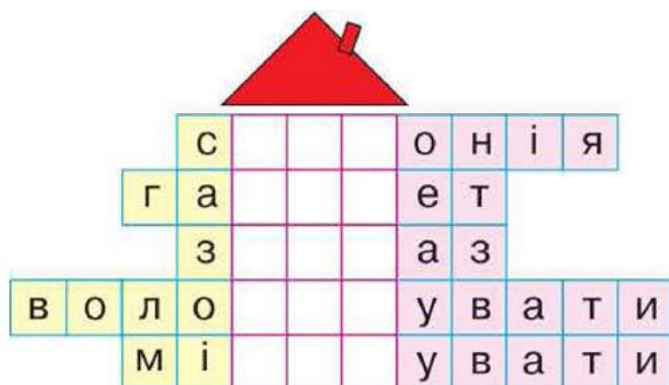
Чи завжди ми дотримуємося «золотого правила спілкування», тобто поведимося з іншими так, як хочемо, щоб поведилися з нами? Далеко не завжди. Важливо вміти подивитися на себе збоку як на сторонню людину. І тоді побачимо, що не завжди маємо рацію, частогусто порушуємо норми мовного етикету. У народі кажуть: «Сім разів

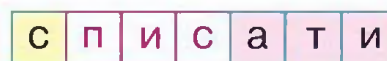
відміряй, а один раз відріж». Отож сім разів треба подумати, перш ніж сказати щось, бо слово гостріше за ніж, воно може глибоко ранити.

2. Утворіть від вписаних слів дієприслівники минулого часу. Визначте вид утворених дієприслівників.

181 Перемалюйте в зошит головоломку. Упишіть за зразком у порожні клітинки частини слова, щоб вони були продовженням запису в жовтих клітинках і початком запису в рожевих клітинках.

Зразок

2. Доберіть до записаних слів (де можливо) спільнокореневі дієприслівники.

182 1. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви й знімаючи риски.

Правила ефективного запам'ятовування

Бажаюч.. знати й запам..ятати мат..ріал на/довго, заучуй його з бажан..ям. Засвоюй тексти, повторююч.. їх не/великими шматками. Кращ.. вчити по 1 годині 7 днів, ніж 7 годин поспіл.. за 1 день. Установлююч.. послідовніст.. підг..товки уроків, урахуй, що після мат..мат..ки кращ.. вчити історію, після фізик.. — літ..ратуру, адже пам..ять люб..ть к..нтраст.

Запам..ятовуй будь/що, записуюч.., малююч.. схеми, графіки, з..бразуюч.. кар..катури, порівнююч.. з тим, що знав раніше, тоб/то — дій! Отримавш.. у вівторок завдан..я на п..ятницю, вивчи од/разу, не ч..каюч.. ч..твер..а — тоді тільки повтор..ш.

З/рідка викор..стовуюч.. штучні прийоми (мнемотехніку), полегш..ш запам..ятовуван..я. Кол..ори спектра, на/приклад, доп..може не/забути фраза: «Ч..пурний пузатий жук з..їв барвистий свіжий фрукт» (За Т. Барабаш).

2. Визначте час і вид використаних у тексті дієприслівників. Обґрунтуйте поставлену кінцеву голосну в дієприслівниках.

1. Подивіться уважно на малюнок (протягом однієї хвилини).

2. Закрийте підручник і запишіть у зошиті назви предметів, які були зображені на малюнку.

Опрацювання результатів тесту

- Якщо ви записали від 1 до 5 слів, то вам треба серйозно попрацювати над розвитком образної пам'яті й уваги.
 - Якщо вам удалося відтворити 6 і більше зображень, то ваша увага й образна пам'ять у нормі.
3. Складіть речення із записаними словами, використавши дієприслівники доконаного й недоконаного виду.

Мудре слово

- Запам'ятовувати вміє той, хто вміє бути уважним (Б. Франклін).
- Більше забувається, як пам'ятається (Народна творчість).
- На пам'ять свою скаржиться кожен, а на розум ніхто (Народна творчість).

Спишіть речення, добираючи з дужок правильний варіант.

1. Завдяки тексту та гарним ілюстраціям діти, (розгорнувши, розкривши) книжку, занурюються в казковий світ. 2. (Уживши відповідних заходів, прийнявши відповідні міри), ми досягли певних успіхів у поліпшенні екології нашого міста. 3. Спортсмени допомогли зібрати кошти для лікування дітей з вадами серця, (узявши, прийнявши) участь у благодійному забігові. 4. Футболісти програли турнір, (потерпівши невдачу, зазнавши невдачі) у фінальній грі. 5. (Поставивши, розбивши) намет, ми пішли збирати хмиз.

§ 22

Дієприслівниковий зворот.

Коми при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові

Дієприслівник разом із залежними словами утворює **дієприслівниковий зворот**. Дієприслівниковий зворот, як і окремий дієприслівник, у реченні виступає обставиною. В усній мові й одиничний дієприслівник, і дієприслівниковий зворот, як правило, виділяються паузами, а на письмі відокремлюються комами.

Відокремлення дієприслівникового звороту не залежить від його позиції в реченні: Радіючи доброму слову, дитина біжить до бабусі (Б. Лепкий). Собака лежав на животі, витягнувши передні лапи, і слухав (М. Слабошпицький).

- 185** Прочитайте текст. Випишіть речення з дієприслівниками. Поясніть уживання розділових знаків при відокремленні дієприслівникових зворотів та одиничних дієприслівників.

Ми ганебно втікали, а нам у спину гупали сніжки ворожих вояків. Тоді Віктор Михайлович, який стояв саме на ганку, не витримав, метнувся нам навперейми:

— Ану, хлопці, за мною!

Схопив грудку снігу і побіг назустріч «ворожому війську». Ми бігли за учителем так дружно, що шестикласники кинулися навтікача.

— Стійте, хлопці, лежачих не б'ють! — підняв Віктор Михайлович руку.

Із захопленням дивилися ми на класного керівника, з ніг до голови заліпленого снігом. Бо шестикласники, одбиваючись, у першу чергу намагалися поцілити в нашого командира.

Віктор Михайлович, звертаючись, називав нас не дітьми, не товаришами, а просто хлопцями і дівчатами, як своїх молодших друзів. І це страшенно нам подобалось (За А. Дімаровим).

- 186** Розкажіть про ваші стосунки з учителями, використовуючи подані словосполучення.

Побачивши вперше, пояснюючи нову тему, разом готуючись до шкільного свята, запізнившись на урок, добре підготувавшись, розуміючи своїх учнів.

- 187** 1. Спишіть текст, відокремлюючи дієприслівники та дієприслівникові звороти, які підкреслені в тексті.

Я теж кілька разів стояв у кабінеті завуча й відчував там себе препогано. Павло Степанович мав звичку довго «не помічати» викликаного учня.

Стоїш, було, коло дверей переступаючи з ноги на ногу в смертельній нудзі а Павло Степанович нахиливши велику посивілу голову щось пише та й пише, і тільки чутно, як рівномірно скрипить перо виводячи чіткі строгі літери. Урешті зведе голову, гляне на тебе й коротко кине:

– Ну?

І ти переминаючись склінуючи шморгаючи ковтаючи закінчення слів починаєш белькотати про Вальку, яка пробігла мимо тебе, і про ногу, яка візьми та й простягнися їй на дорозі!.. (За А. Дімаровим).

2. Перебудуйте речення, замінивши дієприслівники іншими формами дієслова. Який текст вам більше подобається? Чому?

- 188** 1. Складіть і запишіть речення, використавши слова з таблиці.

Предмет	Основна дія	Додаткова дія
навчання	проходить	залишаючи
однокласники	зустріли	радіючи
я	пишу	сподіваючись
усі	чекають	мріючи
дзвінок	лунає	кличучи
ми	сміємось	згадуючи

2. Поясніть уживання розділових знаків у записаних реченнях.

У деяких випадках одиничні дієприслівники й дієприслівникові звороти не відокремлюються.

Не відокремлюються	Приклади
1. Дієприслівникові звороти, якщо вони виступають однорідними членами до невідокремлених обставин.	<i>Усі з радісним галасом і випереджаючи один одного побігли вітати переможців.</i>
2. Дієприслівникові звороти фразеологічного типу, якщо вони стоять безпосередньо після присудка.	<i>Дівчата бігли не чуючи ніг.</i>
3. Дієприслівникові звороти, які за змістом тісно пов'язані з дієсловом-присудком.	<i>Це креслення слід виконувати користуючись циркулем. Порівняйте: Це креслення слід виконувати за допомогою циркуля.</i>
4. Одиничні дієприслівники, якщо вони стоять після присудка і вказують на спосіб дії (відповідають на питання <i>як? яким способом?</i>)	<i>Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть</i> (Т. Шевченко).

Примітка. Якщо два й більше однорідних дієприслівникових зворотів зв'язані сполучником, між ними кома не ставиться: *Зимовий вітер гуляє в лісі, нахилиючи дерева і струшуючи з них сніг.*

Прочитайте текст. Передайте зміст усмішки непрямою мовою, використовуючи дієприслівники та дієприслівникові звороти.

Сніговик

Перехожий у парку звертається до дітей, що ліплять сніговика:

- Чи не холодно вам, діти?
- Нам — ні, а Грицеві, мабуть, так.
- А хто з вас Гриць?
- Гриць той, що в сніговику захований.

Спишіть речення, розставляючи, де потрібно, розділові знаки.

1. Айвенго отямившись обвів мутним поглядом покої і хвилюючись запитав, чи не в Палестині він знову (*За В. Скоттом*). 2. З одного місця люди переходили на друге шукаючи волі (*Панас Мирний*). 3. «І Колесник прийшов!» — у голос вимовив Лошаков до сусіди струснувши плечима (*Панас Мирний*). 4. Пішов козак сумуючи нікого не кинув (*Т. Шевченко*). 5. Вранішнє сонце бігло аж підплигувало попереду автобуса що мчав до Гуляйполя обганяючи травневий вітерець (*Л. Генба*).

Складіть і запишіть речення з поданими фразеологічними зворотами. Поясніть уживання розділових знаків.

Не переводячи духу; прикусивши язика; не чуючи ніг; не закриваючи рота; не покладаючи рук; склавши руки; не піднімаючи голови; не стуливши очей; спустивши рукави; очей не зводячи.

Мудре слово

- Де общее добро в упадку, забудь отца, забудь і матку — лети повинність ісправлять (*І. Котляревський*).
- Ніхто не має більшої любові, як той, що душу поклада за друзів (*Леся Українка*).

Відредагуйте подані речення. Запишіть виправлений варіант.

1. Прочитавши книжку, мені сподобався образ головного героя. 2. Їдучи в столицю, Петрові було дуже радісно. 3. Розглянувши картину, в дітей виникло бажання відвідати ці місця. 4. Пишучи листа другові, йому захотілося розповісти про школу. 5. Запізнившись на урок, учитель має дозволити вам зайти в клас. 6. Змагання відбулися, не дивлячись на страшенну спеку.

§ 23 Не з дієприслівниками

Правопис **не** з дієприслівниками слід вивчати за тими ж правилами, що й написання **не** з усіма формами дієслова (*крім дієприкметника*).

193 На основі інформації з рубрики «Запам'ятаймо!» і правила на с. 70 («**Не** з дієсловами») сформулюйте правило написання **не** з дієприслівниками. Запишіть його.

194 Спишіть речення. Поясніть написання **не** з різними формами дієслова.

1. Коли любиш Батьківщину, влада не має великого значення (*В. Голубородько*). 2. Незаймані гушавини черешень та черемухи боязко простягли своє коріння в студені джерела (*М. Гоголь. Переклад М. Рильського*). 3. Вечорів оксамити, мов щастя прибій... Як тебе не любити, Києве мій! (*Д. Луценко*). 4. Я зазвичай писав, не думаючи, що колись мої вірші стануть піснями (*М. Луків*). 5. Як я малим збирався навесні піти у світ незаними шляхами, сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (*Д. Павличко*).

195 Спишіть народні вислови, розкриваючи дужки.

1. (Не)спитавши броду, не лізь у воду. 2. (Не)подумавши і кілочка (не)витагнеш. 3. На віку — як на довгій ниві: (не)пройдеш, ніг (не)поколовши. 4. (Не)хвали кашу, коли просо (не)посіяне. 5. (Не)має такого дерева, щоб на нього птиця (не)сіла. 6. (Не)говори пишно, щоб тобі на зле (не)вийшло. 7. Ніхто так часто (не)впевнює про свою «правду», як брехун. 8. Давши слово — держись, (не)давши — кріпись.

196 Спишіть текст, утворивши від неозначеної форми дієслова, поданої в дужках, дієприслівники.

Великий Гете писав: «Ці добрі люди і не підозрюють, яких зусиль треба докласти, щоб навчитися читати. Я сам використав на це вісім–десять років, і однак не можу сказати, що досяг мети». Більшість людей звикли, самі того (не помічати), читати текст двічі. Це робить читання повільним і заплутаним. Не варто перечитувати кожне речення, (не дочитати) весь абзац. У кожному тексті є слова, які «підштовхують» просуватися далі, «попереджають» про зміни. (Не навчитися) користуватися такими словами, ви не зрозумієте зміст прочитаного.

197 1. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Обґрунтуйте свій вибір.

1. (Не)зробивши, (не)знаючи, (не)навидячи.
2. (Не)доївши, (не)писавши, (не)зчувшись.

3. (Не)погодившись, (не)перевіривши, (не)воливши.
4. (Не)хтуючи, (не)притомнівши, (не)пізнавши.
5. (Не)дійшовши, (не)покоячи, (не)помічаючи.

2. Утворіть і запишіть речення з поданими дієприслівниками.

Недосипаючи, недочувши, недописавши, не достукавшись, не дочекавшись, недолюблюючи.

3. Підготуйте усну доповідь на лінгвістичну тему «Написання **не** з усіма формами дієслова», скориставшись матеріалом підручника. Прокоментуйте доповідь власними прикладами.

198 Прочитайте висловлювання. Випишіть дієслова з **не** й утворіть від них дієприслівники. Складіть речення з утвореними дієприслівниками.

Зразок. *Не цурайтесь — не цураючись.*

Не цураючись фізичної праці, Марко завжди пропонував свою допомогу.

1. І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь (*Т. Шевченко*). 2. Не поет, у кого думки не літають вільно в світі, а заплутались навіки в золотії тонкі сіті (*Леся Українка*). 3. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців (*О. Довженко*). 4. Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла (*Л. Глібов*). 5. Та й що ж то за народ, коли про свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? (*І. Мазепа*).

199 Прочитайте текст. Перебудуйте речення з однорідними присудками, замінивши одне з дієслів дієприслівником. Запишіть перебудовані речення.

Записка

— Хлопці, не розходитесь! — став на дверях сьомого класу Сашко Бурлаченко. — Є бойове завдання. Дівчат не стосується. Нашому класному передали записку. Слухайте!

«Шановний Іване Петровичу!

Пришліть, будьте ласкаві, двох хлопців зі свого класу сьогодні до мене. Терентій Каленикович».

— Чого ж йому треба?

— У тім-то й заковика, що невідомо, — пояснював Сашко. — Зараз осінь. Роботи — навалом. Мабуть, картоплю конати.

— Ще чого, — невдоволено забурчав Ігор. — Ми оно і в себе не викопали.

— А я корову мушу пасти, — похопився Олег.

— Я теж не можу, — мовив Андрій, — мені в дитсадок за малим скоро.

Так само пояснили свою зайнятість і відпали інші учні.

— Е ні, хлопці, — обурився й змінив тон Сашко. — Підемо всі гуртом.

Дід Терентій не звернув уваги на пісні обличчя семикласників і страшенно зрадів.

— Ого, ціла гвардія. Ганно, бач, яких маємо гостей?

— Та ми, — зніяковіли гості, — ми на поміч прийшли.

— На яку поміч? Я ж про сливки писав. Так зародили рясно! Ото я й надумав пригостити вас.

Хлопці намагалися не дивитись одне на одного й рушили в сад. Вони дякували й віднікувались. Та дід їх не слухав. А сливи до рота самі просились (За С. Павленком).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

 200 Виберіть правильну відповідь.

- Дієприслівник — це
 - самостійна частина мови
 - особлива змінна форма дієслова
 - особлива незмінна форма дієслова
- Правильно визначено граматичні ознаки дієприслівника в рядку
 - вид, час, може мати залежні слова, незмінний, виконує роль означення
 - вид, час, може мати залежні слова, незмінний, виконує роль обставини
 - вид, час, рід, незмінний, виконує роль присудка
- Усі дієприслівники недоконаного виду в рядку
 - сидячи, лежачи, поставивши
 - розуміючи, бажаючи, вибачившись
 - граючись, порівнюючи, змінюючись
- Дієприслівник має ознаки таких частин мови
 - дієслова і прикметника
 - дієслова і прийменника
 - дієслова і прислівника
- Дієприслівник *навчаючи* утворено від дієслова
 - навчати
 - навчають
 - навчити

6. Усі слова є дієприслівниками в рядку
А переможений, перемагаючий, перемагаючи
Б думаючи, думавши, задумавшись
В діючи, діючий, діявши
7. Усі слова з **не** пишуться окремо в рядку
А не/прибігаючи, не/волячи, не/вивчивши
Б не/дооцінюючи, не/хтуючи, не/навидячи
В не/встигаючи, не/погодившись, не/довірівшись
8. Відокремлений дієприслівниковий зворот є в реченні
А Сергійко, захекавшись, добіг до місця зустрічі.
Б Село, зачароване зоряним небом, синіє розкиданими хатками.
В Дніпро тече повільно, величаво, розливаючись безліччю рукавів.
9. Дієприслівники можна знайти в тексті за
А характерними суфіксами
Б характерними закінченнями
В характерним наголосом
10. Дієприслівниковий зворот у реченні виконує синтаксичну роль
А означення
Б додатка
В обставини
11. Дієприслівниковий зворот відокремлюється
А якщо стоїть після присудка
Б якщо стоїть перед граматичною основою
В незважаючи на позицію в реченні
12. У реченні *Мій дід не вмів працювати спустивши рукава* дієприслівниковий зворот не відокремлюється, бо
А є фразеологізмом
Б за змістом тісно пов'язаний з дієсловом-присудком
В виступає однорідним членом до невідокремлених обставин

201 Напишіть твір на тему «Вчися доброму, погане на ум не прийде» (*Народна творчість*), використавши речення з: а) відокремленим одиничним дієприслівником; б) відокремленим дієприслівниковим зворотом; в) невідокремленим дієприслівниковим зворотом.

ПРИСЛІВНИК

Прислівник — незмінна частина мови. Він завжди вживається **при словах**, що називають дію, стан або ознаку, тому й називається **прислівником**. Прислівники виражають різні значення: спосіб дії, ступінь вияву ознаки, обставини, за яких відбувається дія.

Вправи до цього розділу об'єднано темою «Я і мої друзі».

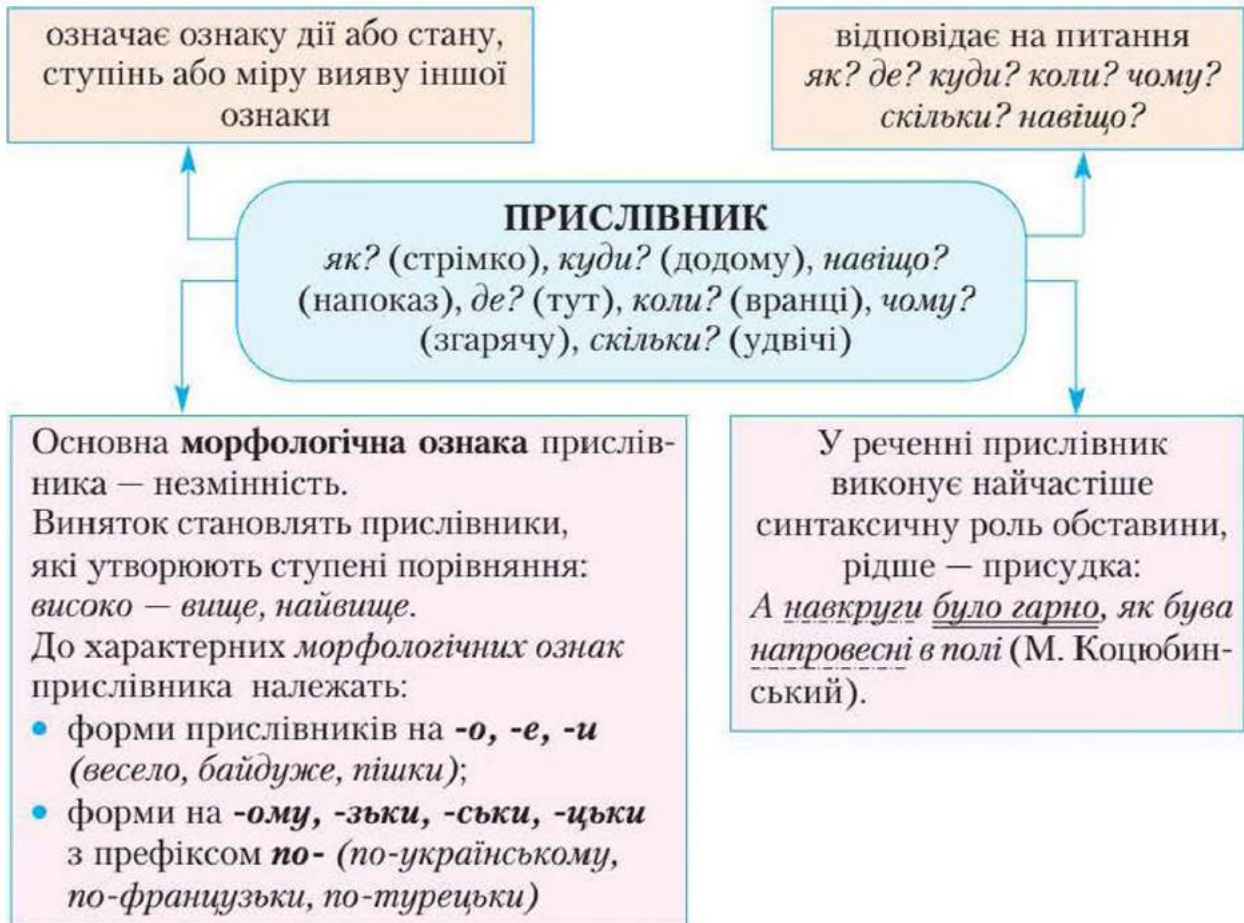
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «ПРИСЛІВНИК»

- **Якісно-означальні**
(повільно, весело)
- **Кількісно-означальні**
(досить, особливо)
- **Способу дії**
(верхи, по-різному)
- **Обставинні прислівники**
Часу (зранку, потім)
Місця (надворі, угорі)
- **Причини** (спросоння, зопалу)
Мети (ненавмисне, на щастя)
- **Ступені порівняння**
Вищий
(вище, більш/менш зручно)
Найвищий
(найтихіше, найбільш/найменш якісно)

§ 24 Прислівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Способи творення прислівників

Прислівник — це самостійна незмінна частина мови, яка означає ознаку дії або стану, ступінь або міру вияву іншої ознаки й відповідає на питання *як? де? куди? коли? чому? скільки? навіщо?*

202 Спишіть речення. Визначте синтаксичну роль прислівників і відповідно до неї підкресліть їх.

1. Надворі холоднішає, і зима вже зовсім скоро. 2. Сіроманець уже не котився — його котив вітер. Вночі подув такий степовий надлиманський вітер, що захилиталися навіть скирти (М. Вінграновський). 3. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли тухольці — старі й молоді, повні важких дум (І. Франко). 4. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну (В. Сосюра). 5. Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем. Котрий вовік ні в празники, ні в будні не піде на збіговиська облудні (Л. Костенко). 6. Сухомлин, спокійно чистячи рибину, починає повагом розповідати про своє життя (О. Гончар).

У прислівниках, утворених від прикметників, наголос часто переноситься на перший склад: *гіркий* — *гірко*, *смачний* — *смáчно*, *холодний* — *хóльно*, *солóдкий* — *сóлодко*, *боязкий* — *бóязко*, *чепурний* — *чéпурно*, *дорогий* — *дóрого*, *голосний* — *гóлосно*, *глибокий* — *гли́боко*, *високий* — *ви́соко*, *широкий* — *ши́роко*, *зелений* — *зе́лено*, *порожній* — *пóрожньо*, *хороший* — *хóроше*.

У прислівниках на **-ома** наголошується кінцевий голосний: *крадькома́*, *тайкома́*.

У прислівниках на **-ма** наголос може припадати або на останній склад (*дарма́*), або на перший (*ни́цьма*, *си́дьма*).

Подвійний наголос мають такі прислівники: *ба́йдуже*, *водно́час*, *га́ряче*, *спóвна*, *на́двоє*, *на́голо*.

У складних прислівниках здебільшого наголошуються середні склади: *босóнж*, *лівóруч*, *правóруч*, *натóмість*, *позáторік*, *позáочі*.

203 Прочитайте слова. Випишіть прислівники, позначаючи наголос. Напишіть питання, на яке відповідають прислівники.

Солодко, тричі, вночі, пурпурний, треба, поспішати, сіно, навшпиньки, вже, горілиць, вперше, кричи, тебе, нагадує, по-твоєму, туди, закурликати, по-чесному, чесно, дуже, подужав, завтра, завтрашній, спросоння, соня, сонний, дивитися, дивно, мовчки, оси, там, курликати, неодмінно, заодно, морозно, вітряно, вітерець, вочевидь, морозиво, мережка, мереживо.

Прислівники утворюються

від іменників	<i>зима</i> — <i>узимку</i> , <i>день</i> — <i>щодня</i> , <i>круг</i> — <i>кругом</i>
від прикметників	<i>останній</i> — <i>востаннє</i> , <i>братський</i> — <i>по-братськи</i> , <i>високий</i> — <i>звисока</i>
від числівників	<i>трое</i> — <i>утроє</i> , <i>друге</i> — <i>по-друге</i> , <i>один</i> — <i>поодинці</i>
від займенників	<i>твій</i> — <i>по-твоєму</i> , <i>наш</i> — <i>по-нашому</i> , <i>що</i> — <i>нащо</i>
від дієслів	<i>не хотіти</i> — <i>нехотя</i> , <i>лежати</i> — <i>лежма</i>
від прислівників	<i>коли</i> — <i>відколи</i> , <i>завтра</i> — <i>післязавтра</i> , <i>багато</i> — <i>забагато</i>
складанням основ повнозначних слів	<i>права рука</i> — <i>праворуч</i> , <i>сила і міць</i> — <i>силоміць</i>

204 1. Утворіть і запишіть від поданих слів прислівники. Поставте в них наголос.

Осінь, весна, коло, слизький, малий, четверо, стояти, інший, синій, сонячний, тихий, швидкий.

2. Складіть і запишіть речення з утвореними прислівниками (*п'ять-сім прислівників на вибір*).

Під час перерви Сергійко каже Лесі:

- Давай гратися в зоопарк!
- А як це буде?
- Ну, наприклад, я буду мавпою, а ти годуватимеш мене бананами.

205 Прочитайте текст. Випишіть словосполучення з прислівниками. Яку частину мови найчастіше характеризують прислівники в цьому тексті?

Толі зробилося страшно. В руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли і сковзнули по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати. Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати. А ззаду на нього сунула величезна скеля льоду. Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.
– Держись, Тільки! Я зараз буду коло тебе! (За В. Винниченком).

Є група прислівників, які утворилися давно і спосіб творення яких пояснити неможливо. Їх називають первинними: *тут, там, тоді, як, де, сюди, куди, досі, доки, поки, скрізь*.

206 Утворіть і запишіть питальні речення з первинними прислівниками, готуючись до твору на тему «Мої справжні друзі».

207 1. Спишіть речення. Зверніть увагу на те, яку синтаксичну роль у них виконують прислівники, яку частину мови вони пояснюють.

1. <i>Праворуч стоять мовчки зелені Карпати.</i>	Обставина (пояснює дієслово)
2. <i>Шлях праворуч був найкоротший.</i>	Означення (пояснює іменник)
3. <i>Зовсім зелене листя виблискувало на сонці.</i>	Обставина (пояснює прикметник)
4. <i>На серці легко і спокійно.</i>	Виконує роль присудка

2. Складіть і запишіть речення, у яких прислівник виконує роль означення або присудка.

Мудре слово

- Друг — це єдиний, перед ким я можу думати вголос (Р. Емерсон).
- Дружба має різні прояви, але закон у неї один — вірність (М. Кочубинський).

208 Порівняйте словосполучення. Якими частинами мови є в них виділені слова? Складіть і запишіть речення з прислівниками.

одягнений **по-літньому**
дивитися **по-вовчому**
жити **по-сусідському**
повернув **убік**
іти **назустріч**

гуляти **по літньому** саду
по вовчому сліду
по сусідському звичаю
кольнуло **в бік**
на зустріч із друзями

209 Прочитайте текст. Складіть і запишіть речення зі словами *вірно*, *правильно*.

Помилково вживають слово **вірно** в значенні «правильно»: *вірно сказав, вірно розв'язав, вірно пояснив*. Українською літературною мовою треба говорити: *правильно сказав, правильно розв'язав, правильно пояснив*. Так само й підтвердження, згоду з висловленим передаємо словом **правильно**.

Слово *вірно* вживається в сполученні з дієсловом *кохати*: *вірно кохати*, порівняйте: *вірне кохання*.

§ 25 Розряди прислівників (практично)

За значенням розрізняють **означальні** й **обставинні** прислівники. Ці групи поділяються на менші розряди.

Означальні			
Розряд	Що характеризують	На яке питання відповідають	Приклади
якісно-означальні прислівники	дію або стан за якістю	<i>як?</i>	<i>спокійно, добре, швидко, високо</i>
кількісно-означальні прислівники	дію, стан чи ознаку щодо кількості та міри вияву	<i>скільки? наскільки? якою мірою? як багато?</i>	<i>трохи, дуже, занадто, двічі</i>
прислівники способу дії	спосіб дії чи виявлення ознаки	<i>як? яким способом?</i>	<i>напам'ять, уголос, по-братньому, навприсядки</i>
прислівники часу	час перебігу дії, її тривалість	<i>коли? доки? відколи?</i>	<i>сьогодні, давно, коли-небудь</i>

Обставинні			
Розряд	Що характеризують	На яке питання відповідають	Приклади
прислівники місця	місце, напрямок дії	<i>де? куди? звідки?</i>	<i>тут, униз, де-не-де</i>
прислівники причини	причину дії	<i>чому? через що? з якої причини?</i>	<i>ненароком, згарячу, мимоволі</i>
прислівники мети	мету дії	<i>навіщо? для чого? з якою метою?</i>	<i>навмисне, наперекір, напоказ</i>

210 Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Тоді, іноді, взимку, туди.
2. Знизу, вбік, навпростець, уверх.
3. Весело, зопалу, сумно, міцно.

211 Прочитайте речення. Випишіть речення, у яких є прислівники місця.

1. Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона (*І. Котляревський*).
2. Навколо росли великі задумливі липи, ясени, клени (*О. Іваненко*).
3. Там — лише рівнина й пальми. Але не такі, як у Середземномор'ї, а незвичайні — високі й тонкі, з маленькими кронами, розміщеними десь угорі, під самими хмарами (*О. Москалець*).
4. Збереглися Шевченкові експедиційні акварелі, зокрема пейзаж з панорамою укріплення з боку річки Сирдар'ї (1848) (*За О. Ханко*).
5. Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця (*В. Сосяра*).
6. Праворуч — сонце і пожежі! палають гір високих вежі... Ліворуч — місяць іскри лє, мов в небі золото кує (*О. Олесь*).

У пензлем, і словам

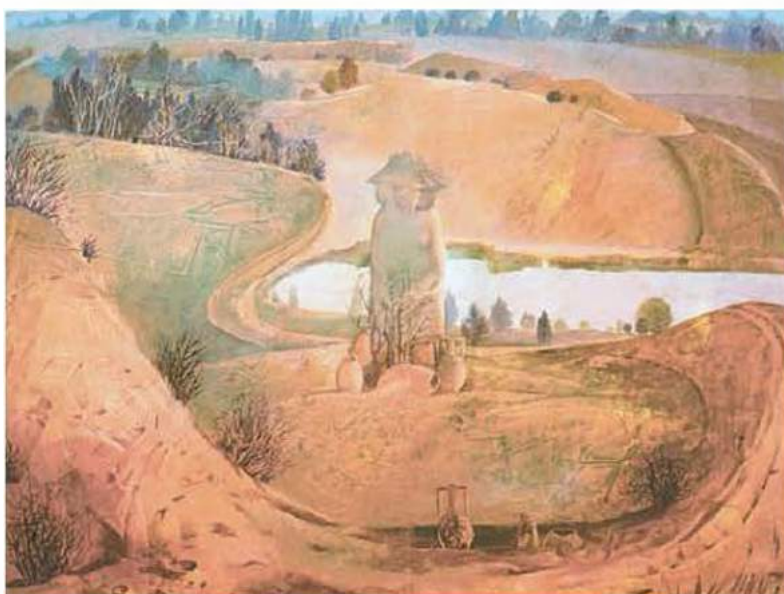
212 1. Спишіть уривок із вірша «Скіфський цар» Б. Мозолевського. Підкресліть прислівники, визначте їхній розряд.

Колись цю річку звали Бористеном,
а Скіфією — всі оці краї.

Як пахли по степах тоді нестерпно
кочівками осінні кураї!..

Гай, гай!.. Все так. Колись я був тут юним,
ходив на бій, поїв коня з ріки...
Мов сон, пройшли сармати, готи, гуни,
авари, печеніги, кипчаки.

2. Розгляньте репродукцію картини і складіть за нею розповідь, використовуючи прислівники різних розрядів.

*Б. Ткачик.
Скіфське городище
під Немировим.
2001 р.*

- 213** 1. Прочитайте текст. Випишіть прислівники зі словами, від яких вони залежать.

Весна прийшла несподівано. Ще два тижні тому лежали великі кучугури снігу, ще товстою кригою були скуті плеса, а вже сьогодні на пагорбах почала зеленіти трава.

Кирилко спрагло чекав весни. Навесні день великий, сонце сходить рано, а заходить пізно-пізно. Вже й спати хочеться, а воно ще видно. То й малює хлопчик вуглем уже не в хаті, а надворі. Малює він на стіні повітки. І невдовзі всі стіни обмалював Кирилко метеликами, граками та безліччю дивних, вигаданих птахів, звірів і комах. Там паслися коні, вівці, літали джмелі. Цвіли дивовижно гарні квіти (За Є. Товстухою).

2. Яку пору року ви чекаєте з нетерпінням? Складіть міні-розповідь про улюблену пору року, використовуючи по три прислівники кожної з відомих вам груп.

214 1. Прочитайте текст. Випишіть якісно-означальні прислівники.

Своя компанія

То що ж таке своя компанія?

Це коли всі і завжди разом. Разом — на екскурсію, на річку або в кіно. Якщо хтось ненароком підвернув ногу, його обов'язково понесуть та ще й скажуть: «Не переймайся, нам не важко». Це коли під час суперечки можна наговорити будь-що, але ніхто аж ніяк не образиться. Кожен має свій погляд і вчиться переконливо його доводити. У своїй компанії високо цінують твої розумові здібності, а не твій гардероб.

Своя компанія — це та, де ти відчуваєш себе особистістю. Пам'ятай тільки одне! У компанію випадково не потрапляють, її свідомо обирають.

2. Розкажіть про свою компанію, використавши прислівники однієї з груп:

- а) весело, цікаво, по-доброму, успішно, гарно, невимушено, приємно;
- б) сумно, важко, грубо, боляче, безжально, неспокійно.

3. Зробіть висновки щодо правильності вибору друзів, компаній.

215 1. Ви склали коли-небудь вірші? Спробуйте! Допишіть поетичні рядки П. Тичини, використавши слова з довідки.

Дзвенить кожна мова ... ,
А кожне слово — ... ,
Земля стрічає нас ... ,
Сміються зорі

Довідка: святково, чисто, загадково, урочисто.

2. Прислівники якого розряду ви використали? Дайте характеристику прислівникам цього розряду.

216 Випишіть з орфографічного словника по п'ять означальних і обставинних прислівників. Складіть і запишіть речення з чотирма прислівниками. Яку синтаксичну роль вони відіграють?

Мудре слово

- Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибрати (*В. Симоненко*).
- Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів (*І. Франко*).

§ 26 Ступені порівняння прислівників

1. Яка з вивчених вами раніше частин мови має ступені порівняння?
2. Прикметники якої групи мають ступені порівняння? Наведіть приклади.
3. До якого ступеня порівняння належать такі прикметники: *веселіший, гірша, більш досконале, найглибші, найбільш відомий?*

217 Утворіть і запишіть прислівники від поданих якісних прикметників.

Якісний, зручний, вдалий, відомий, бадьорий, дужий, грайливий, ніжний, жорстокий, малий, охайний, привітний, рішучий, радісний, стрімкий, стрункий, черствий, яскравий.

Лише якісно-означальні прислівники, які утворюються від якісних прикметників, мають ступені порівняння. Прислівники, як і якісні прикметники, мають нульовий, вищий і найвищий ступені порівняння.

Творення ступенів порівняння прислівників

Вищий ступінь

Проста форма	Складена форма
Корінь або основа нульового ступеня + $\begin{matrix} -ш- \\ -іш- \end{matrix}$	$\begin{matrix} \text{більш} \\ \text{менш} \end{matrix}$
<i>глибоко — глибоше</i> <i>цікаво — цікавіше</i>	<i>широко — більш широко</i> <i>охайно — менш охайно</i>

Ознака вищого ступеня порівняння прислівників посилюється за допомогою слів **значно, набагато, ще, куди, трохи**: *значно більше, набагато краще, куди зручніше, ще довше, куди вище, набагато сильніше*.

Найвищий ступінь

Проста форма	Складена форма
$\begin{matrix} \text{най-} \\ \text{якнай-} \\ \text{щонай-} \end{matrix}$ + вищий ступінь порівняння (проста форма)	$\begin{matrix} \text{найбільш} \\ \text{найменш} \end{matrix}$
<i>успішніше</i> <i>найуспішніше</i> <i>якнайуспішніше</i> <i>щонайуспішніше</i>	<i>тихо — найбільш тихо</i> <i>складно — найменш складно</i>

При творенні ступенів порівняння прислівників відбуваються ті самі чергування й зміни, що й при творенні ступенів порівняння якісних прикметників.

Прикметники	Прислівники
Випадання суфіксів <i>-к-, -ок-, -ек-</i>	
<i>солодкий — солодший</i> <i>глибокий — глибокий</i> <i>далекий — дальший</i>	<i>солодко — солодше</i> <i>глибоко — глибоше</i> <i>далеко — дальше</i>
Зміна приголосних <i>г, ж, з — жч</i>	
<i>дорогий — дорожчий</i> <i>тяжкий — тяжчий</i> <i>близький — ближчий</i>	<i>дорого — дорожче</i> <i>тяжко — тяжче</i> <i>близько — ближче</i>
Зміна <i>с, ст — щ</i>	
<i>високий — вищий</i> <i>красивий — кращий</i> <i>товстий — товщий</i>	<i>високо — вище</i> <i>красиво — краще</i> <i>товсто — товще</i>
Утворення від основи іншого слова	
<i>поганий — гірший</i> <i>гарний — кращий</i> <i>малий — менший</i>	<i>погано — гірше</i> <i>гарно — краще</i> <i>мало — менше</i>

218 Прочитайте речення. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.

1. Для кожної дитини **найкраще** й найсолодше слово «мама».
2. «**Найкраще**» — другий студійний альбом української співачки Руслани.
3. Вона чомусь завжди **найкраще** запам'ятовувала звуки і запахи — тліючі багаття, іржання далеких коней, дим, брязкальця, вогкий запах ранкового луку... (За Г. Осадко).
4. **Вище** вікон вигналися мальви, розсміявся на городі мак (М. Вінграновський).
5. Поняття «мудрість» — це **вище** знання, орієнтоване на досягнення смислу буття (С. Чмихун).
6. Все **більше** на землі поетів, вірніше — тих, що вміють римувати. У джунглях слів поставили тенета, але схопити здобич ранувато (Л. Костенко).
7. Мозок **важко** вивчити, а ще **важче** зрозуміти, чому він інколи перестає працювати (Н. Войтенко).
8. Бути жінкою-політиком не **легше** й не **важче**, ніж бути жінкою-письменником, чи жінкою-лікарем, чи жінкою-вчителем (М. Матіос).

219 1. Прочитайте прислів'я. Випишіть якісно-означальні прислівники.

1. З гори далеко, на гору високо — краще ніяк. 2. Гарно і при місяцю, коли сонця немає. 3. Добре дивитися на дощ, стоячи під дахом. 4. І холодно, і голодно, і додому далеко. 5. Ні рано, ні пізно, саме в добрий час. 6. Добре діло — правду говорити сміло. 7. Тяжко щастя знайти, а легко його згубити. 8. У лісі вовки виють, а на печі страшно. 9. Косо, криво, аби живо. 10. Іноді рідко, але мітко.

2. Утворіть від вписаних прислівників просту й складену форми вищого ступеня порівняння. Запишіть утворені прислівники.

Добірні зерна мови

Пливти за течією; пливти, куди вода несе — бути пасивним, підкорятись обставинам, нічого не роблячи, щоб змінити їх; пливти проти течії — діяти всупереч усталеним правилам, традиціям.

Онуки повернулися з Дніпра.

Дмитрик. Пам'ятаєш, Ясю, як ми хотіли плавати біля берега, а течія нас щоразу відносила трохи вниз по річці?

Бабуся. І який же ви знайшли вихід? Кожного разу верталися?

Яся. Ні, навпаки! Ми бігли берегом угору, а звідти пливти нам допомагала річка.

Бабуся. Зрозуміло. Ви пливли, куди вода несла... Не завжди це добре, бо **пливти за течією** ще й означає бути пасивним, нічого не робити, а підкорятись обставинам. Інша річ — **пливти проти течії**.

Про людей, які не зважають на думку більшості, кажуть: «Діє проти течії».

220 Спишіть прислів'я. Визначте синтаксичну роль прислівників, ужитих у формі вищого й найвищого ступенів порівняння.

1. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений. 2. Сміх краще лікує, ніж усі ліки. 3. Добрий сусід — найближча родина. 4. Слово — не стріла, а глибше ранить. 5. Здоров'я більше варте, як багатство. 6. Тихіший від води, нижчий від трави. 7. Чужа хата гірше ката. 8. Дружба — найбільший скарб. 9. В гостях добре, а дома найкраще.

- 221 1. Прочитайте текст. Випишіть прислівники й прикметники.

Відвертість — запорука справжньої дружби. Для товариських стосунків відверті бесіди набагато важливіші за красиву зовнішність, уміння весело проводити вільний час. Але навіть у товариських людей щирі, довірливі взаємини не виникають миттєво. Потрібен час, щоб добре пізнати одне одного. Дружба — це відчуття щастя. По-справжньому щасливі люди поведуться вільно, розкуто, не намагаються підлаштувати когось під себе. Щирий друг — це людина, яка сприймає тебе з усіма твоїми вадами і впевнена у твоїй цінності й неповторності, яка по-справжньому цікавиться твоїм життям, відверто радіє твоїм успіхам і щиро переживає твої негаразди.

2. Утворіть від вписаних слів (де це можливо) просту та складену форми найвищого ступеня порівняння.

На уроці української мови

Учитель. У тебе такий же опис кошеняти, як і у твого брата.
Учениця. Та то ж те саме кошеня.

- 222 1. Охарактеризуйте за малюнком-схемою свої стосунки з людьми, використавши прислівники різних ступенів порівняння.

Зразок. *З подругою я спілкуюся довго і найвідвертіше.*

2. Запишіть п'ять речень, які ви склали, виконуючи перше завдання.

3. Накресліть у зошиті таблицю. Запишіть у відповідні колонки подані слова.

Вищий ступінь порівняння, проста форма	Вищий ступінь порівняння, складена форма	Найвищий ступінь порівняння

Ширше, більше, значно приємніше, ще менше, щонайсильніше, приємніше, важче, найкраще, щонайнижче, більш уважно, менш стисло, найдокладніше, значно менше, темніше.

- 223** 1. Прочитайте текст.

Як можна передати українською мовою поняття величини (розміру) та окремих її вимірів (*висоту, глибину, довжину, ширину, товщину*)?

У сучасній літературній мові для цього можуть уживатися паралельні граматичні форми, що стилістично збагачують мову. Так, про висоту якогось предмета можна сказати: *заввишки три метри; висотою три метри; висотою в три метри*.

2. Запишіть паралельні граматичні форми, які передають поняття величини та її вимірів — висоту, глибину, довжину, ширину, товщину.

- 224** 1. Зробіть усний словотворчий розбір поданих прислівників.

Зразок. *Завбільшки* — означає поняття величини (розміру) чогонебудь; спільнокореневі слова — *більше, найбільший*; словотворчі засоби — префікс і суфікс. Отже, слово *завбільшки* утворене префіксально-суфіксальним способом.

Завглибки, завдовжки, завтовшки, завширшки, заввишки.

2. Складіть і запишіть речення з поданими прислівниками.

Мудре слово

- Без друга вірного не дізнаєшся, у чому ти помиляєшся (*Китайське прислів'я*).
- Хто не дбає про друга — спіймається у лабеті ворога (*Казахське прислів'я*).
- Платон — друг, але істина — більший друг (*Аммоній Сакс — біограф Арістотеля, IV ст. до н. е.*).

§ 27 Букви **н** та **нн** у прислівниках

Розгляньте таблицю. Пригадайте правила вживання букви **н** та **нн** у прикметниках.

Пишеться -нн-	Пишеться -н-
1. У прикметниках, утворених від іменників з основою на -н- за допомогою суфікса -н- : <i>стіна + н → стінний,</i> <i>день + н → денний</i>	1. У прикметниках, утворених від іменників з основою на будь-який приголосний (крім -н-) за допомогою суфікса -н- : <i>брат + н → братній,</i> <i>клас + н → класний</i>
2. У прикметниках з наголошеними -анн- , -енн- , -янн- , що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії: <i>нездоланний, священний, незрівнянний, старанний, здоровенний</i> Увага: <i>даний, довгожданий</i>	2. У прикметниках, утворених додаванням суфіксів -ан- , -ен- , -ин- , -їн- , -он- , -ян- до основи іменників: <i>гречаний, царствений, пташиний, солов'їний, солоний, скляний</i> Увага: <i>божественний</i>

225 1. Прочитайте текст. Випишіть прикметники з **-н-**, **-ен-**, **-енн-**, **-янн-**.

Урочище називається в народі Зориками... Найкраще тут улітку, коли пишно цвіте біла акація. Її кетяги пахнуть медом страх як! А бджоли гудуть, немов струни чарівної арфи. Ідеш поміж високих дерев, ніби в розкішних священних палатах. Під густими кущами стелиться м'яким килимом шовкова трава, яріють квіти. Крізь верхів'я дерев щедрими пучками пробиваються сонячні промені, що золотом іскряться в краплинах роси. А тиша яка в гаю! Інколи її порушить несміливе щебетання соловейка, що вже одспівав весняну пісню (За С. Хаврусем).

2. Від виписаних прикметників утворіть прислівники за допомогою суфікса **-о-** і запишіть. Поясніть правопис **-н-** і **-нн-** у цих словах.

Прислівники, що утворилися від прикметників з **-н-** та **-нн-**, зберігають правопис цих прикметників: *невпинний — невинно, нежданий — неждано.*

З **-нн-** пишуться також прислівники *зрання, навмання, попідтинню, попідвіконню, спросоння.*

226 Спишіть слова, вставляючи потрібні букви. У кожному рядку підкресліть «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Безці..о, здивова..о, схвильова..о, впевне..о.
2. Попідти..ю, бездога..о, бездум..о, навма..я.

— Сашко, — суворо запитав батько, — чому ти одержав незадовільну оцінку? Ти не зрозумів учительового запитання?

— Я його запитання зрозумів, — розвів руками Сашко, — але він чомусь не зрозумів моєї відповіді.

227 Утворіть і запишіть прислівники із суфіксом **-о-** від поданих прикметників. Позначте в прислівниках наголоси.

Заможний, небезпечний, здивований, холодний, немічний, законний, корисний, незмінний, незбагненний, ненастанний, неодмінний, звичний, щогодинний, істинний.

228 1. Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся ви з міркуваннями Арістотеля щодо дружби?

Дружба ушляхетнює життя, її шанували і возвеличували мислителі давнини. Арістотель вважав, що друзів необхідно мати кожному, адже ніхто не воліє жити без них, навіть якби мав усі інші багатства. Він пояснював: «Дружба не тільки неоціненна, а й прекрасна — ми уславлюємо того, хто любить своїх друзів, мати багато друзів — це прекрасно, а деяким навіть здається, що бути чудовою людиною і другом — не те саме».

2. Знайдіть у тексті слова, за допомогою яких можна прокоментувати орфограму «Букви **-н-** і **-нн-** у прикметниках і прислівниках».

229 Спишіть слова, вставляючи потрібні букви з дужок.

Невблага(нн, н)о, непримире(нн, н)о, страше(нн, н)о, безпідстав(нн, н)о, нежда(нн, н)о, неказа(нн, н)о.

§ 28 Ні і не з прислівниками

Ні з прислівниками пишеться

Разом	Окремо
якщо прислівник разом із ні виражає одне поняття: <i>нізвідки, ніскільки</i>	якщо ні заперечує, відкидає щось: <i>ні туди ні сюди</i>

230 Прочитайте, правильно наголошуючи, прислівники, подані в лівій і правій колонках. Складіть і запишіть із ними речення.

Порівняймо:

ніде — немає певного місця
ніколи — немає часу для чого-небудь
ніяк — немає можливості щось зробити

ніде́
ніко́ли
нія́к } **заперечує**
будь-яку
дію

231 1. Спишіть речення, знявши rischi.

1. Ні/якої ні/коли ялинки у нас удома не/було (*Остан Вишня*).
2. Ні/коли раніше кияни не/бачили подібних видовищ, як того весняного дня (*Р. Іванченко*). 3. Не/ма ні/де ні/кого, а вона якогось дуба смаленого править та обіцяє груші на вербі! (*Леся Українка*). 4. Анна не/слухала її вже більше, уже ані/разу не/оглянулася, їй стало цілком байдуже, що навколо діялося (*За О. Кобилянською*). 5. За тією клятою панською роботою світу не/видно, в/гору ні/коли глянути (*С. Васильченко*).

2. Поставте наголос у виділених словах.

Не з прислівниками пишеться

Разом	Окремо
— якщо без не слово не вживається: <i>невдовзі, невідв'язно, невпинно, ненароком</i> ; — якщо не з прислівником виражають одне поняття і його можна замінити синонімом без не : <i>недобре</i> (погано), <i>нешвидко</i> (повільно)	— з більшістю прислівників; — якщо не заперечує, відкидає щось: <i>не вчора, не вдруге, не по-нашому</i>

232 Спишіть слова. Запам'ятайте написання **не** з прислівниками.

Невсипуче, неквапом, неподалік, несамовито, неспроста, нехотя, нещадно, несподівано.

Не треба, не слід, не можна, не варто, не дуже, не цілком, не зовсім, не досить, не вперше, не по-товариському, не праворуч, не щодня.

233 Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Сніг лягає твоїм покривалом. І лежить (не)рухомо. (Не)далеко — церковця, хрести, дерева... (*Є. Маланюк*). 2. Ми тоді були ще надто молоді, і надто (не)сподівано все це сталося (*А. Любченко*). 3. Добре, що саме почав підводитись місяць, накладаючи мазки на (не)виразно окреслені хмари (*М. Стельмах*). 4. Із шиплячими звуками часто виникають труднощі: діти вимовляють ці звуки (не)виразно, а шепелявлячи (*П. Борисова*). 5. (Не)вдовзі була перша весняна гроза, і мигавиці так освітлювали бабусину хату, що видно було, як (у)день (*П. Швець*). 6. О мово рідна! Їй гаряче віддав я серце (не)дарма. Без мови рідної, юначе, й народу нашого (не)ма! (*В. Сосюра*). 7. Той монастир (не)давно збудували. Там дзвони є на різні голоси (*Л. Костенко*).

234 Доповніть і запишіть прислів'я, розкриваючи дужки й використовуючи довідку. Поясніть орфограму «Правопис **не** з прислівниками».

1. Яблуко від яблуні (не)далеко 2. Згоджусь я тобі (не)тепер, то
3. (Не)довго цілився, та 4. Коли цвіте біб, тоді тяжко на хліб,
5. (Не)щодень 6. (Не)одна у світі 7. Що (не)добре лежить,

Довідка: а як мак, то (не)так; Великдень; добре попав; біла корова; в четвер; падає; так і липне до його рук.

235 1. Прочитайте вислови на пелюстках. Це компліменти. Запишіть ті з них, які ви хотіли б сказати комусь із друзів.

2. Прокоментуйте правопис **не** і **ні** з виділеними словами.

§ 29 І та и в кінці прислівників

У кінці прислівників відповідно до вимови пишемо **і** або **и**: *угорі, відтоді, звідти, згорі.*

Труднощі становлять прислівники, у яких перед **і** або **и** стоять **г, к, х, ж, ч**.

У кінці прислівників пишемо

и	і
<ul style="list-style-type: none"> – після г, к, х: <i>навкруги, залюбки, верхи, по-материнськи, по-людськи</i>; – після ж, ч, якщо прислівник утворено за допомогою префікса по-: <i>по-ведмежи, по-заячи</i>; – після ч, якщо прислівник утворено від дієприкметника: <i>стоячи, лежачи, нехотячи</i> 	<ul style="list-style-type: none"> – після ж, ч, крім прислівників із префіксом по-: <i>насторожі, уночі</i>

- 236** 1. Прочитайте текст. Випишіть усі прислівники, зазначаючи їх розряди.

Сплив рік, минув другий. Хлопець, як і раніше, залюбки малював і займався музикою. Уже всі знали, що оцей тихий Кирилко насправді має чудовий голос, блискучу музичну пам'ять. Співати він любив уранці, коли тихо навкруги. Регент помітив на диво обдарованого учня й зробив його керівником дискантової партії. Хлопець укупі з друзями милувався таким злагодженим, таким величним звучанням людських голосів.

По обіді Кирило Стеценко, сидячи в сонячному класі, мовчки виконував завдання. Перед ним — гіпсовий зліпок. Хлопець старанно окреслює овал римського обличчя. Усе впевненіше лягають тіні. Колись у нього погано виходили малюнки зліпків. Але він уперто тренувався, перемальовуючи їх і двічі, і тричі. Йому допомагали і директор школи Микола Іванович Мурашко, і вчитель Микола Корнилович Пимоненко, які ставилися до хлопця дуже добре, по-людськи (За Є. Товстухою).

2. Підкресліть прислівники, які закінчуються на літеру *і*. Поясніть їх правопис.

- 237** Запишіть прислівники, вставляючи замість крапок потрібні кінцеві голосні та розподіляючи слова у дві колонки: а) з кінцевою літерою *і*; б) з кінцевою літерою *и*.

Безвіст.. , увечер.. , угор.. , взнак.. , вкуп.. , уноч.. , восен.. , врешт.. , усередин.. , довол.. , догор.. , опівдн.. , опівноч.. , зсередин.. , навік.. , заран.. , узнак.. , напровесн.. , навскос.. , завтовшк.. , віднин.. , подекуд.. .

- 238** Утворіть і запишіть прислівники, скориставшись схемою. Поясніть правопис кінцевої літери.

по- юнацьк
 батьківськ
 приятельськ *-и*
 французьк
 сусідськ

Учитель. Чому в країнах стародавнього Сходу дуже цінували грецькі амфори?

Учень. Тому що ці амфори росли тільки там.

- 239** Спишіть текст, вставляючи потрібні букви з дужок.

Думка про любов хвилює юних ще напередодн(и, і) того, як до них приходить саме кохання. Почаст(і, и) з книжок і пісень, почаст(і, и) з кі-

нофільмів і розповідей старших вони вже знають, що кохання — цінність, що люди чекають, прагнуть його, намагаються зберегти навик(і, и).

Перша зустріч із ним буває в людини в ранньому віці, років в одинадцять-тринадцять. Якось уранц(и, і) або ввечер(и, і) ніби знайомий хлопчина з веснянками або завжд(и, і) усміхнена дівчинка на першій парті починає привертати чиюсь увагу. Двоє потайк(и, і) обмінюються поглядами. Можна ніби мимовол(и, і) штовхнути, наступити трич(и, і) на ногу. Інкол(и, і) виникає тривога, дивна радість. Раптом звідк(и, і) не візьмись — сльози. Це перші паростки дорослих почуттів. Це по-юнацьк(и, і) романтичне кохання, яке допомагає дорослішати (За Т. Парфанюк).

 240 Випишіть з орфографічного словника по п'ять прислівників з *і* та *и* в кінці слів.

 241 Випишіть прикметники з поданих прислів'їв і утворіть від них прислівники.

1. До милування нема силування. 2. Кохання починається з очей. 3. Любов, вогонь і кашель від людей не сховаєш. 4. Любов робить розумних дурними, тихих — буйними, а сердитих — смирними.

§ 30 Правопис прислівників на -о, -е, утворених від прикметників і дієприкметників

У прислівниках, утворених від прикметників і дієприкметників, у кінці переважно пишеться **-о**: *близько, ясно, синьо, свіжо, творчо*. Однак зрідка, зокрема після шиплячих, прислівники мають закінчення **-е**: *боляче, гаряче, вороже, неминуче*.

 242 Прочитайте прислівники. Запам'ятайте правопис кінцевих літер.

Голосно, дуже, міцно, низько, дбайливо, весело, повільно, ніжно, тихо, погоже, довго, легко, добряче, нерухомо, пожовкло, хвилююче, задумано, зажурено, залякано, стомлено, стисло, закохано, зачаровано, порожньо, схвильовано, невсипуче, завше, рішуче, сліпуче, таємниче, непосидюче, неохоче, терпляче, щонайгірше.

 243 Утворіть від поданих прикметників і дієприкметників прислівники на **-о, -е**. Складіть із ними речення. Обґрунтуйте вживання кінцевих літер **-о, -е** у прислівниках.

Непроханий, нежданий, несміливий, заквітчана, мила, лагідний, чарівний, ніжний, добрий.

244 Спишіть текст, вставляючи потрібну букву з дужок.

У твоєму віці хлопчики здебільшого хочуть бути в хлопчачому товаристві, а дівчатка — у дівчачому. Вважають, що з однолітками іншої статі їм спілкуватися негож(о, е). І через це іноді багат(о, е) втрачають.

Так, один твій ровесник усе літо навмисн(о, е) усамітнювався лише тому, що принципово не грався з дівчатками. А одна дівчинка відмовилася від цікавої подорожі через те, що там були переважн(о, е) хлопці. Однак і дівчатам, і хлопцям варто ставитися один до одного терпляч(о, е), бо в них є чимал(о, е) спільних інтересів, уподобань, захоплень (*За підручником «Основи здоров'я» Т. Воронцової та ін.*).

245 Випишіть з орфографічного словника десять прислівників, які закінчуються на літеру **-е**.

246 Прочитайте речення. Доберіть до прислівників, використаних у цих реченнях, спільнокореневі прикметники середнього роду однини. Складіть і запишіть з ними речення.

1. Семикласники підійшли до цього завдання творчо. 2. Наші спортсмени на змаганнях виступили блискуче. 3. Треба було діяти рішуче. 4. Вправа була виконана добре. 5. Вивчивши теорію, учні практично засвоюють правила. 6. Учитель терпляче слухав недолугу відповідь. 7. Чергові неждано погодилися вимити підлогу в класі. 8. Коли ми зайшли у вагон, у ньому було порожньо. 9. Після двох годин блукання містом туристи добряче втомилися.

247 Спишіть речення, добираючи з дужок правильний варіант.

1. Кожному підліткові доводиться долати складні періоди самоствердження і становлення, коли він відчувається і дитиною, і дорослим (в один і той самий час, одночасно). 2. Діти (залежно від віку, в залежності від віку) бачать своїх батьків по-різному: те, що вчора здавалося замахом на вашу свободу, сьогодні вже сприймається як турбота. 3. Ми (сумісно, спільно) виконаємо це завдання. 4. Мур (у довжину, завдовжки) був десять метрів, (заввишки, у висоту) — майже два.

§ 31 Написання прислівників разом і через дефіс

Складні прислівники можуть писатися разом, окремо і через дефіс. Є основні, найзагальніші правила написання прислівників разом і через дефіс. Оскільки з написанням прислівників часто виникають труднощі, треба звертатися в сумнівних випадках до орфографічного словника.

Разом	Через дефіс
пишуться складні прислівники, утворені	
1) поєднанням прийменника з прислівником: <i>позавчора, наскрізь</i> ; 2) поєднанням прийменника з іменником: <i>уголос, навесні</i> ; 3) поєднанням прийменника з прикметником: <i>зрідка, нашвидку</i> ; 4) поєднанням прийменника з числівником: <i>поодиноці, удвоє</i> ; 5) поєднанням кількох прийменників з будь-якою частиною мови: <i>попідвіконню, спідлоба</i> ; 6) поєднанням кількох основ: <i>повсякчас, мимоволі</i> ; 7) за допомогою часток аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-, -сь і будь-якої частини мови: <i>абияк, анітрохи, декуди, чимало, щодня, якнайдовше, кудись</i> .	1) від прикметників і займенників на -ому, -єму, -и за допомогою по : <i>по-братньому, по-моєму, по-материнськи</i> ; 2) за допомогою по від порядкових числівників: <i>по-перше, по-друге, по-п'яте</i> ; 3) за допомогою часток будь-, -будь, -небудь, казна-, -то, хтозна- : <i>будь-де, куди-будь, коли-небудь, казна-як, десь-то, хтозна-що</i> ; 4) з двох прислівників: <i>десь-інде, десь-інколи, сяк-так</i> ; 5) повторенням тих самих або синонімічних слів: <i>ген-ген, зроду-віку, врешті-решт, пліч-о-пліч, віч-на-віч</i> . Примітка. Перша частина окремо, а дві наступні через дефіс пишуться в прислівниках <i>не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен</i> .

- 248** 1. Спишіть прислівники, утворені поєднанням прийменника з іменником. Запам'ятайте правопис.

Увечері, взнаки, **вкупі**, вкрай, вранці, вряд, всмак, доверху, довіку, запанібрата, доценту, зараз, **збоку**, згори, зроду, набік, **навіки**, надворі, **напам'ять**, напоказ, уголос, уплач.

2. Складіть і запишіть речення з омонімами (пишуться окремо) до виділених слів. Поясніть правопис омонімів.

- 249** 1. Спишіть текст, знявши rischi.

Ранкове сонце щедро заливає верхів'я закосичених беріз, кучерявих осик. Тут же гніздяться густі кущі ліщини, завітчані жовто/коричневими сережками. Мимо/волі зупиняєшся, милуєшся біло/корими

берізками. Вони виструнчились до/вкола, ніби свічки. На дні не/глибокої балки ледь/ледь жебоніє в піску весняний струмок, там уже ясніють квіти матері/й/мачухи (С. Хаврусь).

2. Поясніть правопис складних прислівників.

 250 Прочитайте речення. Випишіть складні прислівники. Поясніть їх правопис.

1. З життям то так, то гра навпереваги. Сюди-туди, не стямишся, — вже й там (Л. Костенко). 2. Розмова Полі почала доходити ще глухіше — очевидячки, жінка перейшла до трюму (Ю. Яновський). 3. По хатах ще де-не-де світилися вогники (М. Стельмах). 4. Гей, простори які. Любомило землі: де не глянь — колоски та всі в золоті-сріблі (П. Тичина). 5. По межі через город ідуть [Гаркуша і Павло] у зеленоткані левади, а тут верболози в тумані стоять змореним козацьким військом, тільки хоч би один кінь заіржав, тихо-тихо (Є. Гуцало).

 251 1. Прочитайте текст. Випишіть речення зі складними прислівниками, що пишуться через дефіс.

— Для чого ти дружиш із хлопцем? — запитала Наталю Олена.

— По-перше, щоб не заздрити однокласницям, які вже зустрічаються з хлопцями. По-друге, щоб він завжди був під рукою: піднести портфель, провести додому, вислухати, захистити. По-третє, щоб примусити інших хлопців звернути на себе увагу.

— А я товаришую з хлопцем, бо вдвох краще, цікавіше, ніж комусь одному. Адже люди для того й зустрічаються на життєвому шляху, щоб доповнювати один одного, допомагати один одному, врешті-решт, іти по життю пліч-о-пліч, — заперечила подруга.

2. Визначте, яку синтаксичну роль виконують прислівники у вписаних реченнях.

3. Думку котрої з подруг ви підтримуєте? Обґрунтуйте відповідь.

 252 Випишіть з орфографічного словника десять прислівників, що пишуться через дефіс.

 253 1. Випишіть з орфографічного словника п'ять прислівників, утворених за допомогою часток **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-**.

2. Складіть і запишіть із ними речення.

Малюки — найталановитіші гумористи. Мабуть, ви не раз чули, як вони розмовляють.

* * *

Трирічний Василько запитує:

— Мамусю, хто такі ангелики?

— То такі чемні дітки, у яких виростають крильця, — пояснює мама, — а ще є чортики — нечемні хлопчиська, у яких на голові виростають ріжки.

Василько перелякано обмацує свою голівку:

— Ні, ще нема! — зітхає полегшено.

* * *

П'ятирічному Тимуру мама дала срібну ложку, щоб розмішати цукор у склянці чаю.

— Срібло вбиває всі мікроби, — пояснила синові.

— Ага, то я тепер чай із дохлими мікробами питиму? — розревівся малий.

254 Спишіть текст, вставляючи слова з довідки замість крапок.

Якщо хтось чіпляється до твоєї дівчини, то краще сказати кривдникові ... , що ти не хочеш проблем. Дівчину ... треба відвести від небезпечного місця. Не варто хвилюватися, що тебе ... вважатимуть боягузом. ... куди більше честі вирішити проблеми з гідністю, ніж устривати в безглузду бійку. А ... запам'ятай: хороші дівчата ... бійок не люблять.

Довідка: позаочі, наодинці, відразу, наостанок, звичайно, урешті-решт.

255 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Знайдіть прислівники, поясніть їхнє творення.

Драконівські закони

Жив собі колись дракон —
Мав дракон такий закон:
Слабших себе — не займати,
А сильнішим — пробачати,
А крім того, — не ковтати
Дітлашню й жіночу стать,
А коли іде зима —

Зігрівати задарма
З кожної своєї пащі
Всіх голодних і пропаних,
Й пригощати їх узваром —
Поміж іншим, теж задаром...
Он які були дракони
І драконівські закони.

2. Пригадайте, що означав вислів *драконівські закони* для мешканців Стародавньої Греції.

- Дай серцю волю — заведе в неволю (*Народна творчість*).
- Хоч у курені, аби до серця мені (*Народна творчість*).

256

Прочитайте подану інформацію. Складіть сім-вісім речень, правильно вживаючи прислівники з префіксами.

Удень пригріло сонце.	У день народження кожен чекає сюрпризів.
Він здивувався по-справжньому.	Ми йшли по справжньому вовчому сліду.
Спочатку було весело.	З початку концерту минуло двадцять хвилин.
Нас зібралося чимало.	Чи мало ви зробили?
Він нізащо не хотів розлучатися з м'ячем.	Ні за що тобі дякувати.
Сонце вдруге заглянуло у вікно.	Сонце заглянуло в друге від ганку вікно.
Назустріч вибігла дівчина.	На зустріч з однокласниками з'їхались усі.

Відрізняйте прислівники з префіксами від сполучень прийменників з іменниками, прикметниками, займенниками, числівниками.

§ 32 Написання прислівникових словосполучень на зразок *раз у раз, з дня на день...*

Окремо пишуться складні прислівники, утворені:

- 1) поєднанням прийменника з іменником, який зберіг своє лексичне значення й граматичну форму, а між ним і прийменником можна вставити означення: *без жалю* (без жодного жалю), *з болю* (із сильного болю);
- 2) поєднанням прийменника з прикметником чоловічого роду: *в основному, в цілому*;
- 3) поєднанням прийменника *по* зі збірним числівником: *по двоє, по троє*;
- 4) повторенням змінюваного слова в різних відмінках із прийменником і без нього: *одним одно, з кінця в кінець*.

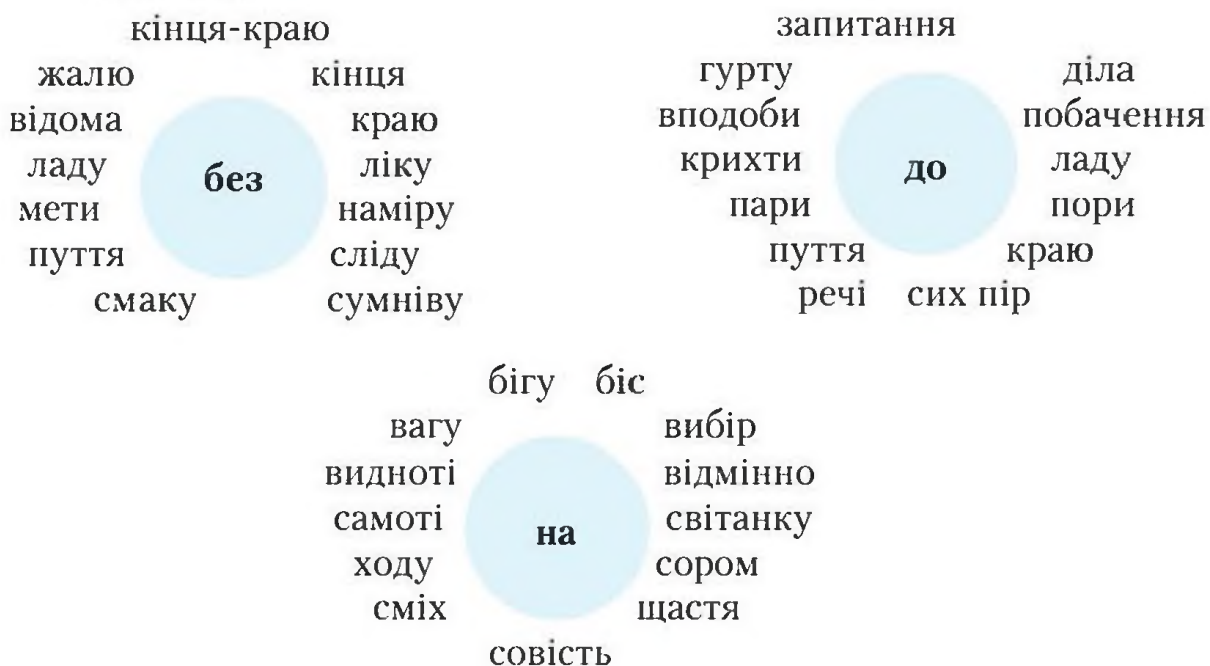

257 1. Спишіть прислівникові сполуки. Запам'ятайте їх правопис.

Один одинцем, один в один, з роду в рід, раз у раз, день у день, рік у рік, сам на сам, час від часу, з дня на день, з ранку до вечора, з боку на бік, ні слуху ні духу.

2. Складіть і запишіть речення з трьома з поданих прислівникових сполук. Визначте їх синтаксичну роль у реченні.

258 Запишіть прислівникові сполуки, зашифровані в схемах. Поясніть їх правопис.

259 Накресліть у зошиті таблицю за поданим зразком. Запишіть у неї прислівники та прислівникові сполуки, знявши риски (при потребі скористайтеся словником).

Разом	Окремо

По/біч, по/близу, по/закону, по/зможі, по/вєрх, по/можливості, по/вік, по/волі, по/заду, по/правді, по/ночі, по/пліч, по/руч, по/совісті, по/сусідству, по/суті, по/ряд, по/середині, по/часті, по/черзі, по/щирості.

На прийомі в дантиста

Лікар. Можна тебе попросити кілька разів голосно закричати?

Хлопчик. Навіщо? Мені ж зовсім не боляче.

Лікар. Ти бачив, скільки людей прийшло на прийом? А за годину починається трансляція футбольного матчу Ліги чемпіонів.

- 260** Порівняйте написання прислівників у правій і лівій колонках. У якій з них можливе інше написання, що змінить лексичне значення?

убік, украй, вкупі
уголос, угорі, удень, врешті

у затишку, в міру, в пригоді,
у ногу, в обмін, в цілості, в обріз

- 261** 1. Спишіть уривок із вірша В. Сосюри. Підкресліть прислівники. Напишіть над ними розряд. Чи є серед них складні? Обґрунтуйте відповідь.

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
лиш приходить подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
і земля убирається зрання...
Дише тихо і легко в синяву вона,
простягає до зір свої руки...
В день такий на землі розцвітає весна
і тремтить од солодкої муки...

2. Визначте, від яких слів з поданого уривка можна утворити прислівники. Запишіть утворені прислівники.

- 262** 1. Спишіть прислівники. Поясніть їх творення і правопис.

Віднині, назавтра, нарізно, позаторік, **завидна**, нашвидку, деінде, запанібрата, по-зимовому, всього-на-всього, **мимохідь**, **мимохіть**, **навперейми**, подекуди, повсякчас, рано-вранці, давним-давно, по-п'яте, по-нашому, з дня на день, у стократ, улітку, під боком, на відшибі, з-за кордону, позаторік.

2. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів.

Мудре слово

- Не за обличчя судіть, а за серце (Г. Сковорода).
- Не будь нав'язливим, щоб тебе не відштовхнули, і не дуже віддаляйся, щоб не забули про тебе (З Біблії).

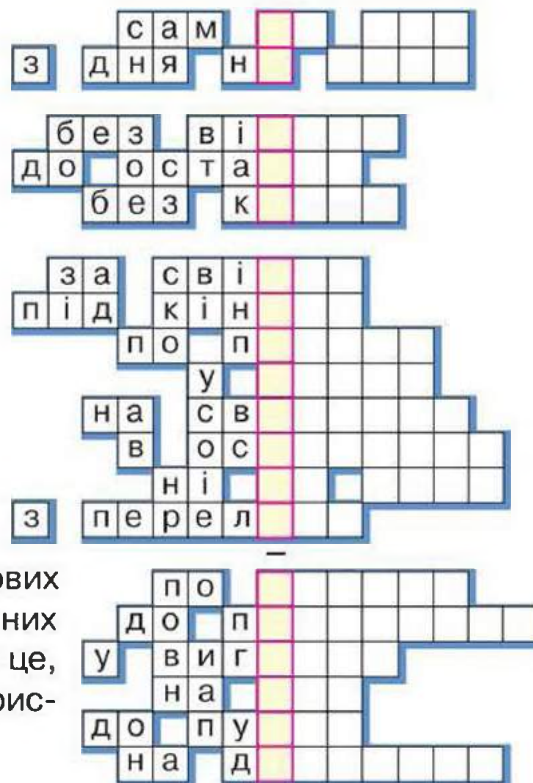
- 263** 1. Розгадайте кросворд, добираючи з довідки закінчення прислівникових сполук. Записуйте відповіді в зошиті за зразком.

Зразок. 1 — сам на сам. 2 — 19 — на дозвіллі.

Довідка:

інця;	на сам;
а день;	дома;
яку;	озвіллі;
око;	тла;
обачення;	ець;
ття;	равді;
поміч;	ляді;
ітанку;	закону;
новному;	на гріш.
нку	

2. Підкресліть у записаних прислівникових сполуках літери відповідно до виділених клітинок. Якщо ви правильно зробили це, то з підкреслених літер складеться прислів'я, що допоможе вам у житті.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

264 Виберіть правильну відповідь.

1. Правильно названо морфологічні ознаки прислівника в рядку
А час, спосіб
Б відмінок
В незмінюваність
2. У реченні прислівник найчастіше виступає
А додатком
Б означенням
В обставиною
3. Обставинний прислівник місця вжито в реченні
А І сонний вітер ледь-ледь війнув, порушивши ранковий спокій.
Б Де-не-де біліє деревій, жовтіє безсмертник, пахнуть, сохнучи від спеки, васильки.
В Щось живе, зворушне, ледве вловне заграло в серці дзвоном колоска.
4. Прислівник вжито в словосполученні
А менше завдання
Б менше подвір'я
В менше говорити

5. Дві букви **н** пишуться в слові
- А віч(н, нн)о
 - Б зако(н, нн)о
 - В здивова(н, нн)о
6. Усі прислівники пишуться разом у рядку
- А (без)вісти, (від)давна, (мимо)хідь
 - Б (на)жаль, (з)верху, (в)низу
 - В (зо)зла, (до)побачення, (до)верху
7. У віршованому уривку *Ніч (не)рухомо тишею блищить. І радість (не)сподівано зросла, мов крила за плечима* (Є. Маланюк) прислівники з **не** пишуться
- А в обох реченнях окремо
 - Б в обох реченнях разом
 - В у першому реченні окремо, а в другому — разом
8. **Ні** з прислівниками пишеться окремо
- А якщо прислівник разом із **ні** виражає одне поняття
 - Б якщо **ні** заперечує, відкидає щось
 - В якщо прислівник без **ні** не вживається
9. Через дефіс пишеться прислівник
- А (по)дружньому
 - Б (по)руч
 - В (по)совісті
10. Прислівниковою є сполука
- А без відома
 - Б без настрою
 - В без перерви
11. Ступені порівняння утворюються від
- А усіх прислівників
 - Б обставинних прислівників
 - В якісно-означальних прислівників
12. Помилку при творенні вищого ступеня прислівників допущено в рядку
- А вузько — вужче, дорого — дорожче
 - Б близько — ближче, низько — нижче
 - В гарно — гарніше, погано — поганіше

ПРИЙМЕННИК

У цьому розділі ви будете вивчати прийменник. Назва цієї службової частини мови складається з двох частин: **при** і **йменник** (іменник), тобто це слово, що стоїть «при імені».

Прийменник разом з іменником, займенником, числівником служить для вираження підрядних зв'язків у реченні.

Вправи і завдання цього розділу об'єднано темою «Я і моє майбутнє».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «ПРИЙМЕННИК»

Прийменники:

- **похідні**
(поміж, з-побіч, поруч, завдяки, обабіч)
- **складні**
(заради, щодо, із-за)
- **непохідні**
(у, від, при, за, крізь)
- **складені**
(слідом за, згідно з)
- **прості**
(біля, між, на)

§ 33

Прийменник як службова частина мови. Прийменник як засіб зв'язку слів у словосполученні й реченні. Зв'язок прийменника з непрямыми відмінками іменника

Службові частини мови відрізняються від самостійних (повнозначних) тим, що не мають самостійного лексичного значення.

Службові частини мови не мають морфологічних ознак, притаманних самостійним частинам мови (*роду, числа, відмінка, часу, особи тощо*), і самостійно не виконують ніякої синтаксичної ролі. Вони лише зв'язують слова в реченні або надають словам, словосполученням і реченням різних додаткових відтінків.

Службові частини мови — незмінні слова.

265

Розгляньте таблицю. Поясніть на прикладі поданого речення різницю між самостійними і службовими частинами мови.

Людина народжена для діяльності.

Слово	Лексичне значення	Граматичне значення	Частина мови	Синтаксична роль
людина	суспільна істота, якій притаманні свідомість, мова, здатність виробляти й використовувати знаряддя праці	жін. рід, одн., Н. в.	іменник (самостійна частина мови)	підмет
народжена	така, що призначена, створена для чого-небудь	докон. вид, мин. час, пасив., одн., жін. рід	дієприкметник (форма дієслова)	присудок
для	самостійного лексичного значення не має, указує на відношення дії до предмета	уточнює граматичне значення іменника	прийменник (службова частина мови)	разом з іменником виконує роль обставини мети
діяльності	застосування своєї праці до чого-небудь	жін. рід, одн., Р. в.	іменник (самостійна частина мови)	обставина

Прийменник — це службова частина мови, що разом із формами непрямих відмінків іменника, займенника, числівника показує їх залежність від інших слів у словосполученні чи реченні.

Наприклад. Батько ІЗ сином часто говорили ПРО майбутній вибір професії.

Прийменник — незмінна частина мови. Лексичного значення прийменник не має. Його граматичне значення виявляється у зв'язку з формами непрямих відмінків іменника, займенника, числівника. Слова в місцевому відмінку без прийменників не вживаються.

- 266 1. Прочитайте текст. Випишіть повнозначні слова, що їх зв'язують виділені прийменники.

Зразок: розібратися в собі, [в] бажаннях, [в] можливостях, [в] потенціалі.

Як зробити правильний вибір професії? Насамперед варто розібратися **в** собі, своїх бажаннях, можливостях і потенціалі. Подумайте, які предмети вам подобаються **у** школі, з яких у вас висока успішність, що ви робите **у** вільний **від** навчання час, чим захоплюєтеся.

Прислухайтеся **до** себе, визначте власні переваги, здібності. Думайте, аналізуйте, вибирайте! І пам'ятайте **про** головне — хоч яку професію ви оберете, прагніть стати справді незамінним фахівцем **у** своїй справі! **Завдяки** зваженому, правильному вибору ви будете щасливою людиною, для якої праця — захоплення, радість і гордість. Такі люди працюють не тільки **заради** грошей, а великою мірою **заради** задоволення **від** того, що їм удалося зробити.

2. Визначте, якими частинами мови є виписані повнозначні слова.

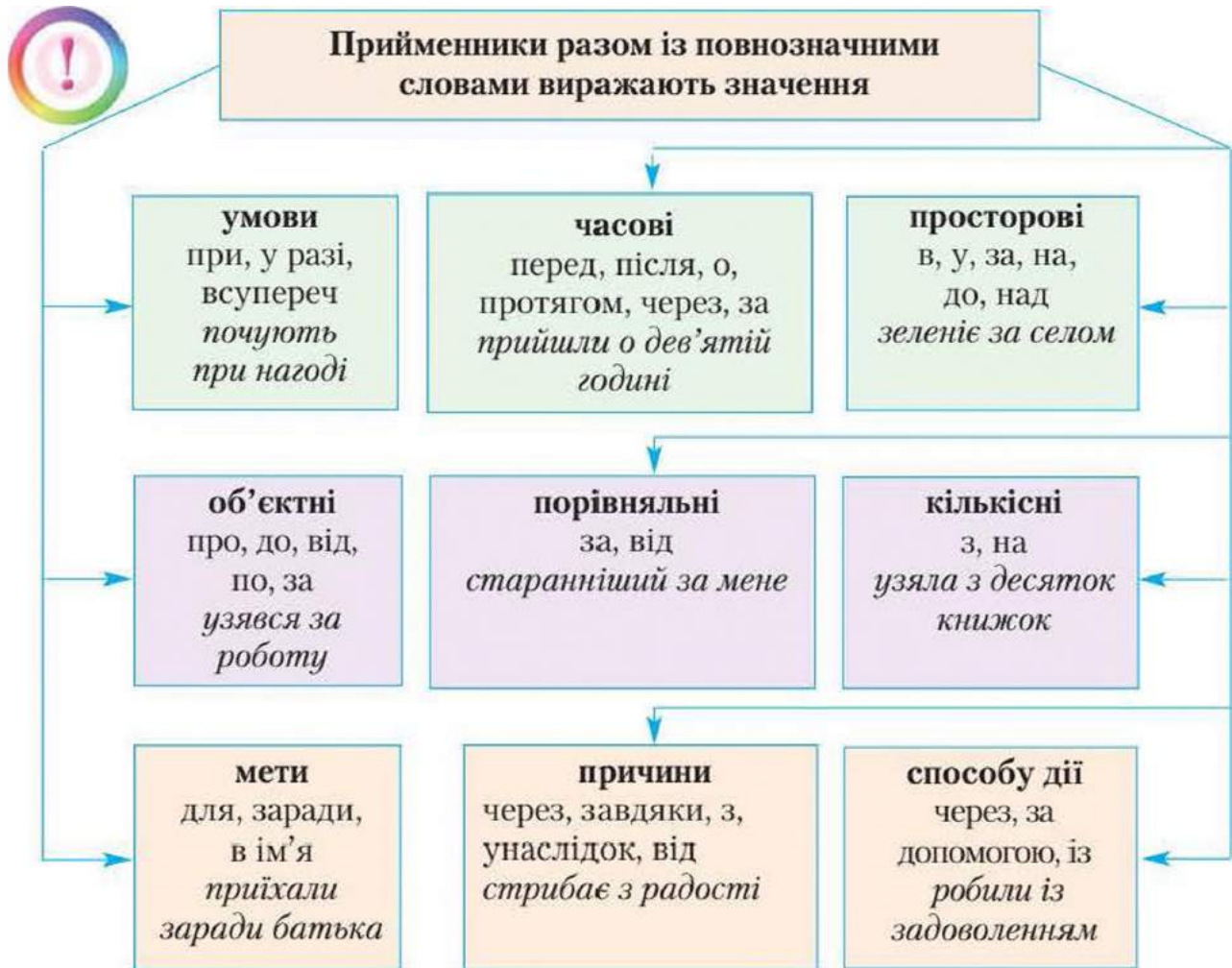
- 267 Спишіть словосполучення. Підкресліть у кожному рядку «зайве» словосполучення. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Квіти навколо хати, сиділи навколо багаття, подивилися навколо.
2. Рідний край, росте край дороги, стоїть край села.
3. Калина коло вікна, почекай коло хвіртки, дружнє коло.
4. Живе близько ста років, підійшли близько, розташований близько.
5. Був поруч із ним, садок поруч зі школою, стояли поруч.

- 268 1. Доберіть до кожного прислів'я відповідні завершення. Запишіть утворені прислів'я.

Ховається від роботи,	до роботи ледачий.
У ледачого хазяїна і	пень-колоду.
На язик гарячий,	як собака від мух.
Працює через	що наївся дармоїд.
Спасибі за обід,	коня не купиш.
За сон	чоботи з ніг вкрадуть.

2. З'ясуйте, яку синтаксичну роль у кожному реченні виконує іменник, що вживається разом із прийменником.

269 Спишіть словосполучення. Які значення передають словосполучення з прийменниками (час, причину, мету тощо)?

Пригадати через день, посмутніти від образи, хмари над будинком, роботи на тиждень, був відсутній через хворобу, іти на урок, боровся за правду, старший від неї, сукня із шовку, взяв участь із задоволенням, прибув для перевірки, келихи з кришталю, підріс за рік.

270 Спишіть прислів'я. Визначте відмінок іменника (займенника) у виділених сполуках слів.

1. **Без діла** слабіє сила. 2. **У доброго господаря** й соломинка не пропаде. 3. **За сто робіт** береться, а ні одна не вдається. 4. Заробив води до **хліба**. 5. Коли праця вийде дверима, то біда вікном лізе **в хату**. 6. **На дерево** дивись, як родить, а **на чоловіка**, як робить. 7. **По тяжкім** труді солодкий обід. 8. Робота **з зубами**, а лінь **з язиком**. 9. **При роботі** швидко час минає. 10. Книжка — маленьке віконце, та **через нього** увесь світ видно.

271 Випишіть речення, у якому є прийменник. Яку синтаксичну роль виконує прийменник разом з іменником? Яке його граматичне значення?

1. Недостатньо хотіти, треба й робити (Й. В. Гете).
2. Лінощі роблять будь-яку справу важкою, а працелюбність — легкою (Б. Франклін).
3. Життя нічого не дає без праці (Горацій).

§ 34 Види прийменників за будовою

За будовою прийменники бувають:

- **прості** — складаються з однієї частини: *без, до, край (села), близько (першої години)*;
- **складні** — складаються з двох і більше складових частин: *поза, понад, з-за*;
- **складені** — утворюються з кількох частин (повнозначних слів і прийменників), що пишуться окремо: *на чолі, у галузі, за допомогою, нарівні з, одночасно з*.

За походженням прийменники поділяються на непохідні і похідні. До **непохідних** належать прийменники, походження яких важко визначити: *без, в, до, для, за, об, від, над, під, по, при, про, з, із, між, крізь*.

Похідні — це прийменники, утворені від непохідних прийменників або інших частин мови: *з-під, заради, навколо, із-за, поміж*.

Похідні прийменники утворюються	
• складанням двох або більше непохідних прийменників	<i>з-під, задля, поза, поміж, понад, посеред, із-за, з-поміж</i>
• внаслідок переходу інших частин мови (іменника, прислівника, дієслова) у прийменники	<i>край (стола), коло (нас), шляхом (перевиборів), поблизу (ставка), перед (уроками), незважаючи на (дощ)</i>
• внаслідок поєднання форм прислівників чи іменників з непохідними прийменниками	<i>незалежно від, під час, відповідно до, у зв'язку з, згідно з</i>

272 1. Прочитайте вірш І. Сухаревої. Випишіть із вірша непохідні прийменники з повнозначними словами, з якими вони вживаються.

Визначте відмінок вписаних слів. До якої групи за будовою належать непохідні прийменники?

- Моя струнка й висока, як тополя.
На конкурсах краси найперша «міс».
- А мій вже має доларів доволі,
Займеться, певно, бізнесом колись.
- А у моєї здібності до мови,
Вимова чиста й оксфордський акцент.
- Портрети мій малює пречудово,
Мені казали фахівці про це.
- А наша добре знається на моді.
До того ж має вишуканий смак.
- А ми комп'ютер маємо в господі,
Вже програмує наш неабияк.
- Моя співає, як естрадна зірка.
- А мій береться на гітарі грати.
- А мій, хоч би яка там перевірка,
Урок найкраще може розказати.
- А на змаганнях з боксу мій єдиний
Високе місце призове зайняв.
- А як у вас?
- Дитина як дитина.
Бездомне доглядає кошеня.

2. Поміркуйте, про що свідчить захоплення дитини, яка переймається долею кошеняти. Запишіть п'ять-шість речень, пояснюючи, що найцінніше, на вашу думку, у людині. Використайте в кожному реченні похідні прийменники.

273

1. Складіть і запишіть із поданими словами по два речення, щоб в одному слово було прийменником, у другому — повнозначним словом.

Край, близько, перед, кінець, коло, поблизу, попереду, збоку.

2. Від яких частин мови і яким способом утворені подані прийменники? Підкресліть прості прийменники однією лінією, а складні — двома.

Учитель дав завдання написати твір на тему «Якби я був директором фірми». Усі старанно пишуть, і тільки Сашко дивиться у вікно.

- А ти чому не пишеш?
- Чекаю на секретарку!

- 274** Спишіть прийменники. До якої групи вони належать: а) за походженням; б) за будовою? Складіть із п'ятьма прийменниками (*на вибір*) речення.

З-за, з-під, з-попід, з-над, з-понад, з-поміж, поміж, з-між, проміж, з-проміж, посеред, задля, заради, поза, з-поза.

- 275** 1. Прочитайте текст. Складіть речення, у якому прийменник **по** з іменником вживається для називання: а) об'єкта і мети; б) місця.

Прийменник **по** з іменником у знахідному відмінку виражає значення об'єкта і мети: *піти по воду, по хліб*; значення кількості предметів: *по три, по чотири книжки*.

Прийменник **по** з іменником у місцевому відмінку вживається на означення місця: *по місту, по кутках, по школі*.

Помилково вживають прийменник **по** з іменником, що називає навчальний предмет, наукову галузь: *зошит по математиці* замість правильного *зошит з математики*; *спеціаліст по дослідженню космосу* замість *спеціаліст із дослідження космосу*.

Прийменник **з** у сполученні з іменниками передає значення простору, кількості, об'єкта: *з міста, з п'яти осіб, урок з біології*.

2. Складіть речення, у якому прийменник **з** разом із відмінковою формою іменника передає значення простору, кількості, об'єкта.

- 276** 1. Розгляньте малюнки. Яка сфера діяльності вам більше до вподоби?

Поділ професій на п'ять основних типів

Людина — природа
селекціонер, ветеринар,
зоотехнік, лісник,
дресирувальник,
геолог, агроном,
вулканолог

Людина — техніка
шахтар, слюсар,
водій, механізатор,
інженер, конструктор,
машиніст, зварюваль-
ник, будівельник

Людина — знак
бухгалтер,
економіст, оператор
ПК, програміст,
дешифрувальник,
технічний редактор

Людина – художній образ
маляр, столяр, дизайнер
інтер'єру, художник, модельєр,
скульптор, архітектор, музикант,
актор, письменник

Людина – людина
інспектор ДАІ, слідчий,
медсестра, тренер, лікар,
продавець, учитель, працівник
відділу кадрів

2. Розкажіть про сферу діяльності чи професію, яка вас зацікавила найбільше. Використайте подані словосполучення з похідними применниками.

З приводу вибору майбутньої професії, **у разі** потреби, **з огляду** на мої знання, **порівняно** з іншими спеціальностями, **за допомогою** самоосвіти, **через** проблеми із зором, **за рахунок** наполегливості, **незважаючи** на перші невдачі.

Мудре слово

- Краще працювати без визначеної мети, ніж нічого не робити (Сократ).
- Праця — найкращий шлях до того, щоб любити життя (Е. Ренан).

277 1. Спишіть речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Аж раптом **попереду** щось заовтузилося й зашелестіло (Гр. Тютюнник). 2. Ой ходить сон коло вікон, а дримота — коло плота (Народна пісня). 3. Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима (О. Довженко). 4. Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно й не-настанно політь бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде (М. Рильський). 5. Тече вода з-під явора яром на долину (Т. Шевченко). 6. Мама розпалювала піч, і я крізь сон чув, як тріскають дрова (Ю. Винничук). 7. А я чекаю пароплава із-за трипільської гори (Л. Костенко). 8. Антей звертається до Хілона і Федона, що стоять попереду юрби (Леся Українка).

2. Запишіть над кожним применником розряд за походженням.

3. Складіть і запишіть речення, у якому виділений прислівник виконує роль прийменника.

Добірні зерна мови

З одного тіста — однаковий з ким-небудь; подібний, схожий на когось. **З іншого тіста** — не схожий на когось, не однаковий з ким-небудь.

Бабуся з Ясею ліплять пиріжки. Дмитрик допомагає.

Дмитрик. А з цього тіста, бабусю, можуть бути шулики?

Бабуся. Для шуликів не треба дріжджового тіста... Коржі для шуликів роблять зовсім з іншого тіста.

Яся. Так і про людей кажуть — вони або з одного тіста, або не з такого, іншого.

Бабуся. А де ти таке чула?

Яся. Я читала в книжках. Та й учителька завжди каже, що ми всі з одного тіста, коли вигадуємо щось у класі.

Дмитрик. А хтось же буває і з іншого тіста?

Бабуся. Той, хто має іншу вдачу, звички, власне, інший характер.

§ 35 Написання прийменників разом, окремо і через дефіс

Прийменники вживаються з іменниками, займенниками, числівниками в непрямих відмінках і пишуться з ними завжди окремо: **із** задоволенням, **між** горами, **до** нас, **з-понад** усіх, **з-поміж** багатьох, **від** трьох. Але не слід плутати прийменники з однозвучними префіксами: **при** дорозі, але **придорожній**; **між** народами, але **міжнародний**.

278 Спишіть текст, знімаючи риси; із дужок виберіть правильний варіант написання; замість крапок, де потрібно, вставте літери.

А Харитя й (з, с)/правді заходилася коло/в..чері. (З, С)мила в/мисчині горсточку пшона, в/кинула щ..пку солі та дві-три бараболі, нал..яла горщик водою і (при, пре)ставила його до/вогню. Любо було глянути на/її дрібнен..кі, запеч..ні на/сонці руч..нята, що живо бігали від/однієї р..боти до/другої. В..ликі сиві очі з-під/довгих чорних вій д..вилися пильно і р..зумно. Смугляве личен..ко (роз, рос)ч..рвонілося, повні вуста (роз, рос)тулилися — вся увага її була зверн..на на/роботу.

Вона забула навіть і за/нові ч.рвоні кісники, що двіч.. обмотували її русяву, аж білу, головку (За М. Коцюбинським).

279 Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні за змістом прийменники.

Вдумайтесь ... ці слова: любов ... праці, органічна потреба ... праці. Це не просто вміння робити те й те, не просто бажання одержати матеріальний результат праці. Це щось глибше: особиста радість, гордість ... те, що зроблено власними руками. Це означає, що праця має полонити серце, перетворитися ... творчість, оточену ореолом краси, гордості, особистої гідності. Як важливо, щоб уже ... роки дитинства людина відчула, що праця веде її ... вершини, ... якої відкривається захопливий шлях ... щастя і нових вершин (За В. Сухомлинським).

Складні і складені прийменники пишуться

Разом	Через дефіс	Окремо
<ul style="list-style-type: none"> складні, утворені поєднанням одного або двох прийменників із будь-якою частиною мови: <i>навколо (лісу), впродовж (добы), внаслідок (успіху)</i>; утворені з двох простих: <i>понад (землею), поза (парка-ном), заради (друга), навпроти (будинку)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> складні, що починаються на <i>з-, із-: з-за, із-за, з-над, з-під, з-понад, з-посеред, з-поміж, з-поза, із-під</i> 	<ul style="list-style-type: none"> складені (прийменникові сполуки): <i>близько від (лісу), відповідно до (наказу), залежно від (погоди), на відміну від (дорослих), згідно з (розпорядженням)</i>

Іноді за законом милозвучності до прийменника, що закінчується на приголосний, приєднуються голосні *і* або *о*: *зі (сходу), зі (сцени), переді (мною), наді (мною), зо (два)*.

280 1. Прочитайте речення. Випишіть похідні прийменники.

1. Тепер поляна пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, — якраз туди, звідки завжди сходить сонце. 2. Лелек на їхній хаті вже не було, і він — чи на своєму подвір'ї стоячи, чи по селу ходячи — задирав угору голову і всім лелекам, яких бачив, махав прощально рукою. Десь там поміж них були і їхні, яких мав за рідних. 3. Коли він повернувся, я вже дістав з-під одягу свій хмиз і роздмухав огонь. 4. Дениско став край городу й дивився в поле. 5. А поблизу звучить пісня другого жайворонка, і третього, лунає безліч пісень, і здається, що їхні звуки спадають

на землю чистими перлами. 6. У коморі давно вже й не пахло хлібом, але миші любили появлятися тут під час ігрищ, пробігти байдужісінько по долівці й зовсім байдужісінько щезнути в шпарці (З творів Є. Гуцала).

2. Поясніть правопис виписаних прийменників і вкажіть спосіб їх творення.

281 1. Спишіть речення, знявши ризики.

1. Пливе оба/біч шляху жовта і червона пшениця і аж на горбку зупиняється біля озерця рожевого маку. 2. Біжить стежка по/над ставком, пахне смільними молодими бруньками. 3. Дмитро встав з/за столу і підійшов до скрині. 4. Несамохіть оглянешся, чи не причаїлася десь по/близу людська доля. 5. Походив трохи по/лісу, дослухаючись до без/конечних шерехів листу й трави, помахом руки сполохав ви/вірку, що, не/наче глечик, примостилася до срібно/корої берези (За творами М. Стельмаха).

2. Знайдіть серед записаних речення з дієприслівниковим зворотом. Поясніть уживання в цьому реченні розділових знаків.

282 Складіть і запишіть сім речень із похідними прийменниками, що пишуться через дефіс.

283 1. Спишіть слова, знявши ризики. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово.

- А з/попід, з/поза, по/біля
- Б по/перед, з/по/під, по/між
- В за/лежно/від, з/гідно/з, з/по/серед

2. Складіть і запишіть речення з підкресленими словами.

284 Спишіть речення, поставивши замість крапок прийменникові сполуки з довідки.

1. Україна, ... статтею 1, є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. 2. Право користуватися природними об'єктами, що є власністю народу ... закону, має кожний громадянин України. 3. Закон визнано неконституційним ... порушенням порядку його прийняття (За матеріалами сайту http://uk.wikipedia.org/wiki/Конституція_України).

Довідка: відповідно до, згідно зі, у зв'язку з.

285

Прочитайте текст. Складіть і запишіть речення з прийменниками *із-за, через*.

Часто можна почути неправильний вислів: *Із-за снігопаду запізнився на поїзд*. Літературною мовою треба сказати: *Через снігопад запізнився на поїзд*. Тобто значення причини передаємо прийменником *через* та іменником або займенником у знахідному відмінку.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

286

Виберіть правильну відповідь.

1. Прийменник — це
 - А службова частина мови
 - Б особлива частина мови
 - В самостійна частина мови
2. Прийменник у реченні
 - А виконує синтаксичну роль означення
 - Б не виконує самостійно синтаксичної ролі
 - В виконує синтаксичну роль обставини
3. Усі словосполучення містять прийменники в рядку
 - А рідний край, стою край дороги, розчарований у край
 - Б знаю про це, сподівався на це, думав над цим
 - В подвійне коло, аптека коло будинку, дивився навколо
4. Без прийменника не вживається відмінок
 - А місцевий
 - Б родовий
 - В давальний
5. Усі прийменники похідні в рядку
 - А заради, поза, через
 - Б під час, згідно з, задля
 - В крізь, між, на відміну від
6. Усі прийменники пишуться через дефіс у рядку
 - А з/під, із/за, з/по/під
 - Б за/ради, по/над, з/поза
 - В на/чолі, одночасно/з, по/за

287

1. Напишіть твір (9–10 речень) про власні плани щодо майбутньої професії, використовуючи прийменники.
2. Розберіть прийменник як частину мови в одному із записаних речень.

СПОЛУЧНИК

Для поєднання між собою однорідних членів речення або частин складних речень використовують службову частину мови — **сполучник**. Сама назва говорить про те, що він служить для сполучення, для поєднання окремих частин у ціле.

Зміст вправ і завдань розділу про сполучник спонукатиме вас до роздумів на тему «Я і людство».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «СПОЛУЧНИК»

Сполучники:

- **непохідні**
(а, бо, ні)
- **похідні**
(або, якщо)
- **прості**
(але, чи, і)
- **складні**
(проте, щоб, причому)
- **складені**
(як тільки;
у зв'язку з тим, що)
- **сурядності**
(і, та, однак, чи ... чи)
- **підрядності**
(бо, який, коли)

§ 36

Сполучник як службова частина мови. Види сполучників за будовою та походженням

Сполучник — це службова частина мови, яка поєднує однорідні члени речення, словосполучення і частини складного речення.
Наприклад. *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Т. Шевченко).

Сполучник — незмінна частина мови. Лексичного значення сполучник не має. Його граматичне значення виявляється в поєднанні однорідних членів речення або частин складного речення.

Розряди сполучників

за походженням	за будовою	за значенням
<ul style="list-style-type: none"> непохідні: <i>але, і, та;</i> похідні (походять від інших частин мови): <i>як, що, зате</i> 	<ul style="list-style-type: none"> прості: <i>і (й), а, але, бо;</i> складні (утворені з двох і більше частин): <i>щоб, зате, проте;</i> складені (утворені з двох і більше слів): <i>тому що; через те що; незважаючи на те, що</i> 	<ul style="list-style-type: none"> сполучники сурядності (уживаються в складному реченні, частини якого рівноправні, та для зв'язку однорідних членів речення): <i>і, та, але, однак;</i> сполучники підрядності (уживаються в складному реченні, у якому одна частина залежить від іншої): <i>щоб, бо, якби</i>

Однорідні члени речення або рівноправні, незалежні частини складного речення поєднуються **сполучниками сурядності**: *Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива* (Т. Шевченко). *Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки* (Л. Костенко).

На залежність однієї частини складного речення від іншої вказують **сполучники підрядності**: *Ніколи не хвалились, поки гаразд не зробиш діла* (Л. Глібов).

288 1. Прочитайте текст. Випишіть сполучники.

Деякі люди порушують права інших людей на життя і свободу, вільний розвиток чи безпеку. Вони роблять це, вважаючи, що ті — «інші» — гірші, ніж вони, за якимись ознаками: або не того кольору шкіри, або не тієї віри, або не тієї національності. А трапляється, що нехтують права й за ознакою статі чи віку. Цього, звичайно, не можна допускати. Тому

слід бути толерантною людиною, тобто поважати погляди і вподобання інших незалежно від того, чи збігаються вони з твоїми. І ще треба знаходити компроміс, тому що це зближує людей, які мають різні погляди (За матеріалами сайту <http://psyslujba.ucoz.ua/load/0-0-0-202-20>).

2. Визначте розряд виписаних сполучників за походженням.

 289 Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

А та, чи, бо, на

Б про, або, але, щоб

В однак, аби, і, однаково

 290 Спишіть текст, вставляючи замість крапок відповідні сполучники з довідки.

Відносини взаємоповаги ... поступливості були характерними для багатьох народів світу. Наприклад, трипільці деякі житла будували так, ... мати спільну стіну із сусідами, ... у сучасних квартирах багатопверхових будинків. А в деяких народів Кавказу, Туреччини, Ірану, ... землі було мало, житло споруджували на стрімких схилах гір. Отож дах одного будинку служив фундаментом для іншого. Це робили ... легше було долати життєві негаразди, ... міцне плече ... дружня підтримка доброго сусіда були запорукою безпеки ... добробуту.

Довідка: бо; та; щоб; як; для того, щоб; й; через те, що, та.

Богданчик із татом їхали автобусом. На зупинці до салону ввійшла дівчинка, що тримала на руках малого песика колі.

— Бачиш, синку, яке гарне цуценя?

— Тату, а чого цуценя?

— Бо воно ще маленьке.

— А як виросте, то що — з нього буде великий «цуц»?

 291 Прочитайте текст. Випишіть речення зі сполучниками. Визначте розряди сполучників за будовою.

Великого італійського художника доби Відродження Мікеланджело пам'ятають не тільки як геніального творця, а й як людину надзвичайно сильного характеру. Розповідають, що коли він розписував фрески Сікстинської капели, то постійно мав працювати, закинувши голову назад. Ця праця була важкою і напруженою, однак творити —

це для митця означає жити. Незважаючи на те, що Мікеланджело відчував страшенний біль, коли, працюючи, не міг опустити голову, роботу він усе ж таки не припиняв. Мета завершити скоріше розпис і подарувати його людям допомагала художникові зносити всі труднощі — чи то він безпосередньо накладав фарби на склепіння, чи то обдумував сюжети для своїх фресок. А подолати фізичні й моральні муки Мікеланджело допомогли воля та сила характеру, бо з дитинства він звик багато й наполегливо працювати.

У пензлем, і словом

- 292** 1. Розгляньте фрагмент репродукції й прочитайте опис фрески. Спишіть текст, підкресліть сполучники. Визначте розряди сполучників за: а) походженням; б) будовою; в) значенням.

Мікеланджело Буонарроті.
Пророк Єремія.
Фреска. 1508–1512 рр.

Велична постать пророка Єремії сповнена безнадії й суму, але — ані жесту, ані сльози, ані ридання... Пророк схрестив ноги, тримає рукою бороду. Спершись ліктем на одне коліно й поклавши другу руку на друге коліно, він схилив голову й тяжко замислився над долею свого народу.

Не тільки Єремія в роздумах, а й ангели-помічники теж охоплені сумом. Так само, як пророк, ангел над його правим плечем сумно дивиться вниз. Однак певну надію можна помітити в постаті ангела над лівим плечем — він підняв голову і твердо дивиться вперед (За Дж. Вазарі).

2. Прочитайте текст. Випишіть із нього сполучники: а) сурядності; б) підрядності.

Найвідоміша капела Ватикану була споруджена між 1473 і 1481 роками за часів Папи Сікста IV, тому й отримала назву Сікстинська капела. Це велика прямокутна зала з овальним склепінням, яка ось уже понад п'ять століть є пам'ятником генію Мікеланджело, що зумів утілити в життя цей, без перебільшення, грандіозний проект. Відомо, що спочатку склепіння капели було виконане у вигляді небесної сфери, усіяної зірками, а в 1508 році Папа Юлій II спеціально викликав до Рима Мікеланджело для розпису цього величезного простору.

Художник працював протягом майже п'яти років. Обрамлюють центральну частину склепіння фігури семи пророків. Тут Мікеланджело виявив себе як майстер створення великих архітектурних форм.

3. Випишіть слова іншомовного походження й поясніть їх лексичне значення.

293 Знайдіть опис фресок Софійського собору в Києві (у підручниках з історії, інтернет-джерелах, словниках тощо). Складіть за цим описом переказ (*вісім–десять речень*), уживаючи складні та складені сполучники.

Мудре слово

- Живи з людьми так, щоб твої друзі не стали недругами, а недруги стали друзями (*Піфагор*).
- Мудра людина не робитиме іншим того, чого вона не бажає, щоб робили їй (*Конфуцій*).

294 Прочитайте текст. Складіть речення зі сполучниками *поки, доки, допоки*.

Часові сполучники підрядності *пóки, дóки, допóки* — взаємозамінні, синонімічні. Наприклад, у складному реченні *Поки сонце зійде, роса очі виїсть* сполучник *поки* можна замінити синонімічними *доки, допоки*. Порівняймо: *Доки сонце зійде, роса очі виїсть. Допоки сонце зійде, роса очі виїсть.*

§ 37 Використання сполучників у простому й складному реченнях: сполучники сурядності й підрядності

1. Які члени речення називаються *однорідними*?
2. Які за значенням сполучники служать для зв'язку однорідних членів речення?
3. Які речення називаються *складними*?
4. Які за значенням сполучники зв'язують рівноправні частини складного речення?
5. У якому складному реченні вживаються сполучники підрядності?

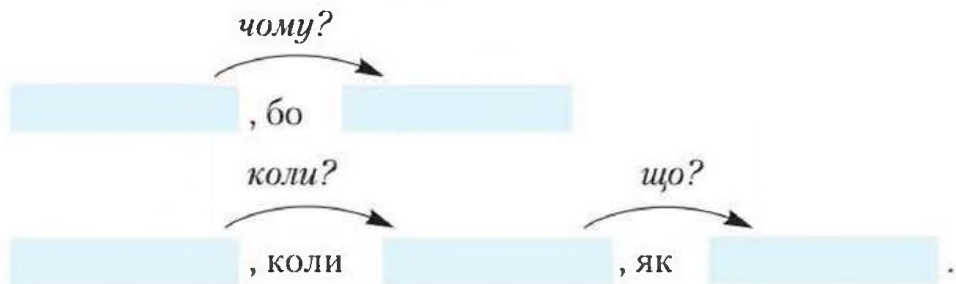

1. Прочитайте текст. Випишіть однорідні члени речення, поєднані сполучниками сурядності.

Планетою людей назвав нашу Землю французький льотчик і знаменитий письменник Антуан де Сент-Екзюпері. Справді, люди — найдивовижніші та найпрекрасніші живі істоти на земній кулі. Не можна не відчувати ніжності до людей, уявивши їхню беззахисність перед обличчям велетенського Космосу. Не можна не відчувати гордості за людей, бо саме вони літають вище від птахів, плавають краще від риб, сильніші, швидші, витриваліші від усіх інших істот.

Не можна не тривожитися за людей, коли бачиш, як легко вони іноді вбивають одне одного або витрачають свої сили та здібності на виготовлення знарядь знищення собі подібних (За Р. Арцишевським).

2. Випишіть складні речення, що відповідають схемам:

3. Визначте, які сполучники за значенням ужиті в цих реченнях. Обґрунтуйте відповідь.

- П'ятирічний Вітя питає в батька:
 — Тату, а ти знаєш, на скільки вистачає одного тюбика зубної пасти?
 — Не знаю, синку.
 — На весь коридор, залу й половину балкона...

1. Доповніть речення. Запишіть їх.

1. Ні ви, ні ваші друзі не читали ... 2. Як корабель назвеш, так він і ...
 3. Людина досягає гідного розвитку, якщо вона дбає не тільки про

матеріальні речі, а й про 4. ... нам смакує, а також лікує від застуди.
5. Керамічні горщики не тільки красиві, але й дуже

2. Які сполучники сурядності використані в записаних реченнях?

297 Складіть і запишіть висловлювання (*п'ять-шість речень*) на тему «Не можна не захоплюватися здатністю людини пізнавати та змінювати навколишній світ, але ...», використавши протиставні сполучники сурядності.

Добірні зерна мови

І льоду серед зими не випросиш — про скупу людину.

Яся. Бабусю, чому так кажуть: «У нього й льоду серед зими не випросиш»? Льоду ж взимку скільки завгодно...

Бабуся. Отож-бо! Коли вже й льоду взимку хтось не хоче дати, то таки він дуже скупий.

Дмитрик. А цікавий вислів є в нашій мові про щедрю людину, яка завжди поділиться: *останню сорочку з себе зніме й віддасть*.

298 Випишіть розділові сполучники. Складіть із ними речення (*усно*).

І, зате, та, або, чи, а, але, ще й, чи то ... чи то, хоч ... хоч, притому, причому, не то ... не то.

Сполучники підрядності

Група сполучників підрядності	Приклади
Причинові	<i>бо, тому що, через те що, оскільки, затим що</i>
Часові	<i>ледве, тільки, щойно, як, як тільки, після того як, коли</i>
Умовні	<i>якщо, якби, як, аби, коли б, як тільки</i>
Мети	<i>щоб, для того щоб, аби, з тим щоб</i>
Допустові	<i>хоч, дарма що, незважаючи на те що, хай, нехай</i>
Порівняльні	<i>як, мов, наче, неначе, ніби, нібито, начебто, мовбито, що</i>
Міри і ступеня	<i>аж, що аж, що й</i>
Наслідковий	<i>так що</i>
З'ясувальні	<i>що, щоб, як, ніби</i>

299 Спишіть речення. Напишіть над кожним сполучником підрядності групу, до якої він належить.

1. І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою? 2. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли над тихими вуличками панує червона сторожкість неба та спокійна ясність собору. 3. Воно ж і не до сміху, бо хлопців і справді в селі мало позоставалось. 4. Всі були чогось не в настрої, наче пересварилися між собою. 5. Якщо Леся взяла це на себе, діти будуть доглянуті. 6. Тоня, схилившись до брата в таємничості, щось зашепотіла над вухом, хоч про її тайни тут вже всі знають. 7. «Обидва ви, здається, облизня впіймали, так що раджу помиритись», — усміхнувся Іван (З творів О. Гончара).

300 Випишіть прислів'я, у яких є сполучники підрядності.

1. Одна рада добре, а дві ще краще. 2. Добре там живеться, де добре сіється і жнеться. 3. Ти йому слово, а він тобі десять. 4. Хвалилася синиця, що море запалить. 5. М'яко стеле, та твердо спати. 6. Так говорить, наче з писаного читає. 7. Його всякий знає як облупленого. 8. Доки здоров'я служить, то чоловік не тужить.

301 Складіть речення зі сполучниками підрядності різних груп, орієнтуючись на таблицю з рубрики «Запам'ятаймо!», що на с. 161 (по одному на кожну групу).

302 1. Прочитайте текст. Випишіть із тексту речення, у яких є сполучники сурядності та підрядності.

Побувайте в одному з лондонських парків — Кенсингтонському саду, і ви неодмінно побачите бронзову фігурку маленького хлопчика. Його звали Пітер Пен.

Стоячи на підвіконні третього поверху будинку, де жила його сім'я, Пітер дивився на дерева. Як тільки він зрозумів, що бачить краєчок Чарівного Саду, усе інше вилетіло в нього з голови. Безтурботно відштовхнувшись від підвіконня, він полетів до саду над кронами дерев, будинками і банями церков.

Хто знає, може, кожний із нас полетів би, якби мав таку певність і віру, яку мав того вечора Пітер Пен.

Приземлившись на пташиний острів, Пітер до смерті налякав нічних мешканців Саду. Ста-

Написання сполучників

Разом	Окремо
<ul style="list-style-type: none"> складні сполучники: <i>адже, аніж, отже, отож, також, втім, зате, проте, причім, причому, начеб, мовби, немовби, немовбито, начебто, тобто, себто, щоб, якби, якщо, абощо, тощо</i> 	<ul style="list-style-type: none"> складені сполучники: <i>дарма що, для того щоб, замість того щоб, з тим щоб, з того часу як, незважаючи на те що, тимчасом як, у міру того як, через те що, тому що;</i> сполучники, що мають при собі частки б, би, ж, же: <i>коли б, або ж, усе ж, хоч би, а як же</i>

Примітка. Сполучники з підсилювальними частками **-бо, -но, -то** пишуться через дефіс: *отож-бо, тільки-но, тим-то, тому-то, якби-то, отож-то.*

304 1. Спишіть речення. Поясніть правопис виділених сполучників.

1. Мар'яна хотіла **начебто** сказати щось ущипливе, та, видно, стрималася (*І. Сенченко*). 2. В одчинені вікна заглянув великий, **мовбито** діжа, місяць (*Л. Письменна*). 3. Вночі навкруг червоно, **немов** від далеких пожеж (*І. Цюпа*). 4. **Якби** не було мрії, праця втратила б свою привабливість (*В. Сухомлинський*). 5. У лісах усе: і клімат країни, і багатство землі, і врожай хлібів, і здоров'я людини, а **отже**, і радість життя. 6. Тепленька мряка пронизувала повітря, **проте** обриси гір не розмивала, а пом'якшувала і згладжувала (*Б. Комар*).

2. Поясніть уживання розділових знаків у п'ятому реченні.

Треба розрізняти складні сполучники *зате, проте, щоб, якби, якщо, притому, причому* (які пишуться разом) і однозвучні слова (займенники з прийменниками й частками, прислівники з частками), що пишуться окремо: *за те, про те, що б, як би, як що, при тому, при чому.*

Наприклад. *Кожен із нас докладає багато зусиль, **щоб** (сполучник) досягнути своєї мети. — **Що б** (займенник із часткою) нас не зупиняло, ми прагнемо досягти своєї мети.*

Щоб відрізнити сполучник від однозвучних слів, треба замінити його синонімічним сполучником: *Він писав грамотно, **проте (але)** повільно.*

305 1. Прочитайте речення. Випишіть складні сполучники.

1. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливала в нього бадьорість (*М. Коцюбинський*). 2. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би

була своя (*Т. Шевченко*). 3. Футболісти не виграли матч, зате вразили високим рівнем гри. 4. Андрій захоплюється сучасними польськими авторами, причому читає їхні твори в оригіналі. 5. Письменник зустрічається з учнями в школах і бібліотеках, притому не лише в Києві.

2. Складіть, де можливо, речення, у яких є однозвучні з вписаними сполучниками слова. Поясніть правопис сполучників та однозвучних із ними слів.

Учитель розповідає учням про римлянина, який щоранку тричі перепливав Тибр.

— Чому тобі смішно? — запитав він, коли помітив, що один з учнів посміхається.

— Мені здається, що він мав би перепливати річку і вчетверте, щоб опинитися на тому березі, де залишив одяг.

306 Спишіть прислів'я та приказки, замінивши сполучники синонімами.

1. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила. 2. Хоч мороз і припікає, зате комарів немає. 3. Чим би дитина не бавилась, аби не плакала! 4. Бігає, мов перелякана миша. 5. Якщо в серці є прагнення, то й камінь можна просвердлити. 6. Треба нахилитися, щоб з криниці води напиться.

307 1. Прочитайте текст. Складіть і запишіть переказ тексту, використавши складені сполучники: *тому що, після того як, у міру того як, через те що*.

Людина багато в чому схожа на пташку: у ранній молодості нестримно тягне її з дому, вона ладна забути все, з усім розпрощатися, щоб знайти для себе інше, нове життя. А під старість, коли стільки побачено й пізнано, незбагненна сила тягне людину повернутися назад, до рідного гнізда, туди, де народився і звідки повіявся у світі, туди, де земля тобі здається простою, зрозумілою й такою ж рідною, як і всі ті, хто вцілів з твого роду (*За Є. Гуцалом*).

2. Чи змінили використані сполучники стиль тексту? Як саме?

308 Спишіть речення, розкривши дужки.

1. У кого що болить, той (про)те й гомонить (*Народна творчість*). 2. Ну що(б), здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється — ожива, як їх почує!.. (*Т. Шевченко*). 3. Іноді з'їси і не доволі, (за)те живеш на волі (*Л. Глібов*). 4. Як(би) мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала (*Марко Вовчок*). 5. Є чутка —

Вишневецький наступа. Грабує край, лишає пустовщину. Яка його неправедна тропа — що(б) наступать на власну батьківщину! (Л. Костенко). 6. Як(що), забувши біль, поразку, втому, свій шанс єдиний зможеш віднайти, — твій, сину, світ, і все, що є у ньому, та більш того — тоді Людина ти! (Р. Кіплінг, «Якщо...»; переклад М. Стріхи). 7. Що(б) не робив, роби тільки якнайкраще (І. Кульська).

309 Прочитайте текст. Випишіть сполучники, підкресліть складні та складені. Поясніть правопис виділених слів.

Ім'я Антуана де Сент-Екзюпері — авіатора, **письменника** й філософа — відоме кожному учневі. **Утім**, у шкільні роки **нічого не провіщало** Антуанові майбутньої слави. **Що** й казати: він не міг похвалитися гарними оцінками, **іноді** бував **неуважним** і майже завжди **непосидючим**. А **втім** мав відмінні успіхи в математиці, латинській і французькій мовах, — **зате** більш ніж скромні в історії, географії та зоології. **Щоправда**, Антуан писав вірші, але вірші писали й інші діти. Поетичного таланту хлопчика **не оцінив ніхто**, і це дуже засмучувало його... **Проте, що б не казали, нічого у світі не минає даремно**: адже згодом поетичний ритм і поетична образність **немовби** перелились у прозу Антуана де Сент-Екзюпері (За Л. Гамбургом).

310 1. Розшифруйте й запишіть правило, використавши підказку.

Підказка. Пригадайте послідовність кольорів веселки. Вставте сполучник *якщо* після червоного прямокутника, а сполучник *або* — після блакитного.

2. Складіть і запишіть три речення, що ілюструють це правило.

Мудре слово

- Ми хочем миру і спокою, для себе хочем і для всіх! (В. Сосюра).
- В моїй душі безсмертний дух народів,
В моїй душі енергія століть...
Почнись, епохо чистих небозводів,
Епохо згоди, хліба і суцвіть! (М. Вінграновський).

При використанні складених сполучників *тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, після того як, унаслідок того що, замість того щоб* кома ставиться один раз: або перед усім складеним сполучником, або перед *що, щоб, як* — залежно від змісту й інтонації.

- 311** Прочитайте текст. Складіть і запишіть сім речень із різними складеними сполучниками за зразком, ураховуючи інформацію з тексту щодо використання коми.

Зразок

Сучасність потребує знавців комп'ютерних технологій, тому що живемо в добу інформації. — Сучасність потребує знавців комп'ютерних технологій тому, що живемо в добу інформації.

Для того щоб урятувати людську цивілізацію, потрібно dbати про духовність. — Для того, щоб урятувати людську цивілізацію, потрібно dbати про духовність.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 312** Виберіть правильну відповідь.

- Усі слова — сполучники в рядку
А але, або, як би
Б проте, за те, якби
В дарма що, бо, щоб
- За будовою сполучники поділяються на
А односкладні, двоскладні, багатоскладні
Б прості, складні, складені
В прості, складні, ускладнені
- Синонімами до сполучника **аби** є
А щоб, але, та, і
Б для того щоб, щоб, й
В тільки б, коли б, щоб
- Підрядний часовий сполучник у рядку
А дарма що
Б як
В хоч

5. Тільки сполучники сурядності в рядку

А але, хоч, бо

Б однак, проте, або

В щоб, як, та

6. *Проте* є сполучником і пишеться разом у реченні, яке записане в рядку

А Варто пам'ятати про(те), яких батьків ми діти.

Б Ми — різні, про(те) нас об'єднує бажання порозумітися.

В Я мрію про(те), щоб найбільшою цінністю стало людське життя.

313 Спишіть речення, вибравши з дужок потрібний сполучник.

1. Мабуть, ми їхали знов без дороги, (бо, і, та) мене хитало, як в колисці. 2. Конячина насторожено прищулила вуха, прибавила ходу, (або, але, якби) зараз же заспокоїлась і знов затупала байдуже й не уважно. 3. Молодість не знає ощадності, (тому що, коли, зате) вона багата, як багатій, якому нема куди дівати свого багатства (*З творів В. Винниченка*).

314 Спишіть, доповнивши, вислів. Розберіть використані в ньому сполучники як частину мови.

Якщо хочеш, щоб тебе не ображали... .

315 Доповніть текст міркуваннями щодо вміння порозумітися з різними людьми. Запишіть закінчення тексту, використовуючи сполучники різних розрядів.

Усі люди різняться між собою. Одні мають білий колір шкіри, інші — чорний або жовтий. Одні мають темні очі, інші — світлі. Одні — стрункі, інші — повні.

Люди звертають увагу на ці відмінності, але це не означає, що хтось кращий за інших. Хоча в історії людства були випадки, коли лише через колір шкіри чи національну належність виникало упереджене ставлення одних до інших...

316 Складіть і запишіть міні-твір — фантазію на тему «Якби я був президентом Землі (Сонячної системи, Галактики)», використавши сполучники різних розрядів.

ЧАСТКА

Щоб надати слову або висловлюванню певного змістового чи емоційного відтінку, використовують службову частину мови — **частку**.

Частки передають захоплення, обурення, певність, непевність — різні людські почуття.

По-особливому ми ставимося до нашої природи. Вправи й завдання цього розділу присвячено темі «Я і рідна природа».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «ЧАСТКА»

- **Частки**
надають додаткових змістових відтінків
(ось, справді, навіть)

вказують на модальні відтінки
(мабуть, авжеж, хіба)
- **Словотворчі частки**
(де-, хтозна-, не-)
- **Формотворчі частки**
(би, хай, -ся)

§ 39 Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням

Частка — це службова незмінна частина мови, яка надає словам чи реченням додаткових відтінків у значенні або служить для творення слів та їх форм: *хіба, адже, не, будь-, най-, он, якраз, навіть, би.*

317 Прочитайте текст. Поясніть, яку роль виконують виділені частки.

Людство тривалий час і всерйоз задумується над тим, як обмежити свій, **найчастіше небажаний**, вплив на живу природу, як регулювати клімат, стримуючи цим темпи глобального потепління. Вважається: **найрадикальніший** метод — перехід на «чисту» енергетику. **Саме** тут на перше місце виходить використання природної енергії: сонця, вітру, води, припливів, **навіть** поки що малозвіданих, **неприручених** різноманітних явищ — блискавок, ураганів, смерчів, тайфунів тощо. **Навряд чи** можна вважати перспективною ядерну енергію, яка з часом може призвести до теплового забруднення атмосфери. **Її ж** нинішнє використання вимушене, бо ми ще не вміємо приручати гігантські природні сили.

Тільки слід пам'ятати: **будь-яка** регуляція клімату має бути **щонайобережнішою** (За М. Міщенком).

318 1. Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку самостійну частину мови.

А ось, хоч, навіть, хай, але, був, аж

Б не, ні, два, хіба, бодай, чи, лише

В же, будь-, -небудь, казна-, -сь, він, нехай

Г невже, адже, таки, нас, ані, авжеж, хтозна-

2. Запам'ятайте, що всі непідкреслені слова належать до часток.

319 Спишіть текст, вставляючи замість крапок доречну за змістом частку **не** або **ні** та знімаючи ризики. Поясніть, яких відтінків додають словам чи реченням ці частки.

../коли ../забуду своєї першої дитячої драми, що тяжко й надовго ранила моє серце. Біг я з важеньким ранцем зі школи. Зиркнув на ліщиновий кущ біля стежки і мерщій виламав собі добреньку лозину, сів на «коня» та й гайнув, аж закуріло серединою вулиці.

Мені ще довго ../прощали цього вчинку. Адже дерево в нашому селі дуже шанувалося, вважалося мало ../священним. Добре пригадую, що в першому класі на якомусь уроці вчителька просила:

— ../ламайте, діточки, ../яблуні, ../груші, ../береста, ../тополі, ../кущів усяких. Тільки садіть їх там, де голо, і поливайте (За М. Міщенком).

320 1. З'єднайте частини речень. Запишіть народні вислови.

Дружба та братство —	то б літо було довше.
Якби не зима,	ні в ворота.
Хоч всю ніч не спи,	найбільше багатство.
Ні в тин	сонечко гляне.
Колись і на нас	хоч голки збирай.
Так місячно,	ранок швидше не настане.

2. Поясніть, яку роль відіграють у записаних прислів'ях частки *най-*, *б*, *не*, *ні*, *і*, *хоч*.

Мудре слово

321 1. Випишіть із поданих речень частки.

- Лише Батьківщина, лише Україна залишиться в серці моїм на- завжди (*І. Калиниченко*).
 - Говорімо те, що думаємо; думаймо те, що говоримо; нехай слова будуть у згоді з життям (*Сенека*).
 - І все на світі треба пережити, і кожен фініш — це, по суті, старт, і на- перед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт (*Л. Ко- стенко*).
2. Складіть і запишіть із виписаними частками речення про ставлен- ня до навколишнього середовища.

322 Прочитайте висловлювання, подані в лівій і правій колонках. Доберіть три-чотири власні приклади омонімів з частками. Складіть і запишіть з ними речення, зазначаючи, до якої частини мови вони належать.

Порівняйте

Відстань визначено **точно**
(*прислівник*).

Дощ ішов удень **і** (*сполучник*)
вночі.

Він не подобався **собі** (*займенник*)
в цьому вбранні.

Я радий, **бо** (*сполучник*) люблю дощ.

Що (*займенник*) **за** (*прийменник*)
цією горою?

Це (*займенник*) вбрання
тобі пасує.

Точно (*частка*) такий
морозний ранок був учора.

І (*частка*) тиша може
звучати піснею.

Іде **собі** (*частка*),
усміхаючись.

Зупиніться ж **бо** (*частка*).

Що за (*частка*) поведінка
в тебе?

Дерева — **це** (*частка*) легені
Землі.

За значенням частки поділяються на:

- частки, що надають реченню додаткових змістових відтінків;
- частки, що вказують на модальні відтінки;
- словотворчі частки;
- формотворчі частки.

У цих розрядах розрізняють окремі групи.

Частки, що надають реченню додаткових змістових відтінків

Вказівні: <i>ось, це, оце, осьде, от, он, то, онде, ото, воно</i>	<i>Охорона природи — ось завдання для всіх і кожного. Що воно таке, екологічний патруль?</i>
Означальні: <i>якраз, саме, ледве, власне, майже, справді, точно</i>	<i>Сиділи ми в садку, там саме зацвіло (Леся Українка). Якраз сьогодні треба подумати про завтра планети.</i>
Обмежувально-видільні: <i>лише, тільки, хоч, хоча б, навіть, уже, таки</i>	<i>Лишалось тільки завершити цю справу. Хоча б не запізнитися.</i>
Підсилювальні: <i>і (ї), та, навіть, бо, -то, аж, же, ж, -таки, ой</i>	<i>І тиша може проспівати колискову. Дощ таки пішов.</i>

Частки, що вказують на модальні відтінки

Стверджувальні: <i>так, отак, атож, авжеж, гаразд, аякже</i>	<i>Так, ми посадимо тут сад. Авжеж, птахи знову повернуться.</i>
Заперечні: <i>не, ні, ані</i>	<i>Сіяло сонце, в небесах ані хмаринки (Т. Шевченко).</i>
Спонукальні: <i>ну, давай, бодай, -но, -бо, годі</i>	<i>Годі нам сперечатися. Ну спробуй поговорити з ним.</i>
Власне модальні (виражають сумнів, припущення, упевненість): <i>навряд чи, ледве чи, ба, ну, чи не, мовби, нібито, хоч би</i>	<i>Ранок усміхався, мовби радіючи разом із нами. Тарас підписав документ, значення якого він навряд чи розумів до кінця.</i>
Питальні: <i>чи, невже, хіба</i>	<i>Хіба весна вже пододала зиму? Невже цей сніг розтане?</i>
Емоційно-експресивні: <i>як, що за, ну й, куди там, де й</i>	<i>Що за краса за вікном! Як добре бродити лісом!</i>

Словотворчі частки

<i>де-, аби-, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -завгодно, -сь, -би, -б, -же, -ж, не-, ні-, ані-</i> виконують роль префіксів і суфіксів	<i>деколи, абияк, будь-що, хто-небудь, казна-як, хтозна-куди, чийсь, хто-завгодно, щось, начеб, немовби, авжеж, нелегкий, ніхто, анічирк</i>
---	--

Формотворчі частки

<i>би (б)</i> , за допомогою якої творяться форми дієслів умовного способу	<i>пішов би, знала б</i>
<i>хай (нехай)</i> , за допомогою якої творяться форми 3-ї особи наказового способу	<i>хай знає, нехай ростуть</i>
<i>най-, як-, що-</i> , за допомогою яких творяться прикметники і прислівники найвищого ступеня порівняння	<i>найбільше, щонайкращий, якнайвеселіший</i>
<i>-ся (-сь)</i> , за допомогою якої утворюються дієслова	<i>одягатися, збиратись</i>

323 1. Прочитайте текст.

Ніде, мабуть, не буває так добре, як на городі...

Притулишся вухом до землі, ніби сподіваєшся від неї на відповідь, а вона мовчить, не озивається, не видає жодної своєї таємниці. А може, вона й відповідає, тільки ти не годен утямкувати її мову? І напружуєш слух, аж заплющуєшся — жодного звуку. Нишкне земля в німому чорному мовчанні. Хоч би крота почути, як він повзе по ходах-переходах, по норі своїй, — не чути (*Є. Гуцало*).

2. Випишіть частки. Визначте їх розряди за значенням.

Добірні зерна мови

Мерзлого в Петрівку комусь заманулось — захотілося чогось неможливого, нездійсненого, нереального.

Яся. Бабусю, чому це в Петрівку хочуть мати чогось мерзлого? Коли буває Петрівка? Це ж так називають книжковий ринок у Києві.

Дмитрик. Я знайшов в Інтернеті, що означає Петрівка. Це короткий піст улітку. Закінчується на свято Петра і Павла — 12 липня. Під час цього посту люди наводять лад на подвір'ї, у хаті, печуть «мандрики» — пампушки з пшеничного борошна, яєць і сиру.

Яся. І зовсім тут згадки про «мерзлого» немає. Тепер же в холодильнику можемо скільки завгодно взяти мерзлого. Он у нас скільки морозива!

Бабуся. Але цей вислів з'явився не тепер. Так з давніх-давен українці жартували, коли комусь хотілося чогось неможливого. Тоді ще ні холодильників, ні морозильних камер не було. А нездійсненні бажання були.

324 1. Спишіть слова. Підкресліть рядок, у якому всі частки вказують на модальні відтінки.

1. Навіть, би, невже, наче, лишень.
2. Ні, ані, тільки, майже, чи.
3. Справді, хай, невже, бодай, мовби.
4. Приблизно, нехай, давай, саме, якраз.
5. Як, годі, бодай, мовляв, еге ж.

2. Складіть і запишіть речення з підкресленими частками.

325 Спишіть текст, добираючи з дужок потрібну частку.

Але (же, ж, це) де море?

На кожному перехресті я уважно роздивлявся навсібіч, та марно. Море (невже, хай, наче) ховалося від мене. Але я чув його подих і (хоч, таки, майже) знав, що воно десь поблизу й зненацька відкриється переді мною.

І (ось, рівно, еге ж) я побачив його. Але не (ото, так, як) раптово, як сподівався. Воно засиніло вдалині між безлистими ще деревами, і (тільки, навряд чи, невже) тоді, коли я підійшов ближче, переді мною відкрився його безмір. У першу мить я затамував подих — щось (як, хіба, неначе) вдарило мене в груди.

Море! (За С. Кралевським).

326 Утворіть від поданих дієслів за допомогою формотворчих часток форми умовного або наказового способів (залежно від форми часу дієслова). Запишіть їх.

Бережуть, допомагав, вирощує, поливав, охороняла, вірили, працюють, виростає, підкорив, звернули, спромоглися.

Малий Андрійко їсть велике яблуко, потім запитує в батька:

— Тату, а чому яблуко стає коричневим?

— Розумієш, коли ти відкушуєш, у яблука виділяється сік.

А через те що в яблуці великий вміст заліза, то, взаємодіючи з киснем, воно окиснюється й у такий спосіб набуває коричневого кольору.

Пауза. Потім Андрійко каже:

— Тату, а з ким ти зараз говорив?

327 1. Спишіть текст, знявши rischi.

На воді лежали широкі темно/зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей.

І раптом я побачив серед жовтих одну білу лілею. «Зірвати, зірвати квітку! — подумав я. — Не/хай мої руки відчують її ніжні, як сама молодість, пелюстки. Не/хай я при/тулю до своєї щоки оту холодну й без/мірно з/вабливу красуню».

Уже одяг мій лежить на березі, а я все глибше за/ходжу у воду.

Перед моїми очима — біла лілея, розкішна чарівна квітка, що вільно й не/вимушено лежить на тихій і теплій воді.

Раптом мої ноги про/валюються. А кушир ще дужче об/плутує всього мене, ні/би я по/трапив у густу сітку. Може, повернутися? Ні, не/вернусь!

Нарешті я біля квітки. Ось вона, біла лілея!

Зараз я про/стягну руку, по/тягну квітку до/себе, і ні/чого не/лишиться на воді. Я зрозумів/таки, що тут буде так пусто, ні/би/то ні/коли ... не/існувало цього живого вогника. Ні! Хай живе ця краса живої природи! (За Д. Ткачем).

2. Напишіть над кожною часткою її розряд.

Мудре слово

328 1. Прочитайте висловлювання. Визначте, до яких розрядів належать частки, використані у поданих висловлюваннях.

- Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова. Ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, **почування** (Панас Мирний).
 - У всіх народів є таке **прислів'я**: «Очі не бачать, серце не болить». Я ж стверджую, що немає нічого більш помилкового на світі. Що далі від очей, то ближче до серця. Перебуваючи на чужині, ми леліємо в **пам'яті** будь-що, що хоч трохи нагадує про батьківщину. Сумуючи в розлуці з тим, кого любимо, у кожному перехожому на вулиці бачимо дорогі серцю риси (П. Коельо).
2. Випишіть виділені слова. Назвіть орфограми, які вони ілюструють.

§ 40 Правопис часток. Написання часток **-бо, -но, -то, -от, -таки**

Частки з різними частинами мови можуть писатися разом, окремо і через дефіс.

Разом	Окремо
<p>1. Словотворчі частки аби-, де-, -сь, що-, чи-(чим-): <i>абищо, абияк, дехто, якось, хтось, щодня, щомиті, чимало, чимдуж, але дарма що, поки що, хіба що, тільки що.</i></p> <p>2. Словотворчі частки -би(-б), -же(-ж), -то, що входять до складу сполучників, а також деяких часток: <i>щоб, якби, ніби, атож, авжеж, нібито, немовбито.</i></p> <p>3. Формотворча частка -ся (-сь) у дієсловах: <i>змагатися і змагались, виправлятися і виправлялись.</i></p> <p>4. Формотворчі частки що-, як-, най- у складі прикметників і прислівників найвищого ступеня порівняння: <i>щонайбільше, якнайкраще, найсильніший.</i></p> <p style="text-align: center;">Через дефіс пишуться:</p> <p>1. Словотворчі частки будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна- у складі займенників і прислівників: <i>будь-де, будь-що-будь, хто-небудь, казна-як, хтозна-який.</i></p> <p>2. Підсилювальні частки -бо, -но, -то, -от, -таки, якщо вони надають окремому слову розмовного забарвлення: <i>сядь-бо, іди-но, стільки-то, як-от, зрозумів-таки.</i></p>	<p>1. Частки, що надають реченню різних змістових, модальних та емоційно-експресивних відтінків: <i>ось, це, саме, лиш, хоч, невже, тільки, що за, ще, же, якраз.</i></p> <p>2. Частки -бо, -но, -то, -от, -таки, якщо вони не стоять безпосередньо після слова, якого стосуються: <i>таки вимкнули, зупиніть ж бо, гляди ж бо, впізнала ж таки.</i></p> <p>3. Частки аби-, де-, будь-, -небудь, казна-, хтозна- із займенниками, якщо між частками і займенниками вживається прийменник: <i>аби в кого, де з ким, будь від кого, казна про що, хтозна до чого.</i></p>

329 1. Спишіть текст, вибираючи з дужок потрібну букву.

Під стріхами деяких хат дбайливі господині ро(з, с)вішали золота-ві качани кукурудзи, жовті (г, г)воздики і кетя(г, х)и ч(е, и)рвоної ка-лини. (З, С)далеку, коли глян(е, и)ш, стоїть собі така хата, як молода в осі(н, нн)ім вінку. Сто(ї, і)ть і жде весі(л, лл)я. Може, і (з, с)правді завітають-таки до такої старости. Адже осінь — то найкраща пора свата(н, нн)я. Щон(е, и)ділі прокочуються ж бо по с(е, и)лу весільною перезвою дру(ж, ш)ки і бояри, гудуть бубни, лунає в(е, и)сільна музи-ка (За І. Цюпою).

2. Поясніть правопис виділених часток.

- 330** Запишіть слова, зашифровані в схемі. Поясніть правопис часток, що входять до складу утворених слів.

коли	будь-	як
чий	-небудь	де
скільки	казна-	який
	хтозна-	

- 331** Випишіть з орфографічного словника десять слів, до складу яких входять частки. Поясніть правопис.

- 332** Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Аби (як), який (сь), наче(б) (то), що (небудь).
2. Саме (це), (тільки) що, що (за), розібрав (таки).
3. (Казна) який, (хтозна) до (кого), (скільки) ж (то), (таки) впізнав.

- 333** Спишіть речення, знявши риси і вставляючи, де потрібно, замість крапок літери.

1. Мені все/таки здаєт..ся, що набагато цін..ішим є наше нр..ватне спілкуван..я (Б. Матіаш). 2. «А так! — Проварила далі горда красуня. — Будьте ви всі за свідків, як/що коваль Вакула пр..несе ті самі ч..ревики, які носить цариця, то от вам моє слово, що вийду зараз/таки за нього заміж» (М. Гоголь). 3. П..реклад творів — це насолода, один із най/важливіших засобів ро..витку мови, він ..багачує мовні р..сурси (Т. Прохасько). 4. Гості не/могли подужати і десятої частини проп..нованого їм м..ню, але ш..рокий ас..ортимент страв був/таки справою пр..стижу, то/ж зменшувати їх кількість бабця з мамою не/зб..ралися (Н. Сняданко). 5. Тільки/но вибухає Арсен своє «кахи!», так по/перед нього або сон..ий за..ць підскачить і др..мене геть, або вепр злякан..о хрокне й затріщить сухим хмизом, тікаюч.. (Г. Тютюнник).

- 334** Складіть і запишіть міні-твір (п'ять–сім речень) на тему «Нам треба берегти наш дім — Землю», використавши подані сполуки слів і словоформи.

Найпрекрасніша планета, земляни зрозуміли-таки, будь-які заходи, спробуйте ж бо змінити ситуацію, чималі зусилля, починати щонайшвидше, хай цвіте.

Мудре слово

- Вітчизна — ось і альфа, і омега! (Д. Павличко).
- А пісня — це душа. З усіх потреб потреба (І. Драч).

335 Прочитайте вислови, подані в лівій і правій колонках. Доберіть два власні приклади омонімів з частками. Складіть і запишіть з ними речення, зазначаючи, до якої частини мови вони належать.

Порівняйте

Було **чимало** (*частка*) охочих. **Чи** (*сполучник*) мало, **чи** (*сполучник*) багато — невідомо.
Аби (*частка*) щось говорити. **Аби** (*сполучник*) знав — не погодився б.

§ 41 Не, ні з різними частинами мови

Не і **ні** можуть бути частками й писатися з різними частинами мови окремо, а можуть виконувати роль префіксів і писатися разом.

Написання не з різними частинами мови

Разом	Окремо
<p>1. Якщо без не слово не вживається: <i>немовля, незабаром, нехтувати, негайний, незабутній</i>.</p> <p>2. З іменниками, прикметниками, прислівниками, якщо не надає слову нового (часто протилежного) значення: <i>безпека — небезпека (загроза), веселий — невеселий (сумний), далеко — недалеко (близько)</i>.</p> <p>3. У складі префікса недо-, який означає неповну ознаку чи дію: <i>недобачати, недолік, недочутий</i>.</p> <p>4. З дієприкметниками, які виконують функцію означення й не мають при собі залежних слів: <i>Незірвана квітка й незабруднене озеро милують око</i>.</p> <p>5. Якщо при прикметниках і дієприкметниках є слова <i>дуже, вельми, надто, надзвичайно</i>, що підсилюють якість: <i>дуже необережний вчинок, надто невдалий похід</i>.</p> <p>6. У складі займенників <i>неабихто, неабиякий</i>, часток <i>невже, нехай</i>, сполучників <i>незважаючи на, немов, немовби, неначе, неначебто</i>.</p>	<p>1. При протиставленні з усіма частинами мови: <i>завдання не легке, а важке; ішли не швидко, а повільно</i>.</p> <p>2. Переважно з дієсловами та дієприслівниками: <i>не поспішати, не знають, не відпочивши, не помічаючи</i>.</p> <p>3. Із займенниками, числівниками, прислівниками: <i>не мій, не він, не перший, не зовсім, не сьогодні</i>.</p> <p>4. З дієприкметниками, якщо вони мають при собі залежні слова: <i>Не зруйнована часом фортеця ніби помолоділа</i>.</p> <p>5. З дієприкметниками і прикметниками, які виступають у реченні присудками: <i>Сад <u>не вирибаний</u>. Ця ялина <u>не висока</u> (не є висока)</i>.</p>

336 Спишіть текст. Поясніть правопис слів з **не**.

Усі ми знаємо про забруднення повітря, води, ґрунту. Однак не всі знайомі з незвичайним видом забруднення — шумовим (тобто тривалою чи постійною присутністю небажаних звуків). Нескінченний гуркіт промислових підприємств, авто, літаків є не просто незручністю, а серйозною небезпекою для здоров'я: спричинює підняття тиску, головний біль, серцеві напади.

337 Спишіть речення, знявши ризики.

1. Удача привалила до рук Гайдукові. Сама привалила — не/ворухнув навіть пальцем (А. Дімаров). 2. Я — не/я і хата не/моя (Народна творчість). 3. Не/моє просо, не/мої горобці, не/буду відганяти (Народна творчість). 4. Хто знає, що тут відбулося? Хто розказав це людям до/пуття? Не/назване, туманом пойнялося. Не/пізнане, пішло у не/буття (Л. Костенко). 5. Верби на/весні — не/мов човни. Лаком і смолою трохи пахнуть, і самі прокурені, пропарені, мов діжки торішні (В. Стус). 6. Вже небо не/біжить тим синьо/білим бігом в своєму зоре/хмарному ряду (М. Вінграновський).

338 Доберіть і запишіть п'ять-шість дієслів з часткою **не**, правопис яких залежить від їхнього лексичного значення. Складіть і запишіть з ними речення за зразком.

Зразок: нездужати (хворіти) — не здужати (не могли подолати).

Навесні природа пробуджується, а люди навпаки — часто нездужають, грипують.

Наш дідусь дуже сильний, навіть удвох з братом ми його не здужаємо побороти.

339 Запишіть слова, зашифровані в схемі. Поясніть правопис.

	як	
хто	ні	що
де		коли
чий		який

340 Спишіть слова, знявши ризики.

Ні/який; ні/з/яким; ні/хто; ні/до/кого; від/ні/чийого; ні/від/чийого; ні/до/якої; ні/кчема; ні/чичирк; ні/слуху ні/духу.

341 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте, з якими частинами мови вжито **не, ні**.

1. Традиційно жінки (ні)коли (не)танцюють аркан — ритуальний, суто чоловічий танець жителів гір, про(те) моя героїня «затесалась між аркани», бо така її вдача (*М. Матиос*). 2. Тебе (не)можу більше я знайти, — а(ні) в собі, (ні)в інших, (ні)в камінні знайти (не)можу. Сам один я нині (*Р. М. Рільке, переклад М. Бажана*). 3. У тьмі сіріють віти, (ні)руху, (ні)людей... (*М. Рильський*). 4. День відходить, кудись поквапившись. Вечір. Тиша. І в рояля холодні клавіші білі-білі, (не)мов зима (*Г. Чубай*).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

342 Виберіть правильну відповідь.

1. Частка належить до
 - А службових частин мови
 - Б самостійних частин мови
 - В особливої частини мови
2. Частка
 - А вказує на зв'язок слів у словосполученні та реченні
 - Б виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні
 - В надає словам чи реченням додаткових відтінків у значенні або служить для творення нових слів
3. Усі частки з іншими словами пишуться окремо в рядку
 - А написав/би, немов/би, що/разу
 - Б колись/то, стань/бо, усе/ж/таки
 - В таки/прийшов, навряд/чи, усі/ж
 - Г що/ж/то/за, ні/хто, як/раз
 - Ґ навряд/чи, ніби/то, отут/таки
4. Усі слова з часткою **не** написано правильно в рядку
 - А невиконана вчасно робота, не один, неабияк
 - Б непрочитана книжка, незадовільно, непокоїти

- В не можу, недовіра, непродовживши
- Г неспитавши дозволу, не мовлені слова, невмирущий
- Г не повторна зустріч, невчасно, несвітає

5. Усі слова — частки в рядку

- А же, но, таки
- Б про, не, би
- В ані, нехай, але
- Г як-таки, годі, котрий
- Г дуже, бодай, невже

6. Усі частки пишуться через дефіс у рядку

- А поспішай/бо, прийшов/таки, що/тижня
- Б зробив/би, будь/що, казна/як
- В хтозна/що, роби/бо, усе/таки
- Г чого/небудь, правда/бо, що/не/день
- Г аби/кого, таки/знав, скільки/небудь

7. Виділені слова з часткою *не* треба писати окремо в реченні

- А *Не/сказане* лишилось *не/сказанним*.
- Б Нехай підождуть *не/відкладні* справи.
- В Наша дума, наша пісня *не/вмре, не/загине*.
- Г І така навкруги *не/вимовна* краса — не любити цю землю, їй-богу, не можна.
- Г Сердяться слабкі душі, сильні — *не/навидять* або прощають.

8. Виділене слово з часткою треба писати разом у реченні

- А Переходити вулицю на жовтий сигнал світлофора *не/можна*.
- Б *Не/спитавши* броду, не лізь прожогом у воду!
- В А й знову думать заходивсь. Про *те/ж/таки*, що й перше думав.
- Г *Отаке/то* на сім світі роблять людям люде!
- Г Спортсмен продемонстрував *не/абиякий* хист у стрибках з трампліна.

9. Правильно написано всі слова в рядку

- А що-року, будь-коли, скажи-но
- Б все-ж таки, такий-от, казна-кого
- В будь-як, отак-то, бозна-скільки
- Г ані-хто, як-небудь, казна-чому
- Г невже таки, тільки но, годі-бо

10. Виділене слово з часткою **ні** треба писати окремо в реченні
- А Я єсть народ, якого правди сила *ні/ким* звойована ще не була.
 - Б Без води — *ні/туди, ні/сюди*.
 - В Я для тебе буду красивою, а для когось, може, й *ні/якою*.
 - Г Дурницю на дурницю помножити, так і вийде *ні/сенітниця*.
 - Г Чи не покинуть нам, небого, моя сусідонько убога, вірші *ні/кчемні* віршувать...

343

1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Випишіть частки, розберіть їх як частину мови.

Краса

Ми розуміємось усі
На запахущій ковбасі.
Я жартома про ковбасу.
Сьогодні мова — про красу.

То що ж красиве? Стіл, пальто,
Літак, реклама чи авто?
Чи Він красивий, чи Вона,
Чи фарба осені сумна,
Чи цей метелик на вікні,

Чи той малюнок на стіні,
Що так подобався мені,
Де небо — наче у вогні,
Де корабель у далині
Пливе в тумані-тумані?..

А спробуй, любий друже, й ти
Красу довкола віднайти,
Чи пригадать, чи відгадать...
Над цим не гріх й поміркувать.

2. Поміркуйте, якій красі надає перевагу поет. Яку красу довкола бачите ви? Запишіть свої міркування, використовуючи частки.

ВИГУК

Ви часто користуєтесь особливими словами — **вигуками**, коли висловлюєте свої емоції чи спонукаєте когось до дії. Вигуки ви будете вивчати в цьому розділі.

Є багато життєвих ситуацій, у яких звучать вигуки. Так, без вигуків ми не можемо обійтися, коли чимось захоплюємося, оцінюємо твори мистецтва.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДО ТЕМИ «ВИГУК»

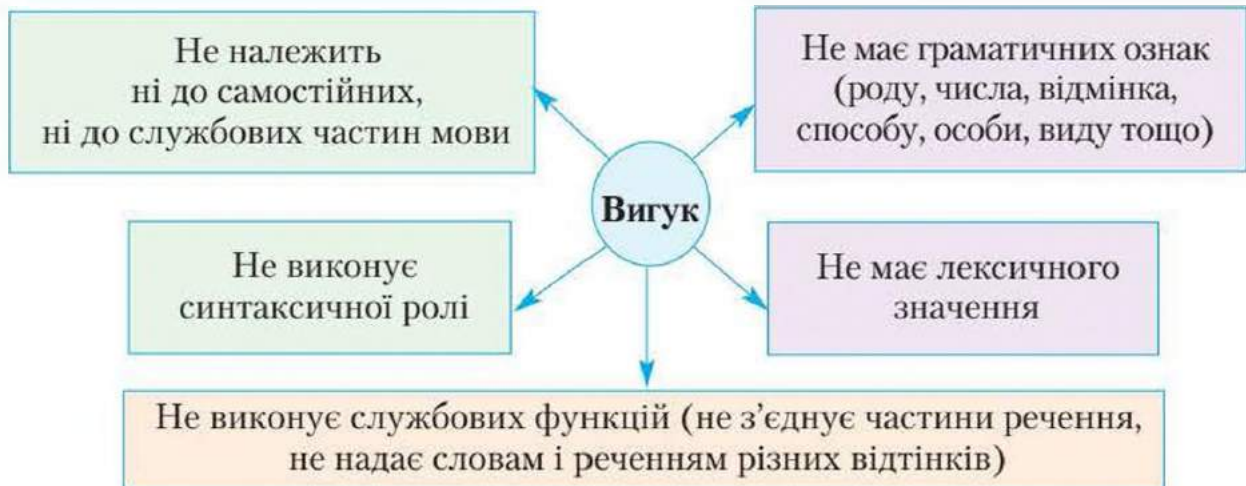
Вигуки:

- **емоційні**
(ого, ух, леле)
- **спонукальні**
(алло, цить, нумо)
- **формули мовного етикету**
(будь ласка, вибачте)
- **звуконаслідувальні слова**
(гав-гав, му-у-у, тс-с-с)

§ 42 Вигук як особлива частина мови. Групи вигуків за значенням

Вигук — це особлива частина мови, яка виражає почуття, емоції, волевиявлення мовця, не називаючи їх. **Наприклад.** *Кар-р-р! Трісь! Стук-грюк! Му-у-у! Гав! Леле! Тс-с-с! Матінко моя!*

У реченнях вигуки синтаксично не пов'язані з іншими словами. Вони є або окремими нерозкладними реченнями, або вставними компонентами, які в усній мові наділені особливою інтонацією, а на письмі обов'язково виділяються розділовими знаками: **Ох, не такою я була малою, коли летіла зірка над Сулою** (Л. Костенко). **Ой лишенько! Як багато грибів!**

344 Спишіть речення. Підкресліть вигуки. Які почуття й емоції виражає кожний з них?

1. — А ти не піддавайсь. Заповідь: «Не журись!» — хіба забув? Ех, ти, відмінник! (О. Гончар). 2. «Здрастуй, здрастуй, Прометею! А! Бунтуєш? — ну, бунтуй» (П. Тичина). 3. І от — метро. Ну, я вам скажу, це шту-у-ка! Казка! Наукова фантастика! (В. Нестайко). 4. — Ех, ви, наївні астронавти! (О. Ковінька). 5. Ой, диви, зброя козацька, справжнісінька! Ого-го шабляка! Дай таку в руки старшині Паляничку, він тільки — рраз!.. (В. Нестайко). 6. Хай собі займаються своєю важливою справою, хай! (В. Нестайко). 7. Ах, як не хотілося йому падати, як не хотілося кидати автомата! (О. Довженко).

345 Прочитайте текст. Знайдіть у ньому вигук. Яке почуття він виражає?

Чотирирічна Мар'янка дивиться мультфільм і голосно коментує.

- О, баба-яга! — вигукує, побачивши на екрані якусь страшну постать.
- Хіба? То ж дід, — заперечує тато.
- Дід-ягій? (За С. Павленком).

За походженням вигуки поділяються на **первинні**, або непохідні (*а, о, гей, ох, ой*), і **вторинні**, або похідні (*кляц, страх, спасибі, добрий день, годі*).

346 Прочитайте текст. Визначте стиль, до якого він належить. Випишіть звуконаслідувальні слова.

Чого так трагічно-безнадійно ревуть воли на ярмарку? Як увійдеш у волячо-коров'ячо-овечу половину, так саме тобі:

— М-му! Бе-е! Ме-е-е!

Отак стоїть-стоїть половий, чи сірий, чи ряба, чи гніда, подивиться навкруги себе й зненацька тоді:

— М-м-му-у-у! — Бе-е-е! — Ме-е-е!

Чи то вони підтримують загальний ярмарковий галас, чи то не хочуть до другого хазяїна переходити?.. Чи, може, ще що? (Остан Вишня).

Вигуки вживаються в розмовному та художньому стилях, зрідка — у публіцистичному. У науковому й офіційно-діловому (крім формул мовного етикету) вони не використовуються.

347 1. Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

Ох, це НУ!

Вигук НУ чим славився? Та, звісно ж, своїм нуканням. Аби воля, день і ніч не вмовкав би. Виходить учень до дошки. Шукає слів для відповіді. А НУ тут як тут. Не встиг ніхто оком змигнути, як НУ вже на язиці школяра.

— Ну... ну... — хоробро занукав хлопець, — ну...

— Чого ти причепився до дитини? — смикають вигук за рукав інші слова. — Перестань (За С. Павленком).

2. Чому за таку відповідь, про яку йдеться в тексті, не можна отримати гарну оцінку?

Добірні зерна мови

І швець, і жнець, і на дуду грець — той, хто вміє все робити, вправний, тямущий у будь-якій справі.

Дмитрик. Наш тато, бабусю, на всі руки майстер: він і телевизор, і комп'ютер, і навіть дах може полагодити, а коли мама у відрядженні, то й смачну курку на грилі запече!

Бабуся. О-о-о! Він, виявляється, у нас і швець, і жнець, і на дуду грець.

Яся. Дивне якесь у цій приказці слово «грець». Швець — це той, що шиє та лагодить взуття, жнець — жне, а той, хто грає... що, грець?

Дмитрик. Грець — це гравець, але без «ав».

Яся. Мабуть, це слово для рими придумали!

Бабуся. З «грецем» ви розібралися. А знаєте, що таке дуда?

Дмитрик. Це старовинний духовий інструмент.

Іноді вигуки можуть виступати в ролі підмета, додатка чи присудка, набуваючи значення іменника чи дієслова: *Не кажи «гоп», поки не перескочиш* (Народна творчість). *Гучне «ура» було йому на відповідь* (Ю. Смолич). *Стигла груша — бух на землю.*

348 Спишіть речення. Підкресліть вигуки, які, виконуючи ту чи іншу синтаксичну роль у реченні, набувають значення самостійних частин мови.

1. «А-а-а...» неслося десь здалеку, як од розірваної греблі. «А-а-а...» котилось ближче, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... (М. Коцюбинський). 2. Нащо вороні великі хороми, знай, ворона, своє «кра» (Народна творчість). 3. Не удар авіабомби, не зловісна пісня кулі — над колискою хай лине

материнське ніжне «люлі» (П. Усенко). 4. Гей, коби-то я газдинькою була в тім ластів'ячім гнізді (Г. Хоткевич). 5. Той ухо прихилив, а кум — шу-шу-шу-шу... (Л. Глібов).

Учителька принесла в клас глобус.

— Що то в учительки в руках? — запитала Маринка в сусідки по парті.

— Надувна карта, — відповіла вона.

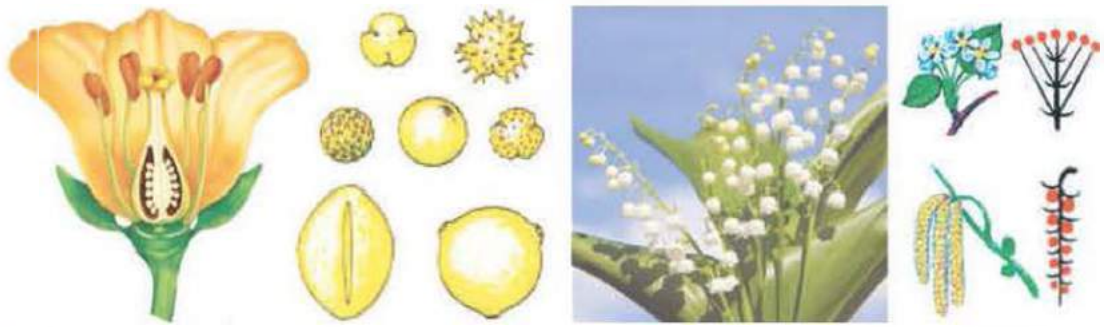
349 1. Прочитайте текст. Переробіть його, увівши різні за значенням вигуки. Запишіть змінений текст.

На свято останнього дзвоника тато і мама подарували дітям чудові подарунки — календарі школяра. Та не звичайні, а із сюрпризами: Ігореві — «Календар юного біолога», Наталі — «У світі прекрасного», а Василькові — «Історична подорож у часі». Що за диво дивне були ці календарі — великі, на блискучому крейдяному папері! До кожного місяця дібрані не лише яскраві ілюстрації, а й сила-силенна цікавинок. Цілий вечір уся родина захоплено розглядала ці шедеври книжкового мистецтва, а бабуся та дідусь навіть заздрили внукам — коли вони вчилися, таких книжок не було.

2. Об'єднайтесь у групи. Складіть за серією поданих малюнків розповідь від імені: а) Ігоря; б) Наталі; в) Василька. Кожна розповідь має містити цікаві факти, про які ви дізналися на уроках літератури, історії, біології. У розповіді вживайте вигуки, характерні для людей з різними типами темпераменту.

- 350** Складіть і запишіть п'ять речень із вигуком **ой**, щоб він виражав здивування, захоплення, погрозу, біль, переляк.

Мудре слово

- Справжня краса — внутрішня, вона йде від серця, у якому живе любов. Якщо цього немає, навіть найідеальніші риси обличчя не зможуть приховати душевної порожнечі, яка, врешті-решт, відштовхує людей (*К. Агілера*).
- Краса — дрібниця. Ти й сам не розумієш, як тобі пощастило, що ти негарний, адже якщо ти подобаєшся людям, то знаєш, що справа в іншому (*Ч. Буковскі*).

§ 43 Дефіс у вигуках. Кома і знак оклику при вигуках

1. Вигуки, що повторюються або вимовляються протяжно, пишуться через дефіс: *Пливе човен, води повен та все хлюп-хлюп* (Народна творчість). *А-а! Та це ж бугай, водяний бугай, що лякає дітей своїм гучним над очеретами: — Бу-у-у! Бу-у-у!* (Остап Вишня).
2. Вигуки на зразок *леле, лелечко, цитьте, овва, кукуріку, куд-кудах, бух, тарах, бабах* тощо пишуться разом. Проте, якщо треба передати протяжність, вони теж можуть писатися через дефіс: *Бах! — і нема нічого...* (Остап Вишня). *Б'ється, стогне, зітхає море!.. Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!* (М. Коцюбинський).

- 351** Згрупуйте і запишіть подані вигуки в три колонки: а) вигуки, що пишуться разом; б) вигуки, що пишуться окремо; в) вигуки, що пишуться через дефіс. Запам'ятайте правопис.

Будь ласка, їй-богу, до побачення, їй-право, ану, от тобі й на, оце так, ф'ю-у-у, дз-з-з, ану-ну, на добраніч, тік-так, помагайбі, хай щастить, кукуріку, ку-ку, о-го-го, алло, де ж пак, цур йому, боронь Боже, ой леле.

1. Вигуки від членів речення відокремлюються комою: *Ох, як я довго спала* (Леся Українка).
2. Вигуки, що стоять на початку речення й вимовляються з виразною окличною інтонацією, відокремлюються за допомогою знака оклику: *Цить! Хай говорить серце* (Леся Українка).
3. Не відокремлюються вигуки на початку речення, якщо вони стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання: *Гей ти, поле колоскове, молодість моя* (В. Сосюра).
4. Вигук, який стоїть у середині речення й вимовляється з виразною окличною інтонацією, виділяється з обох боків тире й знаком оклику: *А горлаті півні — кукуріку! — провіщали світанок*.
5. Вигуки **о, ой**, які стоять перед звертаннями, не виділяються, бо виконують функції часток: *О чарівниченько моя! Мені ти всюди помагала* (Т. Шевченко). Не відокремлюються вигуки **о, ой** і в реченнях із народних пісень: *Ой у полі два дубки* (Народна творчість).

352 Спишіть речення. Поясніть правопис вигуків.

1. Ані шерхоту, очерет ніби задрімав, іноді вітер зі степу налетить, покуйовдить його, і зелена стіна очерету тоді спросонку: ш-ш-ш-у-у-у, ш-ш-ш-у-у... (В. Чемерис).
2. «Кря! Кря!» — крячуть качки з річки. «Скре-ке-ке!» — їм у лад жабки. «Пу-гуу!..» — зітхає Пугач. Не любить він світлих весняних вечорів... (С. Козлов, переклад Т. Савченко).
3. Боже, Боже! Дай нам силу, дай снаги, дай розум нам! (М. Шаповал).
4. Ой за лісочком сонечко встало, сива зозуля та й закувала (Народна пісня).
5. Ой я дівчина полтавка, а зовуть мене Наталка. Дівка проста, некрасива, з добрим серцем, неспесива (І. Котляревський).

353 1. Випишіть із поданих уривків українських народних пісень речення з вигуками. Поясніть, чому вигуки не відокремлюються.

1) Ой чий то кінь стоїть,
Що сива гривонька?
Сподобалась мені
Тая дівчинонька.	3) Ой на горі два дубки,
Ой на горі два дубки.
Ой на горі два дубки, два дубки
Схилилися докупки.
2) Ой чорна я си, чорна.
Чорнява, як циганка.
Чом си любила,
Чом си любила
Чорнявого Іванка?	4) Ой під вишнею,
Під черешнею
Стояв старий з молодою,
Як із ягідкою.

2. Об'єднавшись у групи, проведіть конкурс на знання українських народних пісень з вигуком **ой** (бажано виконати по куплету з кожної пісні).

354 Прочитайте текст. Поясніть уживання розділових знаків у реченні з вигуком.

Збиралися ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

— Уже на возі, ой!.. Малого хоч би не брали! Комарі з'їдять!

На моє щастя, на материні прохання ніхто не зважає (*За О. Довженком*).

355 1. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та знімаючи риси.

1. Пробачайте поетам дивацтва не/злі: не/багато поетів живе на землі (*Б. Олійник*). 2. Хай сніги простяглися без/краї сиві хмари закрили блакить — по країні весна пролітає і крилом журавлиним шумить (*В. Сосюра*). 3. Гей літа орел гей літає сизий та по/під небесами; гей гуля козак козак-запорожець степами і ярами (*Т. Шевченко*). 4. Леле леле лелесенько засни/ж моє малесеньке (*Народна пісня*).

2. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях з вигуком.

356 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з вигуком.

Як любив милуватися Олександр з безкінечної гри хвильок деснянських та хвиль, з перебігаючого їх ряботіння на сонці! Яким нестримним було бажання побувати й собі на тих хвилях посеред річки та хвильках, скочити на ноги й кинутися з берега в Десну, і — гей! — з розмаху розбити на воді те ряботіння від сонця, розбити, мов блискуче дзеркало, на друзки, і почувати себе господарем води, господарем сонця й повітря (*П. Тичина*).

2. Складіть і запишіть речення, щоб вигук у ньому стояв у середині й вимовлявся з виразною окличною інтонацією.

357 1. Прочитайте уривки з трьох текстів: а) вірша «Ой ти, дівчино...»; б) казки «Фарбований лис»; в) оповідання «Грицева шкільна наука».

а) *текст 1*

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?
Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?

Чом твої очі сяють тим жаром,
Що то запалює серце пожегом?

Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!..

б) текст 2

Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали со-
ло, аж око в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзвяв-
котіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце бу-
ло переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як не
здзвявкає й собі по-лисячому!

Господи! Що стало? Всі співаки відразу затихли. Всім міністрам і
слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та се Лис! Прості-
сінський фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбова-
ний! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, бреху-
не! Ах ти, ошуканче!

в) текст 3

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був, — відповів гордо Гриць.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли, громадячись коло
нього, інші гуси.

— То ніби, що я навчився? — формулював їх питання Гриць. —
А баба галамага!

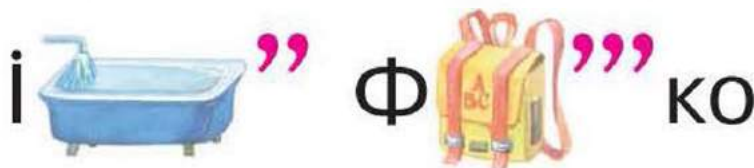
Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся
на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким,
металічним голосом...

Гриць був зламаний, засоромлений! Гусак в одній хвилині перейняв
і повторив ту мудрість, що коштувала йому рік науки!

«Чому вони його до школи не давали?» — подумав собі Гриць і погнав
гуси на толоку.

2. Поясніть написання вигуків, ужитих у текстах, і розділові знаки при них.
3. Розгадайте ребус. Це вам підкаже ім'я автора аналізованих текстів. Назвіть інші відомі вам твори цього автора.

- 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича.

Два роялі

Два роялі, рук — чотири:
Арифметика якась.
Раптом! Музика! Без міри! —
Просто в душу пролилась.

А душа іще не звикла
До таких солодких мук —
Наче хвилі, через вікна
Перехлюпується звук.
Він пливе, минає арку,
Він відлунює у парку,
У самотньому дворі,
В квітах, в небі, у Дніпрі.

І ніхто уже не знає,
Звідки музика лунає,
Де ті клавіші, ті руки,
Ті роялі, аж дві штуки...

2. Якими вигуками можна передати емоції, висловлені у вірші?
3. Які види мистецтва (кіно, театр, література, музика, балет, архітектура, живопис) так вас вражають, що ви, розповідаючи про них, не можете обійтися без вигуків?

- 1. Спишіть вірш Л. Костенко. Підкресліть вигуки. До якої групи за значенням вони належать? Поясніть уживання розділових знаків.

Ой осінь, осінь, барви чудотворні!
Як журавлі кричать твої: — Курли!
Які минають люди неповторні!
Хоч би іще хоч трошки побули!
Уже дерева — як рогаті олені.
Останнє листя облітає з **крон**.
Душа стоїть у пам'яті, як в повені.
І тільки світить **бакени Харон**.

2. Запишіть лексичне значення виділених слів. Визначте рід (в однині), число та відмінок цих слів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

360 Виберіть правильну відповідь.

1. Вигук — це
 - А самостійна частина мови
 - Б службова частина мови
 - В особлива частина мови
2. Вигук виражає
 - А ознаку предмета
 - Б дію предмета
 - В волевиявлення мовця, почуття, не називаючи їх
3. Вигуки за значенням поділяються на
 - А сурядні, підрядні, розділові, протиставні
 - Б формотворчі, словотворчі, модальні, підсилювальні
 - В емоційні, спонукальні, звуконаслідувальні, формули мовного етикету
4. Усі вигуки належать до емоційних у рядку
 - А ой, ох, о, ех, ого, фе
 - Б геть, годі, тьху, ого
 - В гм, от тобі й на, ку-ку
5. Вигуки **о**, **ой**, які стоять перед звертанням,
 - А відокремлюються комою
 - Б не відокремлюються
 - В відокремлюються знаком оклику
6. Вигуки, що повторюються або вимовляються протяжно, пишуться
 - А через дефіс
 - Б окремо
 - В разом

361 1. Складіть і запишіть гумористичний діалог про відвідування вами театру, кінотеатру, використавши подані вигуки.

Добрідень, ой, о, ах, еге, ей, ну, браво, біс, тс-с, кахи-кахи, ги-ги-ги.

2. Розберіть один із використаних у діалозі вигуків як частину мови.

§ 44 Узагальнення й систематизація вивченого про частини мови, їх правопис і використання в мовленні

- 362** 1. Спишіть текст, вставляючи пропущені літери (де потрібно) та знімаючи риси.

В/літку тут гарно. Бе..кінечна долина, в..соке небо, багато сонця, багато повітр..я. Горби, видолінки. Суха трава, протоптані к..ровами сте..ки. На/сонці горят.. крейдян..і обвали, прог..наються під вітром по/одинокі д..рева. Не/зібрані з осені соня..никові поля, пустища, оч..рети. З..ма була довгою й не/надто холодною, ґрунт устиг прогрітись і ро..киснути. Не/забаром почнет..ся в..сна, із сонцем, в..дою й зеленню. А/поки сірий колір ґрунту пер..тікає в сірий колір неба... (С. Жадан).

2. Визначте, яких частин мови немає в тексті. Доберіть приклади таких частин мови і складіть з ними речення, які могли б доповнити поданий текст.

- 363** 1. Спишіть текст. Напишіть над кожним словом, якою частиною мови воно є.

Навколо стояла невимовна тиша. І раптом... Я спинився і завмер на одному місці від несподіванки. Обізвався шкільний дзвінок — «дзі-і-і-і-нь». Дзвонив він якось особливо, ніжно-ніжно, малиново, так, як не дзвонив ніколи. А може, то я до цього часу просто не помічав надзвичайної краси його дзвону. Та чи ж є ніжніший, веселіший і радісніший, малиновіший і дорожчий звук для вчительського серця, як оцей малиновий дзвін звичайного шкільного дзвіночка? У ньому все: життя, радість праці, любов до людини, особисте щастя (За Ю. Збанацьким).

2. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

- 364** 1. Прочитайте фразеологічні звороти. Випишіть із них у дві колонки самостійні та службові частини мови.

Ні за які скарби; інший бік медалі; очі розбігаються; переводити папір; шукати вчорашнього дня; купатися як сир у маслі; очей не відірвати; ніде й оком зачепитись; завдавати жалю.

2. Поясніть значення поданих фразеологізмів. Складіть із ними речення.

Правопис складних слів

Разом пишуться	Через дефіс пишуться
1. Слова, утворені за допомогою сполучних о, е, є : <i>лісостеп, землетрус, краєвид</i>	1. Слова з пів- , що утворені від власних назв: <i>пів-Європи, пів-Києва</i>
2. Слова з пів-, напів-, полу- , що утворені від загальних назв: <i>піваркуша, пів'ящика, напівсон, полукіпок</i>	2. Слова, утворені від сполучень слів, між якими можна поставити сполучник і : <i>фізико-математичний (фізичний і математичний)</i>
3. Слова, утворені від словосполучень: <i>сільське господарство → сільськогосподарський; легка атлетика → легкоатлетичний</i>	3. Прикметники, що означають відтінки та поєднання кольорів або смаків, проміжні сторони світу: <i>яскраво-зелений, блакитно-жовтий, північно-західний</i> . Винятки: <i>жовтогарячий, червоногарячий</i>
4. Слова з першою частиною аеро-, аудіо-, біо-, відео-, гідро-, гіпер-, кіно-, супер-, тепло-, теле-, фото- : <i>аеробіка, аудіозапис, біотехнологія, відеокасета, гідростанція, кінофільм, супермодний, теплотраса, фотоплівка</i>	4. Слова, утворені повторенням синонімів, антонімів, однакових слів: <i>стук-грюк, більш-менш, тихо-тихо</i>
5. Слова, які починаються з дієслова, що звучить як наказ: <i>пройдисвіт, Вершигора, перекотиполе</i>	5. Слова, що означають одне поняття: <i>купівля-продаж, батько-мати, шафа-купе</i>
	6. Слова з першою частиною екс-, віце-, максі-, міні-, міді-, інтернет- : <i>екс-чемпіон, віце-президент, міні-спідниця, інтернет-магазин</i>

365 1. Спишіть слова, знявши rischi.

Військово/морський, стерео/фільм, яскраво/жовте, загально/державний, народно/поетичний, пів'/ясена, дво/ярусний, двох'/ярусний, генерал/лейтенант, жовто/гарячі, воле/любна, швидко/швидко, міні/футбол, хліб/сіль, ледве/ледве, пів/Азії, південно/східний, напів/сон, праце/влаштування.

2. Визначте число і рід прикметників.

У складних числівниках на зразок **двісті, триста, чотириста, дев'ятсот** змінюються обидві частини: *чотириста* — *чотирьохсот*. У складних числівниках, таких як **п'ятдесят, шістдесят**, змінюється лише друга частина: *п'ятдесят* — *п'ятдесяти (п'ятдесятьох)*.

366 Провідмініайте (*письмово*) кількісний і порядковий числівники, що означають рік вашого народження.

367 1. Спишіть слова, знявши rischi.

До/чиста, аби/як, врешті/решт, по/дружньому, до/тепер, як/не/як, з/діда/прадіда, по/третє, з/роду/віку, якось/то, усього/на/всього, мало/помалу, ні/звідки, по/де/куди, як/таки.

2. Складіть і запишіть із п'ятьма записаними прислівниками речення про значення української мови у вашому житті.

У пензлем, і словом

368 1. Розгляньте репродукцію картини І. Тартаковського «Портрет Л. М. Ревуцького» (1950). Опишіть портрет композитора, використовуючи всі частини мови.

2. Прочитайте виразно уривок із вірша «Шопен» М. Рильського. Зверніть увагу на інтонацію питальних і окличних речень.

Шопена вальс... Ну хто не грав його
І хто не слухав? На чийх устах
Не виникала усмішка примхлива,
В чийх очах не заблищала іскра
Напівкохання чи напівжурби
Від звуків тих кокетно-своєвільних,
Сумних, як вечір золотого дня,
Жагучих, як нескінчений цілунок?

В сніги, у сиву сніжну невідомість
 Мережані оздобні линуть сани.
 І в них, як сонце, блиснув із-під вій
 Лукавий чи журливий — хто вгадає? —
 Гарячий чи холодний — хто збагне? —
 Останній, може, може, перший усміх.
 Це щастя! Щастя! Руки простягаю —
 Б'є сніг із-під холодних копитів,

Метнулось гайвороння край дороги —
 І простяглась пустиня навкруги...

.....
 Пане Фредеріку,
 Я знаю, що ні вітру, ні саней,
 Ані коня немає в вашім вальсі,
 Що все це — тільки вигадка моя...

.....
 Ну й що ж по тому? А сьогодні я
 Люблю свій сон і вас люблю за нього,
 Примхливий худорлявий музиканте...

3. Випишіть епітети з означуваними словами. Які епітети створюють зорову картину (зовнішній опис), а які характеризують настрій людини (внутрішній стан)? Назвіть прикметники, ужиті в переносному значенні.

369 Прочитайте текст. Згрупуйте і запишіть у початковій формі слова вправи за поданим зразком.

Зразок. Іменник — <i>пісенька</i> , ...	Дієприслівник
Прикметник — <i>дитячий</i> , ...	(форма дієслова) — ...
Числівник — ...	Прислівник — ...
Займенник — ...	Прийменник — ...
Дієслово — ...	Сполучник — ...
Дієприкметник	Частка — ...
(форма дієслова) — ...	Вигук — ...

Хто з вас не знає дитячих пісеньок «Ой ходить сон коло вікон», «Подоряночка», «Шум», «Іди, іди, дощику»? Здається, ви й народилися із цими піснями-іграми. Не раз і не два ви чули їх то в дитячому садочку, то в школі, то вдома. А опрацював для вас музику народних шедеврів видатний український композитор Левко Миколайович Ревуцький. Любов до народної пісні він проніс через усе життя. У його

І. Тартаковський.
 Портрет Л. М. Ревуцького.
 1950 р.

збірці народних пісень «Сонечко» ви знайдете пісні, що супроводжують дитину в побуті, у календарні свята, пісні-ігри, пісні-хороводи і навіть казки.

На Київщині, у селищі Буча, є музична школа, яка носить ім'я композитора. Юні музиканти грають на інструментах, які подарував школі Левко Миколайович. Композитор був чудовим педагогом, улюбленцем дітей. Називаючи Левка Ревуцького «учнем Лисенка, сином України», Максим Рильський писав:

*В колиску дар пісень тобі поклала доля,
У серце налила добра і чистоти...*

Займенники пишемо

разом	окремо	через дефіс
із частками аби-, де-, ні-, -сь: <i>абискільки, абищо, декотрий, дечий, ніхто, ніякий, хтось, щось</i>	якщо між часткою і займенником уживається прийменник: <i>ні до кого, ні з чим, де у кого, будь з яким, аби в якому, будь за ким</i>	із частками будь-, -небудь, казна-, хтозна-: <i>будь-хто, будь-що, чий-небудь, який-небудь, казна-скільки, казна-що, хтозна-чий, хтозна-який</i>

- 370** 1. Запишіть займенники, знявши риси, у три колонки: а) разом; б) окремо; в) через дефіс.

Ні/хто, де/котрий, будь/за/ким, хтозна/чий, казна/що, де/чий, аби/скільки, аби/в/якому, казна/скільки, чий/небудь, де/в/кого, будь/з/ким, аби/що, хто/сь, ні/з/чим, ні/до/кого.

2. Складіть і запишіть із заперечними займенниками, поданими у вправі, речення про дружбу і друзів.

- 371** 1. Прочитайте уривок із вірша А. Малишка.

О слово золоте, гартоване в горнилі
Поетових думок, страждань і сподівань!
Неси свої струмки, свої страждання милі,
Як треба, — стань мечем, як треба, — цвітом стань.

2. Випишіть дієслівні форми. Розберіть дієслова як частину мови.

Учитель запитав учня:

- Толю, скільки є частин світу?
- П'ять, Леоніде Григоровичу.
- Назви їх.
- Перша, друга, третя, четверта, п'ята.

372 1. Спишіть текст, вибираючи з дужок правильний варіант написання слів.

1. З чого починається (*любовь, любов*) до отчого краю?.. 2. Біліє розквітла гречка, (*де не де, де-не-де*) підсинена волошками, а над нею, в ній зрідка прокочується (*бжолиний, бджолиний, бджолинний*) звук. 3. Гречка біліє (*м'яко, мяко*), вона (*ще, ше, ще, шче*) молода, її зеленого листя ще не торкнулась осінь своїм умілим квачиком і не визолотила його. 4. А **навколо** гречки вже все покошено, і (*біложовті, біло-жовті*) присадкуваті ожереди двома (*вилитенськими, велитенськими, велетенськими*) крижинами застигли на яскравій стерні. 5. Її ще не витіпала (*нигода, негода*), не зчорнила бита дощами земля, а тому вона аж світиться, аж сміється — і добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого (*збіжя, збіжжя, збіж'я*) (*За Є. Гуцалом*).

2. Виконайте тестові завдання.

1. Виділене слово — це

А прислівник Б прийменник В іменник

2. Форма дієслова дієприкметник використана в реченнях

А 1, 2 Б 2, 3 В 2, 5

3. Особовий займенник 3-ї особи множини жіночого роду використано в реченнях

А 1, 2, 3 Б 2, 3, 5 В 2, 3, 4

4. Іменники III відміни використано в реченнях

А 1, 3 Б 2, 4 В 1, 5

373 Доберіть і запишіть власні приклади для коментування орфограми «Написання **не** з різними частинами мови» (*див. табл. на с. 178*).

374 1. Спишіть текст, знявши риски та розставивши потрібні розділові знаки.

А що/ж то/за карасі з нашої прекрасної річки. А смачні/ж які!

А коли вже буває так що риба не/клює певний час — горювати не/доводиться. Мимо/хіть за/милуєшся над/росянською природою. На річці тихо/тихо. Плесо справжнісіньке тобі дзеркало. Чути навіть як у хоробрянській за/плаві виводок диких качок купається ляпаючи крильми: «Тах/тах/тах!.. фр/р/р!» Не/подалік дві жовто/коричневі очеретянки шелестять пурхаючи із стебла на стебло. Грудкою пролетить по/біля човна блакитна пташка-рибалка вистромивши в/перед

гострого дзьоба. По обмілу гордовито походжає цибатий чорно/гуз над заростями плавно несеться криво/шия чапля а на по/чорнілому корчеві по/гойдується, мов флюгер, сіренька чаєчка... Тим часом ваше тіло лагідно пестить сонечко. І так гарно на серці *(За С. Хаврусем)*.

2. Розберіть як частину мови частку, сполучник і вигук, ужиті в тексті *(на вибір)*.

375

1. Спишіть текст. Підкресліть у перших двох реченнях головні та другорядні члени речення.

А ще я люблю, як з лісу несподівано вигулькне хатина, заскриплять ворітця, побіжать стежки до саду і до пасіки. І люблю, коли березовий сік накрапає з жолобка. Він так гарно вистукує: «тьоп-тьоп», що неодмінно завернеш до нього й присядеш навпочіпки. Також люблю напас-ти на лісове джерело і дивитись, як воно коловертнем викручується з глибини. І люблю, коли гриби, обнявшись, мов брати, збирають на свої

шапки росу, і люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина й пахнуть опеньки. Я охоплюю обома руками березу, притуляючись вухом до неї, але вона мовчить.

Враз я нахиляюся до кружечка ніздрястого снігу. Щось, наче пальцем, пробило сніг, я розгортаю його і бачу ніжну, ще зачохлену голівку підсніжника. Це він відхукав дірочку в снігу і потягнувся до сонця.

Виходить, уже не мертвий ліс, бо лебеді принесли на своїх крилах весну і життя! *(За М. Стельмахом)*.

2. Визначте тему й основну думку тексту. Дайте йому назву.
3. Визначте, до якого стилю й типу висловлювання належить поданий текст. Обґрунтуйте відповідь.

376

- Напишіть міні-твір на тему «Я — частина своєї родини, Батьківщини, Землі, Всесвіту», використовуючи: особові займенники; дієприкметниковий зворот; дієприслівниковий зворот; частки (заперечні, підсилювальні); вигуки — слова мовного етикету.

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)

Розділ уміщує тексти, які підготують вас до сприймання чужої мови на слух (аудіювання), а також до різновидів читання. Ви будете вчитися переказувати тексти з описом зовнішності людини, з описом процесу праці, а також складати усні й письмові твори в публіцистичному, художньому, науковому стилях.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

- **Текст**
- **Міркування дискусійного характеру**
- **Мовні стилі.**
Стилістична помилка
- **Дискусійний діалог**
- **Складний план**
- **Твір-оповідання за поданим сюжетом**
- **Ознайомлювальне (переглядове), навчальне читання**
- **Анотація**
- **Опис зовнішності людини**
- **Ділові папери (розписка)**
- **Опис процесу праці**

§ 45 Повторення й поглиблення вивченого про текст

Текст — це зв'язне висловлювання, що має певний зміст і складається зі вступу, основної частини та кінцівки (висновку).

Зміст розгортається від речення (фрази) до речення (фрази). У кожному реченні є «відоме (дане)» й «нове».

Міжфразовий зв'язок у тексті буває **послідовним** або **паралельним**.

Засобами зв'язку речень у тексті є повтори слів, синоніми, займенники й прислівники.

- 377** 1. Прочитайте два тексти М. Кучеренко. Знайдіть у реченнях текстів «відоме» і «нове».

А Частину Києва, Поділ, кілька сторіч тому населяли майстрові люди — шевці, бондарі, ковалі, стельмахи, гончарі, кравці, кожум'яки. Вони об'єднувалися в цехи. Кожен цех до 14 вересня, свята Семена, мав виготовити велику свічку. Ремісники влаштовували на майдані вертепне дійство «Свіччине весілля».

Б Майстрові люди — шевці, бондарі, ковалі, стельмахи, гончарі, кравці, кожум'яки — населяли в минулому київський Поділ. Тут 14 вересня, на Семена, відбувалося «Свіччине весілля». До цього свята кожний цех готував велику свічку.

2. Змініть у будь-якому з текстів порядок слів у реченнях. Знайдіть «відоме» і «нове» в перебудованих реченнях.

- 378** 1. Прочитайте текст. Доведіть, що подане висловлювання — текст. Визначте тему, мікротеми. Придумайте заголовок.

У дохристиянські часи 14 вересня наші предки відзначали свято початку осені і вшановували бога вогню. Давні традиції цього свята збереглися і в християнські часи, тільки день почали називати на честь Семена.

На свято Вогню (Семена) молодь гуртом ходила в ліс по дрова. Перед заготівлею приносили багаті жертви лісовим божествам. Після заготівлі всі з піснями йшли на центральний майдан села, де склали дрова. Старійшина розпалював величезне вогнище, кожен від нього брав частину й ніс додому, щоб розвести свій вогонь.

Коли вогонь розгорявся, у хатах відбувалися «засидини». Майстри та майстрині рихтували робочий інструмент: ткацькі верстати, прялки, мотвила, шевське та кравецьке причандалля, гончарські круги й інше, щоб «засидіти» робоче місце на добрий доробок. Кожний мав на той вечір знайти собі роботу. Навіть діти мали скубати вовну, пір'я, вишивати, вирізати.

У день Семена закінчувалися гуляння на «вулиці» й починалися вечорниці в хаті (А. Астахова).

2. Випишіть тематичні речення й підкресліть у них тематичні слова.

379 1. Запишіть текст М. Кучеренко, вибравши з двох варіантів кінцевого речення (у дужках) той, що найбільше відповідає змісту. Поясніть свій вибір.

Відомий український драматург Іван Кочерга (1881–1952) написав драматичну поему «Свіччине весілля», яка має ще й другу назву — «Пісня про Свічку». Надихнули його на цей твір стародавні традиції киян-ремісників.

У містах, зокрема в Києві, у ніч проти Семена відзначали базарне київське свято, це був своєрідний карнавал вогнів. Майстри в гумористичній формі повторювали весільний обряд. За жениха була свічка, а «молоду» грала розфарбована лялька. Опівночі до свічки, яку «оженили», приходили «гості». (Кожен цех запалював свою свічку, і весь майдан ставав золотаво-мерехтливим. / Весь майдан ставав золотаво-мерехтливим, кожен цех запалював свою свічку).

2. Назвіть мовні засоби міжфразового зв'язку в тексті.

Порядок слів у реченні допомагає логічно виділити «нове». Вибір порядку слів залежить від задуму автора.

380 1. Прочитайте два варіанти тексту. Чим вони відрізняються? Визначте в обох варіантах «відоме» і «нове».

А Після дощу затекла в нас хата. Спершу на стелі зробилася жовта райдужна пляма, немовби хтось намалював криве й трошки замурзане сонце.

Б Хата в нас затекла після дощу. Жовта райдужна пляма спершу зробилася на стелі, немовби хтось намалював криве і трошки замурзане сонце.

2. Напишіть власний варіант цього тексту, змінивши логічні наголоси в реченнях.

Мудре слово

- Рідна мова на чужині ще милішою стає (П. Грабовський).
- Хай кожен так собі співає, як хто зуміє і здолає, — усяким співам волю дай, то й буде в нас співучий край!.. (Б. Грінченко).

381 Порівняйте два речення. Яке з них розповідає про дівчат і хлопців, а яке — про мандрівку Карпатами?

- А** Дівчата й хлопці вирушили в мандрівку Карпатами.
- Б** У мандрівку Карпатами вирушили п'ятеро дівчат і семеро хлопців.

382 1. Запишіть тексти. До якого типу висловлювання вони належать?

А Під ноги білому коневі стелилася висока, не торкана косою трава. Злегка світилися крізь сутінки пригладжені лігвища вітрів, темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина. Кінь Шептало пірнув у запахи. Дощ вщух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем *(За В. Дроздом)*.

Б Угорі чисте, по-весняному лунке небо. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, привільний, широкий і безконечний *(За Г. Тютюнником)*.

- 2. Який порядок слів характерний для поданих типів висловлювання? Поясніть міжфразові зв'язки в обох текстах.
- 3. Чим відрізняється розповідь від опису?

§ 46 Повторення вивченого про мовні стилі. Публіцистичний стиль

- 1. Які мовні стилі ви знаєте?
- 2. У яких ситуаціях спілкування використовуються різні стилі?

383 Накресліть у зошиті таблицю. Заповніть її, скориставшись довідкою.

Назви стилів	Мета спілкування	Жанри (різновиди) висловлювання
розмовний художній науковий публіцистичний офіційно-діловий		

Довідка: логічне доведення висловленого; інформування про подію по радіо; емоційне образне зображення предмета думки; невимушене спілкування; ділове спілкування; довідка; газетна стаття; оповідання; діалог з товаришем; поезія; наукова стаття; автобіографія.

384 1. Прочитайте тексти. Визначте їх характерні ознаки.

А Поетична мова Миколи Вінграновського — урочиста, піднесена. З особливим почуттям він оспівує Дніпро. Це для нього найсвятіше поняття, символ України. З Дніпром поет пов'язує і свою долю, і долю народу. Через образ улюбленої ріки він стверджує свою належність до землі, до рідного краю: «Спи, моя дитинко, на порі. Тіні сплять і сонна яворина... Так, як небо в нашому Дніпрі, так в тобі не спить хай Україна».

Б Дніпро бере початок на Валдайській височині, впадає в Чорне море. Довжина річки — 2201 км. Найбільші притоки Дніпра: Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець (праві), Десна, Сула, Ворскла (ліві).

Дніпро — важливе джерело енерго-, водопостачання й зрошування, особливо південних районів України.

Дніпро — потужна транспортна артерія.

2. Спишіть текст А. Назвіть мовні засоби, якими автор впливає на читача, збуджує його уяву (однорідні члени речення, форми прикметників, епітети).
3. Розгляньте репродукцію картини М. Глуценка. Опишіть картину, використовуючи як власні враження, так і інформацію з поданих текстів. Який із текстів (А чи Б), на вашу думку, за настроєм відповідає картині? Чому?

*М. Глуценко.
Весна під Києвом. 1961 р.*

385 1. Прочитайте текст учнівського твору. До якого мовного стилю і якого типу висловлювання він належить? Обґрунтуйте відповідь.

Не просто передати словами свою любов до української мови. Хай хтось назве це патріотизмом, націоналізмом чи ще якось, але для мене не існує кращої мови у світі!

З дитинства я чула українську мову від своїх батьків, у той час як навколо розмовляли російською мовою. Я зросла в родині, де люди щиро люблять Україну й усе, що з нею пов'язане.

Багато чого довелося витримати українському народові протягом століть. Та крізь усі негоди він зумів пронести незаплямованою, живою свою рідну мову. Вона виявилася невмирущою, бо в ній — безсмертя народу. І немає, на мою думку, кращих слів, ніж ті, якими вдячно звертається до української мови наш видатний поет Максим Рильський:

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих — рідна мова,
Вишневих ніжність пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.

2. Випишіть речення, у яких авторка емоційно висловлює свою думку. Напишіть над кожним словом, до якої частини мови воно належить.
3. Перебудуйте перший абзац тексту, змінивши публіцистичний стиль на науковий або розмовний. Візьміть до уваги інформацію з довідки.

Довідка. Зразки початків тексту: а) у науковому стилі — *Любов до мови — це один зі складників патріотизму...* ; б) у розмовному стилі — *Та що багато говорити про любов до української мови!*

До публіцистичного стилю належать тексти, у яких емоційно висвітлюються теми, що хвилюють читача, слухача.

Для емоційного публіцистичного висловлювання характерні такі засоби:

1. Лексика, що передає авторську оцінку.
2. Інверсійний (непрямий) порядок слів.
3. Уживання слів у переносному, образному значенні.
4. Повтори, нанизання однорідних членів речення, використання протиставних, заперечних конструкцій.

Публіцистичний стиль використовують у виступах, промовах на радіо, телебаченні, зборах, а також у газетних статтях, передмовах до збірок художніх творів.

У газетних статтях розрізняють засоби інформаційного повідомлення й засоби емоційного висловлювання автора, який хоче вплинути на читача.

386 Спишіть текст, вставляючи потрібні букви. Обґрунтуйте належність тексту до публіцистичного стилю.

На виставці акварелей Тараса Шевченка

Ми побували на виставці акварелей Тараса Шевченка. Кожна робота художника — це справжня п(и, е)рлина. Чудовий п(и, е)йзажист, Шевченко малює тодішню Україну — її хутори, містечка, пам'ятки архітектури, воскр(и, е)шає сторінки славної історії України. В акварелях, викона(н, нн)их на Арал(ь)с(ь)кому морі, у горах Каратау, постають суворі краєвиди гірської місцевості. Художник досягає д(е, и)вовижних ефектів у передачі простору, світла, повітря й кольору. Кожен із нас пересвідчився, що Шевченко не лише геніальний поет, а й геніальний художник.

387 Перебудуйте текст вправи 386 «На виставці акварелей Тараса Шевченка», посиливши емоційність висловлювання.

388 1. Прочитайте виразно текст. Які мовні засоби сприяють емоційному викладу авторської думки?

Леоніда Кисельова називали юним Лермонтовим, Пушкіним, Шевченком... Йому судилося прожити дуже коротке життя — тільки 22 роки. Леонід починав писати російською мовою, бо вихований був у російськомовній київській письменницькій родині, у якій, проте, глибоко шанували все українське.

Згодом українська земля й українська мова надали його творчості нової дивовижної сили. Леонід Кисельов почав писати поетичні твори українською...

Чому ж стався такий перехід? Він був законірним! Леонід захоплювався і знав стародавнє мистецтво, мозаїки й фрески Київської Софії, цікавився примітивним мистецтвом, любив поезію Шевченка, раннього Тичини, Драча, Вінграновського, Блока, Пастернака, Гумільова, Данте, Шекспіра, Рільке й Лорки, американський джаз, українську та парагвайську пісню.

А ще любив рідний Київ — «місто всіх кохань, де тополеві вранішні тумани». Любив Вітчизну, увесь білий світ — великий і прекрасний.

Л. Кисельов

2. Випишіть словосполучення іменника з узгоджуваним прикметником. Визначте відмінок, у якому вжито іменник із прикметником, поставивши питання.

§ 47 Складний план власного висловлювання

Складний план власного висловлювання передбачає наявність вступу (зачину), основної частини та висновку.

У вступі висловлюється думка про вибір теми. Основна частина послідовно, за відповідними пунктами, висвітлює зміст висловлювання. Висновок (кінцівка) впливає зі змісту основної частини висловлювання й стосується обраної теми.

У пензлем, і словам

389

1. Розгляньте репродукцію картини І. Їжакевича «Тарас-пастух» до поезії Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...». Який настрій створює ця картина?

*І. Їжакевич.
Тарас-пастух.
1935 р.*

2. Прочитайте уривок з поезії Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...».

...Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.

3. З'ясуйте, у чому полягає відмінність настрою, переданого в тексті та на картині.

390

- Складіть висловлювання про репродукцію картини І. Їжакевича (вправа 389) за поданим зразком складного плану.

Зразок складного плану

I. Видатний український художник І. Їжакевич ілюстрував «Кобзар» Т. Шевченка.

II. Композиція картини.

1. Передній і задній план картини.
2. Зображення пастуха (зовнішність, одяг, заняття).
3. Зображення отари овець.
4. Природа, церква (краєвид).

III. Настрій картини.

391 Складіть і запишіть складний план власного висловлювання про вірш Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...».

392 1. Прочитайте уривок із «Зачарованої Десни». Визначте тему й мікро-тему тексту. Запишіть складний план тексту.

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. Пахнув дід теплою землею і трохи млином.

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби й ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, зі старою грушею і дубом — з усім живим, що росло й рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо **волоком** чи **топчійкою** риби й принесемо до **куреня**, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

— А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали...

Тут дід заводив нас у такі казкові **нетрі** старовини, що ми переставали дихати й бити комарів на **жижках** і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидались у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались в сон у запашному сіні під дубами над **зачарованою** річкою Десною.

Найкращою рибою дід вважав **линину**. Він не ловив линів у озерах ні волоком, ні топчійкою, а якимось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливли до його рук. Казали, він знав таке слово (За О. Довженком).

2. Випишіть із тексту виділені слова, значення яких вам не відоме. З'ясуйте, що означають ці слова.

1. Прочитайте виразно висловлювання на тему «Моя Україна у 2050 році». Визначте його основну думку. До якого типу висловлювання (опис, розповідь, роздум) належить текст?

Цікаво, якою буде моя Україна в майбутньому? Емоційно мені легко передбачити майбутнє трьома словами — усе буде добре. Мені буде за шістьдесят, мої діти і внуки щасливо житимуть у прекрасній мирній Україні...

Транспорту як такого на вулицях міст ви не побачите. Його замінять напівкосмічні літаки з вертикальними злетами й посадками. Двигуни працюватимуть на екологічно чистому пальному, керуватиме автопілот.

ПК, ноутбуки, телефони, мобільні телефони, смартфони відійдуть у минуле. Їх замінить пристрій, який матиме форму звичайної лінзи для очей.

А що ж люди, народи? Народи співпрацюватимуть задля збереження власних традицій, культури.

Україна... Вулиці міст — чисті, засаджені диво-квітами. Бачу прозорі, чисті води Дніпра.

Це природа така чиста, а яким став духовний світ людей? Чи пам'ятають вони Шевченка, Франка, Лесю Українку, Ліну Костенко?.. Пам'ятають.

Ми самі творитимемо наше майбутнє. Україна стане однією з наймогутніших і найрозвиненіших країн світу. Так, це довгий шлях — шлях, який треба нам пройти (*За учнівським твором*).

2. Визначте частини висловлювання, що відповідають поданому плану.

I. Якою буде Україна в майбутньому?

II. У прекрасній мирній Україні все буде добре.

1. Транспорт.
2. Нові засоби комунікації.
3. Чиста природа України.
4. Наша духовність.

III. Ми самі створимо наше майбутнє.

3. Об'єднайтесь у дві групи й проведіть конкурс на тему «Чие висловлювання змістовніше й досконаліше за формою? Чому?». Кожна з груп готує складний план висловлювання й висвітлює тему «Якою ми бачимо Україну через півстоліття».

394 1. Спишіть уривок із вірша Б. Олійника.

Це мій народ. Спогорда не дивись,
Що руки в нього з праці вузлуваті,
Душа ж його пречиста, яко свято,
А в серці дума й пісня обнялись.

2. Позначте, до якої частини мови належить кожне слово.

§ 48 **Різновиди читання: ознайомлювальне (переглядове), навчальне**

Серед різновидів читання розрізняють: ознайомлювальне (переглядове) та навчальне читання.

Ознайомлювальне читання — це швидке читання заголовків, назв підрозділів, змісту й анотації книжки, окремих уривків тексту.

Під час ознайомлювального читання швидко переглядаємо текст, щоб отримати загальну інформацію про його зміст. Мета такого читання — визначити, про що цей текст і чи важливий для нас його зміст.

Навчальне читання — це уповільнене читання тексту з метою засвоєння його змісту.

Читання значною мірою реалізує пізнавальну функцію мови. Під час читання спеціально дібраних текстів розвивається мовна спостережливість, виробляються навички чіткого оформлення висловлених думок.

395 Прослухайте текст. Визначте тему. Які частини ви виділяєте в цьому тексті? Які ключові слова ви записали, слухаючи текст?

Наскрізним словом-поняттям у художній прозі М. Коцюбинського є слово *людина* (*люди*). Так, у новелі «Intermezzo» читаємо: «*Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотнім*». Людина з її висловленими і невисловленими думками, почуттями, з її внутрішнім світом завжди перед очима, в уяві художника слова. Зорове конкретне сприймання не може обійтися без порівнянь, наприклад: «*Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку... і коли втомлена пам'ять ...сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку...*»

Внутрішній світ людини розкривається через зображення очей. Закономірною, що в текстах М. Коцюбинського очі виконують роль самостійного суб'єкта, як в оповіданні «Persona grata», порівняйте: «*в очах було щось скрите і запечатане; Очі дивилися в себе... , очі верталися, лазили по обличчю, по шії, грудях і, злегка лоскочучи, вертали дірки углиб*».

Замість звичного висловлювання «*подивитися на щось*» натрапляємо на художні засоби, зокрема метафори, епітети, як у новелі «В дорозі»: «*І раптом очі впали в город, на синє море капуста*»; в «Intermezzo»: «*Скрізь я стрічаю твій (людини) погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зінці*» (За С. Єрмоленко).

396

1. Прочитайте виразно казку — уривок із поеми І. Франка «Мойсей». Розподіліть між собою ролі дійових осіб, користуючись кольоровими підказками.

Як зійшлися колись дерева
На широкім роздоллі:
«Оберімо собі короля
По своїй вольній волі.

Щоб і захист нам з нього, і честь,
І надія, й підмога,
Щоб і пан наш він був, і слуга,
І мета, і дорога».

І сказали одні: «Вибирать —
На одно всі ми звані.
Най царює між нами вовік
Отой кедр на Лівані».

І згодилися всі дерева,
Стали кедрів багаті:
«Ти зійди з своїх гордих висот,
Йди до нас царювати».

«...Ви корону мені принесли?
Що мені се за шана!
Я й без неї окраса землі
І корона Лівана».

І вернулися всі дерева.
Стали пальми багаті:
«Ти між нами ростеш, нам рідня,
Йди до нас царювати».

І сказала їм пальма: «Брати,
Що се вас закортіло?
Царювати й порядки робить —
Се моє хіба діло?»

І погнулися всі дерева
Під думками важкими,
Що не хоче ні пальма, ні кедр
Царювати над ними.

І сказав хтось, неначе на жарт,
Оте слово діточе:
«Ще хіба би терна нам просить,
Може, терен захоче».

І підхопили всі дерева
Се устами одними,
І взялися просити терна,
Щоб царем був над ними.

Мовив терен: «Се добре вам хтось
Підповів таку раду.
Я на вашім престолі як стій
Без вагання засяду.

Здобуватиму поле для вас,
Хоч самому не треба,
І стелитися буду внизу,
Ви ж буяйте до неба.

2. Випишіть із монологу терну дієслова й доберіть до них синоніми.
3. Перерахуйте назви рослин, згаданих у тексті. Назвіть їх характерні ознаки.

397 Прослухайте текст. Дайте йому назву. Визначте тему й основну думку.

Заголовок допомагає зрозуміти тему, на яку написано твір. Він — ніби візитна картка тексту. Помітно різняться між собою заголовки художніх і нехудожніх творів. Наприклад, заголовки газетних статей розраховані на швидке ознайомлювальне сприймання тексту, на те, щоб одразу привернути увагу читача до повідомлення. Заголовки художніх творів спрямовані на глибоке прочитання теми, взаємозбагачення вибраної назви й змісту твору. У них часто захований ключ до розуміння тексту. Тому заголовки художніх творів потребують вдумливого аналізу.

398 Підготуйте діалог із товаришем про свіжий номер газети (друкованої чи електронної). Наведіть приклади заголовків газетних статей, які вас зацікавили. Зверніть увагу, як заголовок пов'язаний зі змістом статті.

§ 49

Повторення вивченого про типи і жанри мовлення. Опис зовнішності людини. Стилiстична помилка

399 Прочитайте текст. Запишіть найцікавіше з того, що вам відомо про М. Гоголя.

Київ — місто, де бував і мріяв працювати Микола Гоголь. Особливо гостро це бажання виявилось в нього, коли в Києві було відкрито університет, а ректором його став Михайло Максимович. Гоголь з піднесенням і захопленням пише йому: «Туди, туди! У Київ! У древній, у прекрасний Київ! Він наш...» Одним із найулюбленіших занять Гоголя в Києві були прогулянки по садах, парках, вулицях, околицях, спілкування з людьми з народу, слухання оповідань, вуличних діалогів, пісень лірників і кобзарів.

Жаданий, улюблений Київ знайшов відтворення в повістях Гоголя «Страшна помста», «Вій», «Тарас Бульба». Сьогодні важко вказати місце, з якого побачив Гоголь Дніпро й коли народилися у його душі безсмертні рядки «Чуден Днепр при тихой погоде...». Невідомо, яку околицю Києва уявляв автор, пишучи: «Шумить, гримить околиця Києва: осавул Горобець справляє весілля свого сина». Так само не знайдемо те місце, де на лівому березі був «хутір пана Данила між двома горами, у вузькій долині, що збігає до Дніпра» (За Л. Хоменко, Л. Чередник).

1. Прочитайте текст. Випишіть із нього: а) епітети; б) уособлення; в) метафори.

Чудовий Дніпро в тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться, ані загуркотить. Дивишся і не знаєш, іде чи не йде його велична широчінь, і здається, неначе увесь вилитий він із скла і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, плине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини й опустити промені в холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах.

Зеленокудрі! Вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившись, дивляться у них — і не надивляться, і не намілюються світлим образом своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям. Всередину ж Дніпра вони не сміють глянути: ніхто, крім сонця й блакитного неба, не дивиться туди. Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! Нема рівної йому ріки на світі (*М. Гоголь, переклад М. Рильського*).

2. Вивчіть напам'ять текст (або його частину — не менше половини).

Опис зовнішності людини — це словесний портрет, зображення людини мовними засобами. Портрет передає загальний вигляд і конкретні деталі зовнішності людини.

Опис зовнішності має характерну будову: у кожному реченні названо певну деталь («відоме», або «дане») і ознаку цієї деталі («нове»). Розрізняють **ділові (наукові)** описи зовнішності людини, у яких наявні точні, об'єктивні характеристики, і **художні** описи — емоційно забарвлені, яскраві словесні портрети.

У художніх описах поєднуються висловлювання описового й розповідного характеру.

1. Спишіть уривок із повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся».

Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, брівоньки як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, і губоньки, як квіточки, розцвітають.

2. Скільки характерних деталей опису зовнішності дівчини названо в тексті-описі? За допомогою яких мовних засобів передано ознаки зовнішності дівчини?

1. Прочитайте опис зовнішності козака.

І за зовнішнім виглядом, і за внутрішніми якостями запорозькі козаки становили характерні типи своєї народності та свого часу. Вони були здебільшого середнього зросту, плечисті, ставні, міцні, сильні,

повновиді, і від літньої спеки та степової жарі смуглясті. З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем, або чуприною, на тімені, у смушковій гостроверхій шапці на голові, завжди з люлькою в зубах, справжній запорожець дивився якимось похмуро, униз, спідлоба, сторонніх зустрічав спочатку непривітно, відповідав на питання досить неохоче, а відтак помалу м'якшав, обличчя його поступово під час розмови веселішало, у жвавих, гострих очах палав вогонь, і від усієї його фігури віяло мужністю, молодечтвом, веселістю й незрівняним гумором (За Д. Яворницьким).

М. Добронравов.
Іван Богун. 1952 р.

2. Які характерні ознаки зовнішнього вигляду, вдачі та поведінки козаків називає історик Д. Яворницький? Які мовні засоби він використовує?

403 1. Прослухайте текст — уривок із повісті «Бурлачка» І. Нечуя-Левицького. Запишіть ключові слова.

Найстарша дочка Василина була на диво гарна. Широкий, високий та білий лоб блищав проти сонця, неначе біла квітка, а на ньому були намальовані тонкі брови, чорні, неначе шовкові шнурки, рівно одрізані з обох боків. Під бровами блищали круглі, веселі, темно-карі очі, такі веселі, що з них неначе лилася радість, лився сміх. Тонкий рівний ніс світився на сонці, а пишні повні та чималі губи виступали вперед, неначе рожевий пуп'янок. На тонкій шиї — шнурок з дукачем та червоніло дрібненьке добре намисто. На голові чорніли, аж лисніли проти сонця, дві товсті коси, перевиті червоними кісниками. Рум'янець, ледве примітний, розливався по щоках. Вся голова у Василини цвіла квітками, а зелений барвінок позвіщувався китицями кругом тонкої шиї. На білих рукавах горіли повишивані червоні та сині квітки.

2. Запишіть ознаки, що характеризують зовнішність дівчини:
а) обличчя; б) прикраси; в) волосся; г) одяг.
3. Наведіть приклади поєднання в тексті висловлювань описового й розповідного характеру. Яку роль у цьому тексті — описі зовнішності виконують обставини? Наведіть приклади.

404 Доберіть початки до фрагментів текстів. Звертайте увагу на основну думку, висловлену в текстах, на логічну появу описів зовнішності персонажів.

А Там ніколи не дмуть пронизливі вітри і сонце завжди ласкаве, мовби ліс охолоджує його гарячі промені. Софійка — худеньке дівча, з великими сірими очима і дрібною постаттю, — ще не знала географічного положення свого села, але воно вже для неї було найкращим (*І. Савка*).

Б Мала коротке підстрижене чорне волосся, великі сірі очі й пластмасові сережки у вухах. Була на ній світла коротка майка й джинсова спідничка, на ногах — легкі сандалі (*За С. Жаданом*).

В Все живе, затаївши духа, не співає, не кричить, не ворушиться, не живе (*За М. Коцюбинським*).

Початки наведених текстів

- Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша.
- Раптом зсередини виринуло обличчя. Я злякано відступив назад. Обличчя враз зникло, почулися кроки, двері відчинились, на порозі стояла дівчинка років шістнадцяти.
- Село, де народилася дівчина, лежить у долині, обрамленій лісом, полями і луками.

405 Доповніть ознаки, що характеризують деталі зовнішності людини, власними прикладами. Запишіть подані та власні характеристики.

Обличчя — біле, вузьке, яснооке,

Очі — блискучі, блакитні,

Брови — високі, ламані,

Рот — великий, вузький,

Ніс — кирпатий, червоний,

Волосся — гладке, довге,

Голова — густоволоса, облісіла,

406 Випишіть із художнього тексту два фрагменти з описом зовнішності персонажів. Простежте, як через опис деталей зовнішності змальовується характер персонажа, виявляється його вдача.

Мудре слово

- Гарна дівчина, як у лузі калина (*Українське прислів'я*).
- Нарядилась, як пава, а кричить, як ґава! (*Українське прислів'я*).
- Не шукай красоти, а шукай доброти (*Українське прислів'я*).
- Траву дивись удень, як обсохне роса, а дівку в будень, як невбрана та боса (*Українське прислів'я*).

Стилістична помилка: а) використання мовних засобів, які не відповідають обраному стилю; б) недоречне вживання лексичних одиниць одного стилю замість іншого; в) невдала побудова речень; г) невиправдані повтори; г) одноманітні початки речень, абзаців. Наприклад, відповідаючи на уроці, треба уникати вживання просторічної, жаргонної, діалектної лексики (*продльонка, остановка*). І навпаки, розмовляючи з товаришами або батьками, не варто вдаватися до штампів офіційно-ділової мови: *Мамо, сьогодні мені надійшла пропозиція від Оленки піти в басейн.*

У художніх текстах спеціально дібрані мовні засоби інших стилів виконують стилістичну роль, наприклад створюють комічний ефект.

407 Відредагуйте подані речення. Запишіть виправлені речення.

1. Уявлення переносить мене у майбутнє століття. 2. Йду вулицями любимого міста. 3. Милуюся оточуючою природою. 4. У нашій бібліотеці знайдеш книжки на любий смак. 5. На прошлій неділі ми дивилися в кінотеатрі новий фільм. 6. Сашко не дотримався слова. 7. Вийдемо на слідуючій зупинці. 8. П'ять днів тому назад я узяв у товариша почитати цікаву книжку. 9. Ми освоїли нову тему з історії. 10. Учителі покладають зусилля, щоб ми одержали глибокі і міцні знання.

408 1. Прочитайте невідредаговані тексти. Знайдіть стилістичні помилки, допущені в ньому.

Текст 1. Фрагмент з паспорта Сенполії, складеного ученицею під час практичної роботи з біології.

Сенполія, або узамбарська фіалка — рід трав'янистих рослин із тропічних районів Африки. Ця квітка відноситься до Відділу Стрептофіта, Класу — Еудікоти, Родини — Геснерієві.

Має гарнесенькі оксамитові волохаті, як шерстка мишки, зелененькі листочки, а також ніжні фіолетові квіточки, які, на жаль, зовсім не пахнуть. На основі таких простих фіалочок штучно виведені файні махрові сорти і сорти з різним забарвленням квітів, які є в нашому зеленому кутку. Тут панує різнобій — від чисто-білих і рожевих до червоно-лілових і темно-синіх...

Текст 2. Фрагмент телефонної розмови семикласниці з мамою.

— Мамусю, я в квітковому магазині. Тут така гарна фіалка є. Я хочу купити її. Яка вона? Ну, колір квітки — рожевий, без запаху. Сорт махровий. У квітки наявні п'ять чашолистків, віночок близько 25 мм в діаметрі, майже колесоподібний. Листя м'ясисте, вкрите ворсинками, округле із серцеподібною основою. Стебла — укорочені. Мам, я так її хочу мати!

Текст 3. Фрагмент відповіді на уроці біології.

Доглядати за сенполією не складно. Горщики можна використовувати будь-які. Але от дивина, тільки прикиньте: чим менший горщик, тим швидше зацвіте рослина. Самими найзручнішими вважаються м'які пластикові горшки в попереку 8–12 см. З метою уникнення небезпеки опіків фіалку потрібно ховати від прямого сонячного проміння. Щоб сенполія цвіла на протязі року, потрібно її штучно освітлювати. Ця фіалка боїться розміщення на протязі.

2. Об'єднайтеся в три групи й відредагуйте тексти. Запишіть виправлені варіанти.

§ 50 Особливості побудови опису дій. Опис процесу праці

- 409** Прочитайте текст. Сформулюйте тему й основну думку висловлювання. Дайте назву текстові.

Усе життя людини пов'язане з потребою праці — чи то фізичної, чи то розумової. Кожна праця передбачає вироблення навичок, умінь виконувати певні дії. Перш ніж розпочинати якусь діяльність, людина осмислює послідовність своїх дій, вибирає можливості для виконання тих чи тих завдань, щоб досягти конкретних результатів. Хай це буде праця майстра-кондитера чи праця садівника, — вона завжди складається з певних етапів, з послідовності виконання різновиду роботи. І домашня праця — прибирання квартири, готування обіду — так само пов'язана з етапами виконання конкретних дій.

Ви готуєте домашнє завдання — це теж різновид праці, який потребує зосередженості, уміння знайти потрібний матеріал у підручнику, пригадати, про що йшлося на уроці, уміння робити узагальнення. Ставлення до будь-якої праці як процесу має бути осмисленим. У цьому розумінні межа між розумовою і фізичною працею досить умовна.

Опис процесу праці — це загальна характеристика різновиду праці, опис дій, які послідовно виконує людина, тобто складових частин цієї конкретної праці.

Опис процесу праці в науковому стилі — це чіткий перелік виконуваних дій з дотриманням їх послідовності. Для опису використовуються однотипні речення, присудки яких мають форму особового дієслова теперішнього часу.

Опис процесу праці в художньому стилі — це емоційно передана картина зображення праці, а також вражень від процесу праці.

Для художнього опису характерні порівняння, метафори, інші засоби образної мови.

- 410** 1. Спишіть текст, записуючи числа словами. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте відповідь.

Як виростити ялинку з насіння в домашніх умовах?

Шишки з насінням ялини збирають у лісі пізньої осені (з блакитних ялин — наприкінці зими) з гарного й сильного дерева. Нерозкриті шишки треба підсушити. Одразу з-під дерева потрібно взяти й землі для посадки. Удома до неї можна додати торфу (у пропорції 50 на 50). Блакитна ялина потребує слабокислого ґрунту.

Перед висаджуванням насінини потрібно замочити для розбухання. Горщик варто добирати такого розміру, щоб паростки ялини могли рости кілька років без пересаджування (воно вкрай небажане). Глибина висадження насінин — 5 мм. Частота поливання — один раз на тиждень. Насіння ялини проростає протягом кількох місяців (до року). Щойно перші паростки з'являться над ґрунтом, полив потрібно припинити й перейти на обприскування. Ялина — холодолюбна рослина, тому тримати її треба на балконі або лоджії, захищаючи від прямого сонячного проміння (*За матеріалами сайту <http://korisni-porady.at.ua/news/>*).

2. Які форми дієслів переважають у наведеному описі садіння дерева?

- 411** 1. Прочитайте текст. До якого типу висловлювання та якого стилю він належить? Обґрунтуйте відповідь.

Виріб справжнього майстра-гончара можна впізнати серед тисяч, бо навіть звичайний глек чи горщик відбиває вдачу творця. Недаремно в народній приповідці мовиться: «Яка сорока, такі й сороченята, який гончар, такі й його горнята».

Опішнянські вироби — унікальні, їх виготовляють вручну з глини. Гончарний круг розкручується, і майстер, попередньо змочивши руки у воді, формує виріб. Руки обов'язково мають бути мокрими! Об'ємні візерунки, якими прикрашають мисочки чи інший посуд, теж ліплять руками.

На виготовлення гарної кераміки потрібен час. Відтоді, як гончар сів за круг і отримав готовий виріб, минає сорок днів. Спочатку глиняний виріб сохне тиждень, а тоді випалюється в печі на

дровах. Потім вироби охолоджують, глазурують або розмальовують, а відтак ще раз випалюють у спеціальній печі. Під час створення гончарних виробів дуже важливо витримувати правильну температуру (За П. Ганжою).

2. Які риси характеру виховує праця гончаря?
3. Поміркуйте, як пов'язане гончарство з народними звичаями, з історією української культури.

§ 51 Особливості побудови тексту-міркування дискусійного характеру

Міркування (роздум) — це висловлювання, у якому встановлюються причинно-наслідкові зв'язки між явищами, подіями. До міркування ставимо питання *чому?*

Перша частина міркування — це теза, тобто думка, яку треба довести.

Друга частина міркування — це доказ або докази, які використовують для доведення висловленої думки (тези).

- 412** 1. Прочитайте текст. Що вам відомо про музичний гурт «Океан Ельзи» та його лідера — Святослава Вакарчука? Які факти ви можете навести для доведення (чи спростування) думки, що кожна людина має власноруч обирати стратегію свого життя?

Стратегія життя

Коли ми з «Океаном Ельзи» приїхали «підкорювати» Київ, у світі якраз вибухнула криза. Усі наші заощадження луснули, як мильна бульбашка, за один день. Ну що ж робити? Ми всі разом жили в одній квартирі, їли макарони й щодня ходили на репетиції. Поверталися додому — з вікон дивилися на незнайоме місто, довкола були незнайомі люди, мало хто говорив українською... Але в нас було бажання щось змінити. І наша інтуїція зробила з нас тих, ким ми є нині.

Щоб отримати персональний успіх, потрібно йти проти течії. А успіх кожного з нас у підсумку дасть успіх країни. Основна наша мета — почати самим себе змінювати. Ми стали тими, ким ми стали, самі по собі, без втручання президента, прем'єр-міністра... Та не від них залежить наше життя. Воно залежить від нас. Ми є власниками нашої долі.

Так, можна виїхати в країну, де на вулицях не сміять, де діє суспільний договір. Та чи не краще перестати смітити тут? Джон Кеннеді казав: «Не запитуй в країни, що вона зробила для тебе. Запитай у себе, що ти зробив для країни».

Жодна людина одноосібно не змінить ситуації в країні. Навіть команди політиків-однодумців цього не зробилять. Зміни потрібно починати з кожного з нас. Зміна слова «Я» приведе до зміни слова «Ми». А це — до змін у країні. І коли більшість із людей у країні зрозуміють, що вони готові змінюватися, у той момент у нас з'являться інші політики, суди... А якщо далі ходитимемо, як стадо баранів, без чітких переконань, без знань, нічого не зміниться. Не бійтеся змінюватися, бути не такими, як усі. Змініть самі себе. І не чекайте манни небесної від будь-кого — друзів, рідних, учителів, урешті-решт від держави (*За С. Вакарчуком, лідером гурту «Океан Ельзи»*).

2. Пригадайте факти з життя письменників, спортсменів, музикантів, акторів, учених, військових, педагогів, просто ваших знайомих, коли їм доводилося робити доленосний життєвий вибір.
3. Поміркуйте й запишіть висловлювання про те, як склалося б їхнє життя за іншого вибору.

Дискусійний характер міркувань виявляється в тому, що одна теза заперечує іншу тезу. Якщо тема дискусійна, спірна, у міркуванні з'являються різні твердження й відповідні докази. Вибрати єдине правильне твердження неможливо.

413 Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до тексту-міркування дискусійного характеру. Випишіть із тексту мікротеми, які викликають дискусії.

Чи перевершить штучний інтелект людський?

Ніхто не знає, коли роботи зможуть стати такими ж розумними, як люди. Комп'ютери досі не опанували двох простих речей, які для людини не становлять жодної складності: уміння розпізнавати образи й здоровий глузд, пов'язаний із досвідом.

Перша проблема — розпізнавання образів. Роботи бачать краще за людей, але вони не розуміють того, що бачать. Заходячи в приміщення, робот перетворює зображення на низку розташованих у певному порядку точок. Опрацювавши ці точки, він може розпізнавати прямі лінії, кола, квадрати й прямокутники. Тоді робот намагається зіставити це все, об'єкт за об'єктом, з тими об'єктами, що записані в його пам'яті, — це надзвичайно трудомістке завдання навіть для комп'ютера.

Після кількогодинних обчислень робот, можливо, й упізнає в цих об'єктах стільці, столи й людей. Ми ж, заходячи в приміщення, розпізнаємо стільці, столи й людей за якусь частку секунди. Справді, наш мозок — це насамперед машина для розпізнавання образів.

Друга проблема — роботи не мають здорового глузду. Хоч вони чують значно краще за людей, вони не розуміють того, що чують. Наприклад, візьмімо такі твердження:

- Діти люблять солодощі й не люблять покарання.
- Участь можна брати, але не можна давати.
- Прочухана можна давати, але не можна брати.
- Тварини не вміють розмовляти й не розуміють англійської мови.
- Від кружляння паморочиться в голові.

Для нас кожне з цих тверджень — просто вияв здорового глузду. Але не для роботів. Немає жодної логіки чи алгоритму, які б доводили, що участь можна брати, але не можна давати. Ми засвоїли істинність цих «очевидних» тверджень через досвід, а не тому, що вони відповідають законам логіки... (М. Кайку).

Мудре слово

- Не сперечайся заради власне суперечки (Л. Толстой).
- Безсилля логічних доводів завжди шукає підтримки в надмірній емоційності (Л. Леонов).

§ 52 Перекази за простим і складним планом. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису зовнішності людини

У розповідний текст художнього стилю для поживлення, урізноманітнення розповіді вводяться описи зовнішності людини.

Через описи зовнішності персонажів розкриваються їхні характери. Перед очима читача постають реальні життєві ситуації та конкретні постаті людей.

- 414** 1. Прочитайте уривок із твору Д. Дефо в перекладі Є. Крижевича. Пригадайте ім'я персонажа. Визначте фрагмент, у якому описано його зовнішність.

На спині в мене звисав кошик, на плечі я ніс рушницю, а над головою держав величезну хутрянну парасольку, дуже незугарну, але після

рушниці, мабуть, найпотрібнішу серед мого спорядження річ. Зате кольором обличчя я менше скидався на мулата, ніж цього можна було б чекати, хоч жив на дев'ятому чи десятому градусі від екватора й зовсім не старався вберегти себе від сонця. Бороду я відпустив спочатку майже на чверть ярда, але в мене був великий вибір ножиць і бритов, згодом я обстриг її досить коротко, залишивши тільки те, що росло на верхній губі, подібне за формою до величезних мусульманських вусів, бачених мною в Сале в турків, — маври, до речі, їх не носять. Мої вуса були дуже довгі; не такі, звичайно, щоб можна було повісити на них шапку, але все ж настільки страхітливих розмірів, що в Англії лякали б маленьких дітей.

Ю. Шейніс.

Ілюстрація до роману Д. Дефо
«Робінзон Крузо»

Але я згадую про це мимохідь. Небагато було на острові глядачів милуватись моїм обличчям та постаттю, — і мені було байдуже, як я виглядаю. Отже, на цю тему я не буду більше розводитись. В описаному вбранні я рушив у нову подорож, що тривала днів п'ять-шість. Спочатку я пішов уздовж берега прямо до того місця, де я тоді пристав на човні, щоб вийти на горбок і оглянути місцевість. Тепер у мене човна не було, і я пішов до того горбка навпростець, коротшою дорогою. Я дуже здивувався, коли, глянувши на кам'янисте пасмо, яке мені довелось об'їжджати човном, побачив зовсім спокійне море. Ні хвиль, ні брижів, ні течії — ні там, ні в інших місцях.

2. Підготуйте складний план прочитаного тексту.
3. Підготуйте докладний переказ прочитаного твору.

415 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до розповідного висловлювання. Яку роль у цьому тексті виконує опис зовнішності персонажа? Пригадайте ім'я цього персонажа.

Коли ми з ним прийшли в печеру, я дав йому хліба, жменю родзинок і напоїв його водою, а це після швидкого бігу було для нього найпотрібніше. Коли він підживився, я жестами показав йому в куток печери, де в мене лежали великий оберемок рисової соломи та ковдра, що не раз правили мені за постіль. Бідолаху не треба було дуже довго припрошувати, він ліг і вмить заснув.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, бездоганно збудований, з рівними, міцними руками й ногами й добре розвиненим тілом. На вигляд йому було років двадцять шість. У його обличчі не було нічого дикого або жорстокого. Це було мужнє обличчя з м'яким і ніжним

виразом європейця, особливо коли він усміхався. Волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве, як овеча вовна; лоб високий і широкий; очі жвавi й блискучі; колір шкіри не чорний, а смуглий, проте не того жовто-рудого гидкого відтінку, як у бразильських або віргінських індіанців, а скоріше оливковий, дуже приємний для очей, хоч його й важко описати. Обличчя в нього було кругле й повне, ніс — невеликий, але зовсім не приплющений, як у негрів. До того ж у нього був гарно окреслений рот з тонкими губами і правильної форми, білі, немов слонова кістка, чудові зуби (За Д. Дефо, переклад Є. Крижевича).

2. Об'єднайтесь у дві групи. Представники кожної групи по черзі мають назвати одну деталь портретної характеристики персонажа, дотримуючись послідовності опису деталей зовнішності хлопця. Якщо послідовність порушується, право називати наступну деталь переходить до представника іншої групи. Виграє група, яка дотрималася точності в описі зовнішності персонажа.
3. Підготуйте простий план тексту.

Мудре слово

- Краса гарна, тільки коли вона сама себе не помічає (В. Ключевський).

§ 53 Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю з елементами роздуму

416

1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до публіцистичного стилю. Запишіть ключові слова.

Гр. Тютюнник

Григор Тютюнник був із числа тих небагатьох, чий образ запам'ятовується з першої зустрічі, з першого знайомства. Гінкої статури, вище середнього зросту. В гордій поставі голови, у темнавій засмазі обличчя, в чорночубій розвихреності безпомільно вгадувався класичний тип людини козацького кореня, а в темно-карій глибині очей зблискувала золотиста жага, що часом переходила в невимовну тугу.

Мав феноменальну пам'ять, особливо зорову. Після вечора, проведеного в товаристві, міг відтворити в словах і жестах детальний портрет і поведінку

кожного з присутніх. Вражало — передаючи пізніше кимось мовлену фразу чи слово, у пам'яті беріг точний вираз очей того, хто говорив, його позу, міміку. Володіючи таким вродженим артистизмом, «ірав» своїх майбутніх героїв, перевтілювався в них, перевіряв на людях усе, що лягло на папір чи мало лягти. І в колі друзів, і на зустрічах перед аудиторією часто читав свої твори напам'ять.

Я особисто Григора Тютюнника запримітив ранньої осені 1963 року в Спілці письменників: там у Будинку літераторів проходив якийсь черговий вечір. Ми з друзями стояли невеликим гуртом у Меморіальній залі. Мимо нас енергійним кроком пройшов молодий, чорночубий, статурний, у красивому костюмі чоловік, постояв якусь мить у прочинених дверях зали, послухав промовця і голосно — так що почули всі, хто були близько, сказав: «Еге ж! Якби ж то так. А чому тоді моя мати від холоду й до холоду згорблена стоїть на буряках...» Сказав і пішов тим же впевненим кроком (П. Засенко).

2. Складіть план тексту.
3. Підготуйте за складеним планом усний докладний переказ наведеного тексту.

Мудре слово

- Красу — бачать, мудрість — чують, доброту — відчують (Народна творчість).
- Ухиляйся від зла, а твори добро (Володимир Мономах).

417 1. Прочитайте текст. Назвіть характерні ознаки публіцистичного тексту.

Поспішаю до школи. На вулицях міста, у транспорті точаться розмови — переважно про політику, про вибори. Намагаюся не слухати, адже на думці — шкільний традиційний фестиваль «Україно, тобі наші таланти!», сьогодні виступ нашого класу.

Швидко пролетіли уроки, відбувся й виступ. Я вже вдома, вмикаю телевізор — знову про політику, про «опозицію», про якийсь розподіл України... І раптом — слова пісні, якою щоразу розпочинається шкільне фольклорне свято: «Одна калина за вікном, одна родина за столом, і Україна, бо в нас іншої нема...»

Уже не слухаю новини, бо намагаюся осмислити, проаналізувати почуте — слова з пісні та події. Я — маленька часточка народу. Таких, як я, юних, багато. Ми — майбутнє держави. Мимоволі поринаю в минуле, шукаючи на прикладі життєвої долі Великого поета відповіді

на сьогоднішні запитання. Адже так часто на уроках літератури чула: «Шевченко та Україна».

Україна... Вона завжди спливала в зболених спогадах Кобзаря «садком вишневим коло хати», плином сивого Дніпра, високими могилами-курганамі в безкрайому степу, піснею старого та химерного Перебенді-кобзаря.

Шевченко вірив, що «на оновленій землі врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі!». І Україна стане єдиною, соборною, вільною.

Пізнавши 24 серпня 1991 року велике щастя воскресіння України, ми були певні, що здійснився Шевченків заповіт. Але минули роки, і бачимо, що й хата наша ще не зовсім наша, і правди в ній мало, і сила неусвідомлена, і воля роз'єднана...

Ми, молоде покоління, ще скажемо своє слово й зробимо все, щоб люди жили гідно в нашій Україні, щоб ніхто не міг їх роз'єднати, бо велич і могутність держави — у соборності: «Одна калина за вікном, одна родина за столом, і Україна, бо в нас іншої нема» (М. Хомнікова, учениця Новомихайлівського НВК Чернігівської районної ради Запорізької області).

2. Дайте назву тексту і запишіть її. Складіть і запишіть план.
3. Підготуйте (усно) докладний переказ публіцистичного тексту.

§ 54 Усний вибірковий переказ тексту наукового стилю

- 418 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до наукового стилю.

Історія власних назв дає багатий матеріал для історії мови, історії народу. Власні назви прямо чи опосередковано утворені від загальних назв. Проте це не означає, що спочатку виникли загальні назви, а вже потім власні. Поки в мові не виділилася група власних назв, не існувало й розмежування цих двох груп. Були просто слова, які згодом стали розщеплюватися на загальні та власні назви.

Наприклад, у Карпатах є багато власних назв, пов'язаних із загальною назвою *сигла* — «гірський ліс, багно в лісі, мокра лука». Бойки, які мешкають на північних і південних схилах Українських Карпат, дали назву *Сигла* аж чотирьом вершинам, є в них і *Сигліс*, і *Сиглина*. Гуцули мають свою лісисту гору Сигла, а буковинці — укриту густими заростями Циглу. Однак співзвучні власні назви трапляються й далеко за межами Карпат. Східні й західні слов'яни знали слово «сигла»,

що походить з індоєвропейської мови — «текти, мокрий». Ця «водна» назва прочитується в назвах річок *Сена*, що у Франції, *Серет* — на Тернопіллі, *Цигла* — на Сокальщині.

Найдавніші назви річок і гір перегакуються. Назви майже всіх великих рік, зокрема *Ніл*, *Євфрат*, *Амур*, *Міссісіпі*, *Рейн*, різними мовами означають «ріка» або «велика ріка».

Давні люди постійно пересувалися в пошуках їжі, однак знали порівняно невелику територію свого роду чи племені. Вони знали лиш одну велику ріку на своїй території, тому досить було називати її просто «ріка». Це була власна назва, що водночас була і загальною.

Звернімо увагу на назву *Дніпро*. У ній виокремлюємо дві частини. Друга частина *-іпр-* розшифровується за допомогою давніх мов як «широкий». Така була, імовірно, давньоєвропейська назва цієї ріки. Скіфи, що з'явилися тут у VIII ст. до н. е., додали до назви свій термін *дон*, *дана* зі значенням «ріка». Отже, разом із першою частиною назва *Дніпро* розшифровується як «ріка широка».

Слов'яни називали цю ріку *Словутич*, *Славута*. Ці форми вказують на давнішу назву — *Слова* — із значенням «текуча». Ця слов'янська назва Дніпра збереглася за малою річкою *Славута*. Живучи на ріці, що звалася *Слова*, люди стали називати себе слов'янами. А коли зіставити обидві згадані назви Дніпра, то можна зробити висновок, що спільна назва слов'янських народів буквально означає «дніпровці», «дніпряни» (За Ю. Карпенком).

2. Визначте кількість мікротем у наведеному тексті. Складіть простий план висловлювання.
3. Підготуйте усний вибірковий переказ наукового тексту за складеним планом.

На уроці історії:

Учитель. Де вперше здобув перемогу Богдан Хмельницький?
Учень. На сто сорок першій сторінці!

419

1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до наукового стилю.

Тема рідної мови у творчості Дмитра Білоуса

Понад 60 років працював Дмитро Григорович Білоус на творчій поетичній ниві. Поезія, присвячена темі рідної мови, належить до громадянської лірики, однак у Дмитра Білоуса, крім глибоко розробленої цієї теми, є твори, присвячені мовознавчим питанням. У них висвітлюються

Д. Білоус

походження крилатих висловів, географічних назв, етимологія слів, тонкощі перекладу. Поет використовує лінгвістичні терміни, вводячи їх у цікавий поетичний текст, в оригінальні метафори. Серед мовознавчої поезії Дмитра Білоуса розрізняємо такі жанри: сюжетний вірш на мовознавчу тему, сонет, акровірш, вірш-загадку, вірш-жарт та інші. Якщо «Диво калинове» і «Чари барвінкові» — це поетична розповідь про дивовижну красу й чарівливі таємниці рідної мови, то збірка «За Україну молюся» присвячена рідномовній молитві, назвам прадавніх свят. Їх доніс до наших днів український на-

род. Поет із теплотою згадує дитинство, рідну хату, ікони під вишитими рушниками. Спогади освячені образом рідної неньки: «За всіх ревно молилася наша матуся».

Підсумком авторової мовотворчості стала книжка «Безцінний скарб». Починає книжку «Молитва абеткова» — переклад найпершого віршованого твору, відомого в слов'янських мовах із IX ст. Цей твір перекладали Іван Франко, Роман Лубківський. Зі старослов'янської зі збереженням акровірша його вперше переклав Дмитро Білоус.

Мотив ролі мови як основи духовності народу спілітає воєдино всі книжки поета. Дмитро Білоус обирає такий епіграф до збірки «Диво калинове»: «Народ — зодчий мови, мова — зодчий народу». Українська мова — ось той безцінний скарб, який створив народ і передає від покоління до покоління. Гостре осудливе слово поета стосується тих безпам'ятних і байдужих, які забувають рідну мову.

Мотив рідного слова природно пов'язаний із символами української нації — творчістю Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. Поет підкреслює значення світочів українського слова у творенні української літературної мови, національної культури, світового мистецтва. Цілком закономірно, що через свою культуру бачиться виразніше й культура інших народів.

Улюблений жанр Дмитра Білоуса — сюжетний вірш. Автор ділиться з читачем почуттями, враженнями, що зумовлені якоюсь подією чи спогадом поета. Показові поетичні коментарі до фразеологізмів, походження власних назв. Справді новаторський жанр створює Дмитро Білоус, подаючи в поетичній формі граматичні правила (*За Ю. Мирончук*).

2. Визначте мікротеми тексту. Складіть план тексту.
3. Підготуйте усний вибірковий переказ тексту за складеним планом.
4. Чим вам запам'яталася поетична творчість Д. Білоуса? Пригадайте його вірші.

- Говори з переконанням — слова і вплив на слухачів придуть самі собою (Й. В. Гете).
- Мова вмирає, коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів (В. Голобородько).
- Бринить-співає наша мова, чарує, тішить і п'янить (Олександр Олесь).

§ 55 Письмовий докладний переказ тексту-роздуму дискусійного характеру в публіцистичному стилі

1. Який текст називається *текстом-роздумом*?
2. Які ознаки характерні для дискусійного висловлювання?

420

1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Запишіть ключові слова.

Квітка для бабусі

У шкільній теплиці — царство квітів. Надворі лютий мороз, а тут, під склом, сині, рожеві, блакитні, ясно-червоні хризантеми. Рано-вранці в теплицю прийшла Тіна, маленька першокласниця. У теплиці нікого не було. Коли Тіна відчинила двері, голівки квітів здригнулися. Вони любили тишу, а рип дверей злякав їх. Кожна хризантема одним оком дивилась на дівчинку: навіщо вона прийшла? Тіна прийшла в теплицю за Радісною Квіткою — блакитною хризантемою. Ніде немає такої квітки, лише в шкільній теплиці. У дівчинки тяжко хвора бабуся. Вночі їй стало дуже погано. Тіні захотілося принести бабусі радість, полегшити її страждання.

Щойно Тіна зірвала Радісну Квітку, рипнули двері. Голівки квітів знову здригнулися, але, побачивши Вчителя, усміхнулися. Він був доброю й суворою людиною. Він любив квіти й поважав людей, які люблять квіти. Побачивши Тіну з блакитною хризантемою в руці, Вчитель зацікавився. А Тіна дивилась в очі Вчителю й думала про бабусю. Перед її очима лежала хвора бабуся, і губи дівчинки шепотіли слова про Радісну Квітку, що тамує біль. Очі дівчинки просили, благали Вчителя. Він зрозумів, що це дуже серйозно. Дівчинка зірвала

квітку не для того, щоб викинути. У її руках жевріло життя, яке їй, маленькій Тіні, треба було понести іншій людині. Найтонші пориви дитячої душі зворушили Вчителя. Він підійшов до дівчинки, обняв її і сказав:

— Зірви ще три квітки, Тіно. Одну тобі — за те, що в тебе добре серце. Одну матері й одну батькові — за те, що вони виховали людину з добрим серцем.

Навесні Тіна прийшла до школи з бабусею. Бабуся подякувала Вчителю за Радісну Квітку й подарувала школі фіолетову хризантему (За В. Сухомлинським).

2. Чому Вчитель назвав Тіну людиною з добрим серцем? Поміркуйте, як могла б відреагувати на вчинок дівчинки інша людина, не така, як Вчитель.
3. Напишіть докладний переказ тексту-роздуму, дотримуючись мовних ознак стилю.

- 1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Обґрунтуйте належність його до тексту-роздуму в публіцистичному стилі.

Філософ

Своїми знаннями Дмитрик непримітний. Ні, хлопчик він розуменький, від часу до часу добрі оцінки йому ставлю, але «трійка» все-таки, на жаль, — головна його оцінка.

Та не менш примітний Дмитрик своєю поведінкою. Іншого, бува, раз у раз доводиться осмикувати, а його наче й немає в класі. Навіть у старшого брата не вдався: той був не просто балакучий — балакучущий! Мов із різних сімей вони. Утім, чому різних? Обоє — наївно відкриті, прямодушні.

До Дмитрика, проте, у мене більше душі. Можливо, тому, що його брата вчив лиш один рік — у десятому? Чи тому, що Дмитрик ще лиш у п'ятому? Не знаю. Тільки люблю мені серед уроку нишком відпочити на ньому очима хвильку-другу, люблю промовити до нього що-небудь, хай би й не за темою. Щоправда, приятель моя схожа на Дмитрика: теж неголосна, непримітна.

— Ти сьогодні на уроці був такий мовчазний, — кажу хлопчикові на перерві. — Аж я скучив за твоїм голосом.

— Я думав, — спиняється коло вчительського столу.

— Думав? — дивуюся незвичному в його устах слову. — Про що?

— Коли буде дзвінок на перерву, — усміхається.

Що, вчителю, віддячилась надмірна твоя цікавість?

— Ну, то, — кажу, — іди, не стану затримувати.

Але Дмитрик не поспішає нікуди. Я з класу виходжу раніше.

Проводжу решту своїх уроків, потім довго сиджу над класними журналами. Ще довше не роблю нічого, ще довше готуюсь до завтрашніх занять, ще довше не засинаю — і весь цей час про щось думаю. Про що? Про все. Але й про те, коли буде дзвінок. Тільки не з уроку, а на урок. У п'ятому класі.

Мій малий, мій прямодушний філософе. Невже тобі зі мною аж так незатишно? (За С. Павленком).

2. Зверніть увагу на питальні речення, які часто використовує автор. Яку роль вони виконують у тексті?
3. Які думки в наведеному тексті можуть викликати дискусію?
4. Підготуйте письмовий докладний переказ тексту-роздуму, надавши йому дискусійного характеру.

Мудре слово

- Коли твориш добро, сам відчуваєш якесь радісне задоволення та природну гордість, яка є супутницею чистого сумління (М. де Монтень).
- Що людина розумніша та добріша, то більше вона помічає добра в людях (Б. Паскаль).

§ 56 Письмовий стислий переказ розповідного характеру з елементами опису дій (художній стиль)

1. Що називаємо *стислим переказом*?
2. Які тексти належать до розповідних?

422

1. Прочитайте уривок із твору «Планетник». Визначте тему й основну думку тексту. Дайте йому назву.

Він стояв якийсь час, вже промоклий до рубця.

Хтось підстеріг, як ішов греблею, як, умившись, вибрався на гору й накликав дощ. Казали:

— Еге ж, стягнув хмари — він Планетник.

Хмарник, Бурівник, Планетник — йому було байдуже. Так відповів матері, мовивши:

— Я хочу жити в згоді з людьми, з усім... — повів рукою й очима. Цей жест і погляд свідчили, що з цілим світом.

Дощ напоїв городи й поля. Відмолоділа трава. У дощівці скупано дітей, а дівчата помили в дощівці свої голови й розчесали коси.

А Планетник узявся за лопату, прокопав уздовж свого городу канаву, щоб повені й грози не заливали грядок і не зносили їх. Те саме зробив і в полі. Ніколи не мав вільної хвилини: гонили на панщину, і він ішов, як не з косою, то з ціпом, — косив. Молотив. Восени садив дерева. Викопував у лісі дубки, кленочки, явірки і тикав їх, де було місце: коло хати, край вулиці, біля криниці. Узимку возився з гноєм, розносив його на город і на поле. Коли втомлювався, розтирав снігом руки й обличчя — вони горіли як жар. Ще й не пахло бруньками, заготовляв живці, ховаючи їх у погребі. А з теплом щеплював дички. Хто просив, нікому не відмовляв. Старанно робив надріз. Припасовував кору до кори, змащував смальцем, обкладав глиною, туго перев'язував — приймалися!

Викопані й пересаджені ним дерева не сохли. Замоховілі з північного, холодного боку — так і ставив їх, як вони звикли рости в лісі. Щепи його приймалися, бо він не щенив на вербі груші.

Планетник вибирався в поле не рано й не пізно, а вчасно, якраз упору. А що той день ніколи не припадав на одне й те ж число, то його належало визначити й не прогавити. І все село звірялося по ньому. Люди пам'ятали, як він посіяв рано — і вродило, як посіяв пізніше — і теж уродило. А коли стягнув хмари й накликав дощ, ніхто не вагався: він неабищо — мудрець. Планетник...

— Я такий Планетник, як ви усі! — відмагався хлопець, не хочучи про таке й чути. — Навіщо плещете язиками? — і брався собі до свого діла — за чепіги, чи за борони, що не могло чекати.

— Я тільки й знаю, що я хлібороб, — чули від нього.

Це вже свята правда. Хліборобство — його святе ремесло. Плекаючи працю, шукаючи в праці згоди з морозом і сонцем, зі зливами й суховіями, прихилив своє серце до землі. Тоді й земля повірила йому — його великій любові і його великому терпінню *(За Б. Харчуком)*.

2. Чому Планетник називав себе хліборобом?
3. Назвіть характерні ознаки розповідного тексту.
4. Підготуйте стислий переказ тексту, звертаючи увагу на опис процесу праці.

423 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте належність його до розповідного тексту художнього стилю. Дайте назву текстові.

...Я дуже довго думав, як найкраще влаштувати своє житло: чи викопати печеру, а чи нап'ясти на землі великий намет. Врешті вирішив

зробити й те, і друге. Мабуть, варто розповісти, як це я робив, й описати моє житло.

...Перш ніж поставити намет, я обвів перед заглибиною півколо, ярдів з десять радіусом і, отже, з двадцять — діаметром.

У це півколо я понабивав у два ряди міцних кілків, загнавши їх так глибоко, що вони стояли твердо, як палі. Верхні кінці кілків я загострив. Частокіл вийшов щось із п'ять з половиною футів заввишки, а між обома рядами кілків було не більше як шість дюймів.

...Огорожа вийшла така міцна, що ні людина, ні звір не могли б ні пролізти крізь неї, ні перелізти її. Ця робота відібрала в мене багато часу і сил; найважче було рубати в лісі кілки, переносити їх і забивати в землю. Дверей у загорожі я не зробив, а перелізав через частокіл за допомогою короткої драбини.

Потім я поставив великий намет, щоб захистити себе від дощів, які там певної пори року бувають дуже сильні. Навет я зробив подвійний, тобто нап'яв спочатку менший, а над ним більший, який накрив брезентом, узятим на кораблі разом з вітрилами.

...І я заходився столярувати. Тут маю зауважити, що розум — це основа й джерело математики, а тому, визначаючи та вимірюючи розумом речі й складаючи собі про них правильні уявлення, кожен з часом може навчитися першого-ліпшого ремесла. Доти я зроду не брав у руки ніякого інструмента, а проте завдяки працьовитості, ретельності та винахідливості поволі так набив руку, що, безперечно, міг би зробити що завгодно, особливо маючи відповідне знаряддя. Але навіть і без інструментів чи майже без інструментів, із самим стругом та сокирою, я змайстрував безліч речей, хоч, мабуть, ніхто ще не робив їх таким способом і не витрачав на них стільки праці. Наприклад, коли мені була потрібна дошка, я мусив зрубати дерево, обчистити стовбур від гілок і, поставивши його перед собою, обтісувати з обох боків, поки він не набирав належної форми; а потім дошку треба було ще вирівняти стругом.

Щоправда, за таким методом із цілого дерева виходила лише одна дошка, і оброблення цієї дошки забирало в мене силу часу та праці. Але проти цього в мене був лише єдиний засіб — терпіння. До того ж мій час і моя праця коштували недорого, то чи не однаково, на що вони витрачалися? (За Д. Дефо, переклад Є. Крижівича).

Ю. Шейніс. Ілюстрація до роману Д. Дефо «Робінзон Крузо»

2. Визначте тему й основну думку тексту. Підготуйте складний план тексту. Напишіть стислий переказ, зосереджуючи увагу на описах процесів праці.
3. Підкресліть у написаному переказі дієслова, визначте їх роль в описі процесу праці.

Мудре слово

- Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова — ворогів (*Народна творчість*).
- Недостатньо хотіти, треба і робити (*Й. В. Гете*).

§ 57 Дискусійний діалог

1. Що називаємо *діалогом*?
2. Що таке *дискусія*? Яка її мета?
3. Скільки людей може брати участь у дискусії?

424 1. Прочитайте текст.

- Звична домашня сценка.
- Сергійку, піди по хліб.
 - Зараз.
 - Сергійку, та піди ж по хліб!
 - Ну, зараз!
 - Скільки разів тобі казати?

Сергійко бере кульок, гроші та йде в магазин. Він робить це щодня, це його «домашній обов'язок», про який так багато пишуть у педагогічних порадах: «У дітей мають бути постійні домашні обов'язки». А проте ця звична сцена повторюється щодня. Сюжет, інтонації, міміка й навіть хода сина, спеціально відпрацьована, у якій можна вгадати думки хлопця: «Як ви мені набридли!» — усе це багато разів повторюване, одноманітне.

Якби одного дня мама не нагадала Сергійкові про його «домашній обов'язок», він і не подумав би піти в магазин. Робота ходити в магазин — Сергійкова, а турбота про Сергійкову роботу — мамина (*За С. Соловейчиком*).

2. Наведіть приклади звичних у вашому житті ситуацій. Побудуйте діалоги. Прокоментуйте, чим закінчуються подібні домашні сценки. Чому так відбувається?
3. Обґрунтуйте, чому такі діалоги не можна назвати дискусіями.

- **425** Складіть діалог (*п'ять-шість реплік*) за поданою початковою реплікою. Запишіть складений діалог, зазначивши назву ситуації, імена учасників діалогу.

— Надійко, ти зробила всі уроки?..

Антон запитує в батька:

— Тату, можна вступити з тобою в дискусію?

— Можна, але говорити буду тільки я!

- **426** 1. Спишіть текст. З'ясуйте, якого значення надає слову додавання словотвірного префікса **гіпер-**. Яка дискусійна тема порушена в цьому тексті?

Гіперопіка позбавляє дитину самостійності. Дитина, яка геть нічого не вміє виконувати самостійно (бо за неї все робили батьки чи бабуся, дідусь), часто виростає егоїстичною особою, не пристосованою до життя, не здатною приймати рішення самостійно.

— Те, до чого звикають у дитинстві, може стати нормою у дорослому житті, — каже психолог. — На перший погляд, немає нічого поганого в тому, що батьки допомагають дитині збирати ранець до школи чи застеляти вранці ліжко. Трапляється, навіть домашні завдання готує не школяр, а батьки. Але це може не лише позбавити дитину самостійності, а й викликати кепкування однокласників (особливо в підлітковому віці).

Тому виконувати те, що дитині під силу зробити самій, не варто (*Н. Кучер*).

2. Чи турбуєтесь ви про щось або про когось? Запишіть, як ви розумієте вислів «безтурботне дитинство».
3. Складіть діалог (*вісім-десять реплік на двох учнів*) із початковою реплікою «У якому класі навчається ваша дочка? (ваш син?)...».

Щоб побудувати діалог дискусійного характеру, треба насамперед обрати тему. Кожен з учасників дискусії висловлює свій погляд на обрану тему, тобто формулює тезу й доводить її.

Вступаючи в дискусію, треба дотримуватись культури ведення діалогу: не перебивати опонента, чітко формулювати свої твердження й наводити переконливі докази.

- **427** Розіграйте діалог (*вісім-десять реплік для двох учнів*) на тему «Ввічливість — ознака культурної, вихованої людини».

- **428** 1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

Видатний англійський педагог Дж. Локк казав: «У погано вихованої людини відвага стає грубістю, ученість — педантизмом, дотепність —

умінням блазнювати, простота — незграбністю, добродушність — лестощами. Добрі якості — це справжнє багатство душі, але тільки вихованість є для них оправою».

Отож золоте почуття міри допомагає нам у різних ситуаціях: не бути занадто балакучими, але й не мовчати весь вечір у колі друзів, не бути улесливими або занадто стриманими в спілкуванні, не скупитися на слова подяки чи похвали. У повсякденному житті ми часто відчуваємо шанобливе ставлення до нас. Ми звертаємо увагу на чемних людей. Вони уникають незручних ситуацій: вийдуть із кімнати, щоб не бути свідком чужої телефонної розмови; зроблять вигляд, що не помітили вашої нетактовної поведінки; так само, беручи слухавку, вони ніколи не скажуть: «Хто це?»

На жаль, у житті трапляються брутальні й цинічні речі. Але треба завжди пам'ятати: грубість породжує іншу грубість. Дехто вважає, що людина, яка має диплом, уже культурна. Але освіченість — це ще не вихованість.

2. Виберіть із тексту речення — тему можливого дискусійного діалогу. Розіграйте цей діалог (*вісім–десять реплік для двох учнів*). Оцініть культуру ведення дискусійного діалогу.

§ 58 Твір-опис дій на основі власних спостережень у художньому стилі (усний і письмовий)

У пензлем, і словом

429

Розгляньте картину І. Макогон «Народні майстрині». Запишіть коротке висловлювання про роботу вишивальниць, про узори, кольори, нитки, полотно, символи тощо.

І. Макогон.
Народні майстрині.
1986 р.

1. Прочитайте уривок з повісті «Тореадори з Васюківки». Обґрунтуйте, що цей текст є твором-описом дій на основі власних спостережень.

...Ява поправив на голові капелюшка, підтягнув штани, узяв мого килимка і, витанцьовуючи, навшпиньках став підходити до Контрибуції. Підійшов до самісінької морди і почав вимахувати килимком перед очима. Я затамував подих — зараз почнеться...

Контрибуція — анічирк! Спокійнісінько щипає собі траву. Ява мазнув її килимком по ніздрях. Контрибуція тільки одвернула морду. Ява роздратовано верескнув і щосили хльоснув її килимком. Контрибуція, ліниво переступаючи ногами, повернулася до Яви хвостом. Ява знову забіг наперед і почав витанцьовувати...

Через півгодини він сказав: «Вона до мене просто звикла, вона мене любить і тому не хоче... Ану давай ти!»

Через годину, захекавшись, я сказав: «Якась дровиняка, а не корова...»

Ява знову змінив мене. Він раз у раз міняв тактику: то підходив до корови потихеньку й несподівано бив килимком, то підскакував з розгону, то набігав збоку. Контрибуція не приймала бою.

Один раз, коли Ява схопив Контрибуцію за вухо, вона з докором глянула на нього своїми сумними очима і сказала: «Му-у!» У перекладі з коров'ячої це, мабуть, означало: «Ідіть, хлопці, отсюдова. Не займайте мене».

Але ми вчасно не зрозуміли попередження. Хекаючи, ми стрибали навколо неї, викликаючи на двобій. Нарешті розлючений Ява крикнув: «Ану вдар, ану вдар її, Павлушо, добряче! Що боїшся?.. Ну, то я сам!» Він розмахнувся і дзибнув Контрибуцію ногою по губі. І раптом... Раптом я побачив Яву десь високо в небі. І звідтам, з неба, почув його відчайдушне верескливе: «Вва-вай!»

Він почав бігти, по-моєму, ще в небі, бо коли ноги його торкнулися землі, він уже щодуху мчав до ставка. Я рвонув за ним. Спинилися десь аж на середині. Те, куди ми влетіли, чесно кажучи, ставком можна було назвати лише умовно. Колись дійсно тут був величенький ставок-копанка. Але він давно пересох, замулився і перетворився на звичайнісіньку калабаню. У найглибшому місці нам було по шию. Саме в цьому місці ми зараз і стояли, відсапуючись.

Контрибуція бігала навколо калабані й мукала на нашу адресу якісь свої коров'ячі прокльони. У калабаню лізти вона не хотіла. Вона була бридлива, охайна корова... (За В. Нестайком).

2. Об'єднайтеся в три групи і напишіть опис дій: а) Яви; б) Павлуші; в) корови Контрибуції. Підкресліть дієслова, які відображають перебіг дій.

1. Назвіть мовні засоби, які вказують на опис етапів роботи, послідовних дій, характеристик для цього процесу праці.

Толока — спадок предків

Неподалік Умані археологи розкопали кілька трипільських поселень — залишки жител, які подібні до сучасних дерев'яних селянських осель. Їх, мабуть, зводили й обмащували глиною гуртом, усім родом. Звідти, ймовірно, і пішла нинішня толока в селі.

Про це я подумала, спостерігаючи, як пара коней із вершником домішувала заміс глини, води та полови на подвір'ї біля новобудови, де мали вкидати стелю та тинькувати стіни. За тисячі літ нічого не змінилося?.. Так само, певно, стояли навколо замісу дужі давні наші предки.

На толоку прийшли всі, хто міг. Спочатку чоловіки піднялися по драбині на горище, поклали між сволоками натерті глиною колоди. І почали валькувати, тобто накладати вальки — грудки мокрої, змішаної із соломою глини. Встигай лишень подавати... Найдужчі викидали заміс на горище вилами, на триметрову висоту. Цих би здорованів на Олімпійські ігри...

Після обіду ніхто не полишив двору. Жінки рівняли стелю, чоловіки носили заміс та тинькували, тобто штукатурили стіни. Німіло тіло, бо доводилося задирати голову, піднімати руки, і вони дедалі ставали тяжчими. Жарти припинилися, цінувалася кожна мить — сонце вже червоніло на заході.

Новобудову завітчала донечка господарів, першокласниця Юльця, бо, за традицією, квіти для толоки збирають лише діти, щоб у домі було гарно, як у квітці, панували чисті помисли, злагода і відчуття достатку.

Навіть не вірилося, що можна за день стільки зробити. Час від часу подивлялася я на нову хату і раділа за нас, українців. Ми ж доброзичливі й працьовиті. Разом можемо гори перевернути. Тільки чомусь забули, що коли важко, то гуртом треба, народною толокою. Тоді і хати в нас будуть, і достаток, і життя радісне та щасливе. Бо ніхто сам на сам з бідую не залишиться *(За В. Павленко)*.

2. Опишіть послідовність спорудження будинку з глини, використовуючи поданий текст і додаткову інформацію (з Інтернету, книжок, від батьків тощо).

З учнівських творів

- «Українці вложували в свій труд не тільки сили, а й любов з душею».
- «Бджола — це людина, яка працює за покликанням».

- «У світі все так влаштовано, що нічого не стоїть без діла: бджілка весь час носить мед, мураха, як несамовита, бігає в пошуках їжі, дерево теж не просто так стоїть — виробляє кисень».

- 432**
1. Оберіть тему для усного твору-опису процесу праці.
 2. Складіть план твору-опису процесу праці за власним спостереженням.
 3. Підготуйте за складеним планом усний твір, дотримуючись послідовності опису конкретних дій у спостережуваному процесі праці.

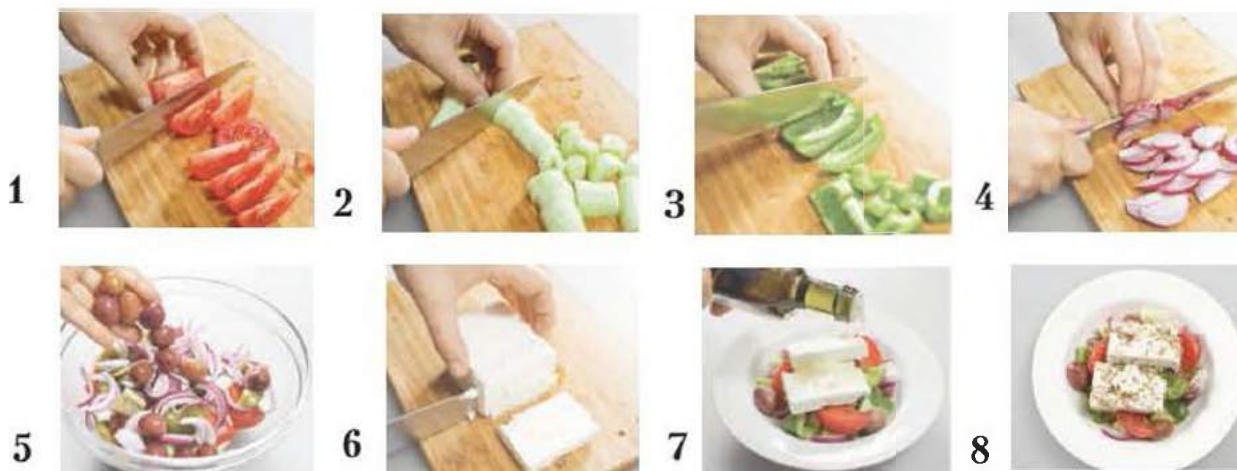
- 433** Прочитайте текст. Складіть твір-опис приготування грецького салату за поданою інформацією та фото.

У нашої сім'ї є хобі: ми мандрівники. І не такі собі, звичайні, а віртуальні. Ми мандруємо в Інтернеті. Складаємо маршрут, домовляємося про те, хто яку інформацію шукає... Усі — мама, тато, я і брат — визбируємо найцікавіше про цікаві місця нашої подорожі. А в бабусі й дідуся — особлива місія. Вони вивчають національну кухню країн, якими ми подорожуємо.

І ось настає день «подорожі». Ми збираємося всі разом і — рушаймо. Іноді робимо онлайн-конференцію й до нас приєднуються друзі. Завершальним акордом мандрівки зазвичай є довгоочікуваний сюрприз від бабусі й дідуся — фантастична вечеря під музику.

Нещодавно ми «побували» в Греції. Бабусина вечеря була пречудова! Вона приготувала кілька екзотичних закусок. Із перших страв — котосупу — смачний курячий бульйон із рисом, заправлений яєчно-лимонним соусом. А ще — бакалярос — філе хека в клярі з часниковим соусом.

Дідусь приготував салат хор'ятікі, або по-нашому — грецький.
Ось як він це робив — я все сфотографувала!

Обов'язкові для цього салату помідори, сир фета, цибуля, оливкова олія і орегано. Якість салату залежить саме від них. Решту складників можна додавати на свій смак.

Вам знадобиться:

- 3–4 смачних стиглих помідори;
- 1 огірок;
- 1/2 болгарського перцю (бажано зеленого);
- 1 фіолетова цибулина; 120 г сиру фета;
- 2–3 ст. ложки оливкової олії; сіль;
- 1 ст. ложку сушеного орегано;
- 20–30 маслин без кісточок;
- чорний мелений перець.

§ 59 Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі

Художник пензлем і фарбами передає на полотні, папері те, що бачить або уявляє. Розглядаючи картину, ми сприймаємо не тільки зображення, а й відчуваємо настрій митця.

Описати картину — означає передати словами зображене на ній, а також висловити думки й почуття, які викликає картина.

434 1. Розгляньте зображення дівчинки. Дайте відповіді на запитання.

- Яку пору року зображено на фотографії?
- Якими словами ви можете описати обличчя, волосся, вбрання дівчинки?
- Чим вона захоплена?
- Які деталі зображення привертають вашу увагу?
- Які почуття викликає у вас зображення?

2. Напишіть твір-опис зовнішності за розглянутим зображенням, використовуючи попередні запитання й відповіді на них.

Щоб написати твір-опис у художньому стилі, треба використати тропи, художні засоби. При цьому варто уникати багатослів'я, штучних мовних прикрас, які затемнюють висловлювану думку. Логічна послідовність, виявлення власного ставлення — така основна вимога до твору.

- 435** 1. Розгляньте репродукцію картини «Портрет Тетяни» Г. Павленко. Прочитайте текст.

З портрета дивиться на нас молода жінка. Вона тримає в руці невеличку пташку. Жінка одягнена в темно-синю сукню. Високий комір зі сріблястим оздобленням відтінює білизну обличчя й видовженої шиї. Високе чоло жінки обрамлене темно-русявим волоссям. Чітко виписано лінії брів, губ, тонкий рівний ніс.

М'яка лінія плечей підкреслена другим планом — пейзажною картиною з голубою річкою.

Привертають увагу гарні артистичні руки, можливо, Тетяна — піаністка.

*Г. Павленко.
Портрет Тетяни. 2010 р.*

2. Прочитайте уривок із вірша «Вальс» Б. Олійника.

Цвіт на каштанах помірно, покірно погас.
Ах, не зів'яв, а погас, наче люстра у залі...
Все проминуло, немов старовинний романс,
Тільки гвоздика тремтить на крижині рояля.

Все проминуло...

Так звідки ж цей птах
і рука —

Спалахом білим на тихому мармурі ночі?
Все одшуміло. Зосталася тільки ріка,
Пам'ять русява, вишнева зав'юга
і... очі.

3. Поміркуйте, як перегукується настрій вірша з картиною «Портрет Тетяни». Запишіть свої міркування.

- 436** 1. Розгляньте подані в цьому підручнику репродукції картин чи фотографії, на яких зображено людину. Підготуйте твір-опис зовнішності людини в художньому стилі.

2. Напишіть твір-опис зовнішності людини в художньому стилі за обраною картиною.

- Живопис — це поезія, яку бачать, а поезія — це живопис, який чують (Л. да Вінчі).
- Шкода, що ми не малюємо відразу очима. Як багато губиться на довгому шляху від очей через руки до пензля (Г. Лессінг).

§ 60 Письмовий твір-опис дій розповідного характеру про виконання автором улюбленої справи в художньому стилі

- 437 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте, до якого типу висловлювання і якого стилю він належить.

Чарівний метелик

В одному із сіл, що на Чернігівщині, живе незвичайна дівчинка — Оленка Мазур. Вона велика фантазерка і майстриня. А руки в неї просто золоті. Оленка виготовляє оригінальні метелики-сувеніри незвичайної форми з матеріалу, який завжди є під рукою, — обгортки від цукерок.

Як виготовити такого метелика? Ми стали свідками, як це робила Оленка разом зі своїми друзями в образотворчому гуртку.

Простим олівцем на цупкому папері намалювали контур метелика потрібної форми та розмірів.

Потім Оленка намотала цукеркову обгортку на олівець, обережно зсунула її та приклала до контуру, закріпивши нитками там, де мало бути тіло.

Найбільше часу пішло на виготовлення крил метелика. Потрібно було знову намотати обгортку на олівець. Стиснути її з обох боків до середини — тоді й утворилася гофрована трубочка. Дівчинка справно зсунула її з олівця, зігнула в дужку і прикріпила ниткою з одного боку тіла до основи. Дужок було кілька — рівно стільки, скільки потрібно для вибраної форми та розміру крила.

Так само Оленка виготовила й друге крильце метелика. Прикріпила його симетрично — з іншого боку тіла. Усього крилець мало бути чотири.

Тепер настала черга зробити голівку й вусики метелика. Для них Оленка використала фольгу (сріблясті обгортки від шоколадок). Метелики вийшли різні, не подібні один до одного.

2. Скільки мікротем можна виділити в цьому тексті? Підготуйте складний план тексту.
3. Чим захоплюєтеся ви? Який різновид праці приносить вам задоволення?
4. Підготуйте письмовий твір-опис процесу праці за власним спостереженням.

З учнівських творів

- «Людина вкладає в землю свої сили, а з ними — і сподівання».
- «Запорожці почали утворюватися під гнітом держави».
- «Шевченко доводить, що тільки козаки — носії оселедців — могли визволити Україну».
- «З усіх людських винаходів мова є найпотрібнішим».
- «Свій перший вірш Ліна Костенко нашкрябала на стінах окопу».

438 1. Прочитайте виразно текст.

Нашим сторожам забаглося купити кругленьких, дуже смачних горішків. Продавали їх два геть молоді хлопці, які металися між лантухами, повними горішків, і залізними вагами з таким спритом, що люд сунув сюди валом не так купувати, як подивитися на цих молодих спритнярів.

Хто хотів купити якусь там кількість горішків, казав про це одному з хлопців, той мовчки обертася до лантуха, зачерпував звідти бляшаним, вичовганим до блиску шполиком саме стільки, скільки просив покупець, і кидав через плече, не дивлячись, точно на шальку терезів так влучно й уміло, що жоден горішок не падав на землю. Хлопець майже завжди вгадував вагу з такою точністю, що це вже межувало з чаклунством. Коли ж не стачало до потрібної ваги або була зайвина, то вимірювалося це одним-двома горішками. Зайвини молодий хлопець не прибирав, а недостачу поповнював з такою самою хвацькістю, як і основну вагу: хапав пучкою один або два горішки і, не дивлячись та ще й обкручуючись на одній нозі кілька разів, точно кидав на шальку терезів (*За П. Загребельним*).

2. Який процес праці описано в поданому тексті?
3. Чому письменник називає хлопців *спритнярами*? Спритняр — це індивідуальний новотвір (порівняйте із загальноновживаним словом *спритник*).
4. Які, на вашу думку, риси важливі для праці продавців? Опишіть можливі ситуації в магазині, на базарі.

- Найважливіше — не те велике, до чого додумались інші, а те маленьке, до чого прийшов ти сам (Х. Мураками).
- Щоб удосконалити розум, треба більше думати, ніж зачувати (Р. Декарт).

439

1. Перечитайте рубрику «Запам'ятаймо!» § 50. Підготуйтеся до написання твору, давши відповіді на запитання, подані нижче.
 - Чи про будь-який різновид праці можна написати письмовий твір у художньому стилі?
 - Як у звичній, буденній праці побачити незвичайне?
 - Пригадайте, у яких художніх творах описано процес праці. Запишіть назви цих творів та імена персонажів.
 - Чим запам'ятався вам опис праці в художньому стилі?
 - Яку працю ви найчастіше спостерігаєте?
2. Напишіть твір-опис процесу праці в художньому стилі.

§ 61 Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом

Сюжет — це хід, розвиток подій у розповідних текстах художнього стилю.

Оповідання — невеликий за обсягом текст, у якому образно розповідається про якусь подію.

Твір-оповідання розповідає про певну подію, що сталася. З оповідання дізнаємося про місце й час події, що відбулася, про її учасників.

В оповіданні основний тип висловлювання — розповідь, проте в художньому оповіданні можливі й роздуми. Розмірковують або персонажі, про яких розповідає автор, або сам автор.

440

1. Пригадайте оповідання Є. Гуцала «Сім'я дикої качки». Розгляньте малюнок, дайте відповідь на запитання і запишіть сюжет оповідання.

- Як поставилися до качиної сім'ї Юрко і Тося?
- Чи зрозумів Юрко, чому Тося не прийшла з ним попрощатися?

2. Прочитайте текст. Складіть і запишіть твір-оповідання, використовуючи фотографії та поданий текст.

Улітку Максим з друзями відпочивали в Карпатах у спортивному дитячому таборі. Незабутнім було сходження на Говерлу. Мандрівники дійшли до підніжжя гори й зупинилися там табором. Три дні вони милувалися краєвидами, удосконалювали туристичні навички, палили ватру, влаштували вечір української пісні. На третій день туристи піднялися на Говерлу, там встановили прапорці з гербами своїх міст і заспівали Гімн України.

Формула води

— Яка, дідусю, формула води
В струмочку, що оце тече сюди?
— Ох, внученько, скажу хіба одно:
Лише не H_2O .

С. Павленко

- 441 1. Прочитайте оповідання. Який сюжет цього оповідання?

Сіянка

Ах, яка це мука — цибулю сіянку полоти! У міжрядді — ще нічого. Сапкою раз-другий — і готово. А в рядку... Сапка тут не допоможе, кожену бур'янинку руками треба вискубти.

Довге заняття. Марудне. Одинадцятирічний Юрко уже он цілу вічність на грядці, а прополов скільки? Два рядочки лишень. І якби ж хто силував — сам захотів!

Уранці крізь сон почув, як мама бідкалася татові: «Сіянка заросла. Коли за неї братися?..»

А Юрко підслухав мамине бідкання і сказав собі: «Тільки тато й мама з дому, — на грядки». Знає він добре, що до чого.

Тепер ото поле. Сонце вже припікає, але хай пече собі.

...Прийде мама надвечір з поля та:

— Побіжу на город, може, хоч трохи сіянки сполю.

Юрко — мовби й не чує нічого. Мама до грядки: що таке? Де бур'ян дівся?

— Юрку, ти не бачив, хто прополов сіянку?

— От, не мав клопоту сіянку стерегти! — мовби аж розсердиться Юрко. А тоді не втримається і розсміється: скільки ж можна мучити маму?

— Ой ти мій робітничку хороший, — і мама пригорне його...

А сонце пече. А сіянки ще цілих п'ять рядочків. Тяжко її полоти. Марудно її полоти. Гарно її полоти (За С. Павленком).

2. Поміркуйте, чому Юркові було тяжко й водночас гарно полоти сіянку.
3. Напишіть твір-оповідання про якусь добру справу, яку ви таємно від усіх зробили.

442

1. Об'єднайтесь у дві групи. Кожна група пише твір-оповідання за поданим сюжетом.

На ковзанці в неділю зібралося чимало дітей. Братик і сестричка прийшли зі своїм собакою. Усі навколо звертали увагу на нього. Він невтомно бігав за дітьми. Повернення додому.

2. Зачитайте складені оповідання й відзначте найвиразніші, найцікавіші вислови.

Мудре слово

- Година роботи навчить більше, ніж день пояснень (Ж.-Ж. Руссо).
- Свою Україну любіть. Любіть її... (Т. Шевченко).

§ 62 Портретний нарис у публіцистичному стилі

Портретний нарис — жанр публіцистичної прози, у якому розповідається про справжні факти, події в житті конкретної людини. Поряд із біографічними даними портретний нарис містить виразне авторське ставлення до описуваних подій і до часу, у якому живе герой нарису. Поєднання документального й художнього зображення характерне для цього жанру публіцистичної прози. Щоб написати портретний нарис, треба:

- зібрати з різних джерел факти, документальні відомості;
- узяти інтерв'ю в майбутнього героя нарису, поговорити з його рідними, знайомими (якщо це можливо);
- визначити порядок викладання інформації — або в хронологічному порядку (він був... , потім зробив... , потім став...), або у зворотному (зараз він... займається... , але був час, коли ця людина...);
- дотримуючись послідовності подання матеріалу, використовувати записані цікаві думки, цитати, які урізноманітнюють текст портретного нарису.

443 Прочитайте портретний нарис. Назвіть факти, які характеризують діяльність М. Грушевського.

Михайло Грушевський — видатний український історик

Чи то розглядаючи світлини, чи то споглядаючи барельєфне зображення цієї видатної людини, завважуєш деякі характерні риси: високий лоб, розкішне «нижнє обрамлення» — борода. А ще незмінно — окуляри. Це така перша констатація зовнішніх даних.

Та Михайло Грушевський насамперед — історична постать! Те, що Михайло Сергійович Грушевський — перший президент України, у радянські часи приховували. Видатний український історик, інтелектуал зі світовим ім'ям, Грушевський жив на межі століть: 34 роки в ХІХ столітті (народився в 1866 році) і 34 роки у ХХ столітті (помер у 1934 році). Ця, певною мірою, умовна межа, що поділила навпіл життя геніальної людини, причетної відразу до двох століть, була для українського народу добою національного відродження й боротьби за державність.

Усе своє плідне життя видатний український історик, голова Української Центральної Ради і перший президент України присвятив боротьбі за створення української держави.

Грушевський усе робив ґрунтовно — писав історію і творив її, займаючи високі посади в українській державі. Його геній, напевно, полягав у тому, що, обміркувавши й дослідивши ідею української державності, він безпосередньо намагався реалізувати її в умовах народно-демократичної революції в Україні 1917–1921 рр.

Михайло Грушевський замислено дивиться на мене із світлини, ніби запитує: «А що ти зробиш для України? До чого докладеш рук, щоб процвітала наша земля?» Мине ще небагато часу,

М. Грушевський

і я постараюсь відповісти на це запитання (З учнівського твору. За матеріалами сайту <http://www.ukrlib.com.ua/sochm/printout.php?id=999>).

2. Випишіть речення, у яких подано емоційну оцінку доби й постаті М. Грушевського.

- 444** 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте належність тексту до жанру портретного нарису публіцистичного стилю.

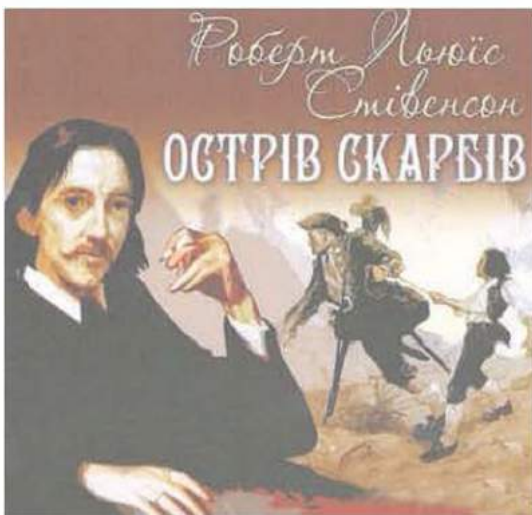
Легенда, віра і мрія Роберта Льюїса Стівенсона

Роберт Льюїс Стівенсон народився в столиці Шотландії, Единбурзі, 13 листопада 1850 року. Дід його й батько будували морські маяки, вважаючи своє ремесло одним із найпотрібніших людям. Цю віру перейняв од них і Роберт Льюїс; він мав намір успадкувати їхню професію.

Але хвороба перекреслила всі його плани. Єдиною втіхою в його безрадісному існуванні стали книжки.

1889 року він поселився на Самоа, сподіваючись, що в тамтешньому кліматі здоров'я його зміцніє. На жаль, цього не сталося, 3 грудня 1894 року Стівенсон помер.

У творчості багатьох письменників нерідко одна з книжок заступає собою для читача решту їхніх творів. Така доля спіткала і Стівенсона. Дехто навіть вважає його автором одного-єдиного твору — роману «Острів скарбів». Однак за п'ятнадцять років своєї — не такої вже й тривалої — літературної діяльності Стівенсон написав сорок томів художніх творів. Він був чудовим поетом (збірка «Дитячий квітник віршів»). Один із його віршів — «Вересовий мед» — став окрасою англійської поезії.

Стівенсон був також драматургом, літературним критиком і публіцистом («Начерки про добре знайомих людей і книги», «Спогади і портрети» тощо).

Справжні письменники — люди особливої долі. Вони лишають прийдешнім поколінням свою легенду, віру і мрію, надихають на високі ідеали. Роберт Льюїс Стівенсон засвідчив — і своїм життям, і своїми творами, — що він належить саме до таких письменників (За М. Слабошпицьким).

2. Який порядок подання інформації використав автор: хронологічний, зворотний, комплексний? Обґрунтуйте відповідь.

§ 63 Анотація

Анотація — це коротке повідомлення про зміст, форму, призначення книжки або статті. У деяких виданнях (подарункових книжках, а також виданнях для дошкільнят) анотації може не бути.

Текст анотації пишеться в довільній формі, але в ньому прийнято подавати з-поміж інших такі відомості: про автора, упорядника; текст; науково-довідковий апарат; оформлення, ілюстрації тощо; читацьку адресу; цільове призначення книжки.

Анотація має відповідати певним вимогам:

1. Лаконічність і конкретність форми поєднані зі стислою характеристикою книжки.
2. Обсяг не має перевищувати 500–600 знаків.
3. Використання загальноприйнятої, загальноживаної лексики.
4. Якщо в назві є малозрозумілі слова, їх потрібно пояснити.
5. Не рекомендується наводити цитати з тексту.
6. Рекламні висловлювання не повинні викривляти об'єктивну характеристику видання.

445

1. З'ясуйте за тлумачним словником значення слова *анотація*.
2. Спишіть анотацію до вибраної вами в бібліотеці книжки. Про що ви дізналися з коротенького тексту? Яку ще додаткову інформацію ви хотіли б мати в написаній до книжки анотації?

446

Розгляньте приклад анотації. Яку інформацію ви отримали з неї? Запишіть, яка категорія читачів зацікавиться цією книжкою. Поясніть, чому.

Тарас Шевченко про мову / упорядник Олекса Тихий / Коментарі та Додаток — Людмила Огнева. — Донецьк, 2011. — 68 с.

До книжки ввійшли вислови про рідну мову з поетичних і прозових творів Тараса Григоровича Шевченка, подані за розділом 5 книжки «Мова — народ» Олекси Тихого (1927–1984), спогади Володимира Тихого про батька. Також включено вислови Т. Шевченка про мову, які свого часу не були долучені О. Тихим до його збірки «Мова — народ».

Книжка О. Тихого «Тарас Шевченко про мову» має практичне значення для школярів і вчителів, студентів і викладачів, громадських діячів і службовців, для всіх шанувальників української мови.

- **447** Прочитайте два варіанти анотації до однієї книжки. Зробіть висновок, яка з них, на вашу думку, більше заохотить читача. Обґрунтуйте відповідь (*письмово*).

I варіант

«Світ Софії» — це роман про історію філософії. Головна героїня — чотирнадцятирічна дівчинка Софія — знаходить у поштовій скриньці листа від загадкового філософа, у якому лише два запитання «Хто ти?» і «Звідки взявся Світ?». З них і почалася мандрівка дівчинки у світ філософії, починаючи від мислителів Стародавньої Греції і аж до філософії сучасності. Захоплива мандрівка інтелекту й уяви дає чудову нагоду читачам різного віку подорожувати слідами великих мислителів, відкриваючи таємниці загадкового та багатозначного Світу Софії, Світу Мудрості.

Автор роману — норвезький письменник Юстейн Гордер, автор загальновідомих у Норвегії та у всьому світі книжок. Він є лауреатом багатьох престижних міжнародних літературних премій.

II варіант

Роман «Світ Софії» автора Ю. Гордера містить відомості з історії філософії. У художньому стилі автор дає відповіді на віковічні запитання «Хто є людина?», «Звідки взявся Світ?» та багато інших.

Книжка витримала кілька десятків перевидань у Норвегії, перекладена в 42 країнах світу, зокрема в США та Японії.

Видання призначене для широкого кола читачів.

- **448** Знайдіть серед книжок удома чи в бібліотеці ті, у яких немає анотації. Підготуйте до однієї з них власну анотацію.

- **449** Прочитайте анотації до книжок. Визначте, до якого стилю належать тексти анотацій. Обґрунтуйте відповідь (*письмово*).

1. В. В. Жайворонок. Велика чи мала літера? Словник-довідник.

Це перший в українській лексикографії словник-довідник, присвячений одному із складних розділів сучасної української орфографії — написанню слів і номінативних словосполучень з великої чи малої літери. Він подає географічні назви, назви політичних і громадських організацій, адміністративні найменування, назви посадових осіб, церковно-календарних і народних свят, знаменних дат, міфологічні, астрономічні, церковні, теологічні назви тощо.

Словник укладено згідно з правилами чинного «Українського правопису».

Словник призначено для фахівців та широкого кола читачів.

2. Мічіо Кайку. Фізика майбутнього.

У книжці-бестселері Мічіо Кайку досліджує, як три великі наукові революції — квантова механіка, біогенетика і штучний інтелект, — що кардинально змінили світ за останні сто років, змінять наше життя у XXI столітті.

«Фізика майбутнього» спирається на дослідження, які вже сьогодні проводять в наукових лабораторіях у всьому світі. Це захоплива науково-популярна розповідь, що сплітає до купи найновіші досягнення провідних науковців світу. Книжка ґрунтується на інтерв'ю з понад 300 провідними науковцями.

Майбутнє комп'ютера, штучного інтелекту, медицини, енергії, космічних подорожей і навіть майбутнє багатства — про все це можна дізнатися з книжки.

Для широкого кола читачів.

3. Історія стародавнього світу. Книжка для читання в 6 класі / упорядник С. О. Голованов.

Книжка містить міфи про героїв і богів, цікаві художні розповіді про відомих історичних осіб стародавнього світу та фрагменти писемних документів і художніх творів, які рекомендовані програмою з історії для додаткового читання в шостому класі.

Для учнів, учителів і студентів педагогічних навчальних закладів.

 450 Складіть кілька анотацій до однієї книжки (на ваш вибір), застосувавши різні стилі, але дотримуючись загальних правил складання анотацій.

§ 64 Ділові папери. Розписка

Офіційно-діловий стиль використовують у діловому спілкуванні між державами, установами, організаціями, членами суспільства. Текстам офіційно-ділового стилю властиві усталені звороти, однотипна будова речень.

Ділові папери (документи) як ознака офіційно-ділового стилю відповідають певним стандартам. Існує стандарт для написання заяви, оформлення розписки, доручення, складання оголошення тощо.

1. Прочитайте текст. До якого стилю він належить? Обґрунтуйте відповідь.

Пам'ятка

Твої права записані у: Конвенції ООН про права дитини; Конституції України; Законі України «Про охорону дитинства»; Законі України «Про освіту»; Законі України «Про загальну середню освіту».

Жоден учень, учитель, батьки або стороння людина не може: ображати або принижувати тебе, ставити в куток, смикати за волосся, бити.

Якщо тебе образили в школі, ти можеш: попросити захисту в учителів, які повинні: захищати від погроз і насильства інших учнів; педагогів і будь-яких дорослих; звернутися до директора.

Якщо тебе образили на вулиці, ти можеш попросити захисту в: батьків, учителів, міліціонерів, інших дорослих. Згідно із Законом України «Про охорону дитинства», діти мають право особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби в справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, інших уповноважених органів для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів зі скаргами про їх порушення.

Якщо тебе образили вдома, ти можеш звернутися: до вчителів, директора, міліціонерів.

АЛЕ — НЕ ОБРАЖАЙ ІНШИХ! За вчинені правопорушення до тебе можуть застосувати: штраф, громадські роботи у вільний від навчання час, арешт, позбавлення волі.

Пам'ятай про відповідальність перед Законом! Якщо ти вчинив (вчинила) правопорушення до 14 років, за це каратимуть твоїх батьків. Саме вони мають відповідати за дії, якими ти зашкодив (зашкодила) іншій людині. З 14 років за завдану шкоду ти відповідаєш самотійно, а також несеш кримінальну відповідальність за тяжкі злочини.

2. Для кого призначена подана «Пам'ятка»? Про що повідомляє цей документ?

1. З якими документами офіційно-ділового стилю ви ознайомилися в минулому навчальному році?
2. Як треба підписувати конверт?
3. Напишіть своє прізвище, ім'я, по батькові в родовому й давальному відмінках однини.

Розписка — це документ, який підтверджує передавання й одержання інвентарю, документів, грошей, товарів та ін., засвідчений підписом одержувача.

453 Ознайомтеся з текстами ділових паперів — зразками розписок.

Розписка

Я, Іваненко Петро Васильович, учень 10-А класу ЗОШ № 215, одержав від заступника директора школи 5 (п'ять) волейбольних м'ячів для проведення тренувань з волейболу.

Дата

Підпис

Засвідчення:

Підпис

Розписка

Я, Пилипчук Оксана Василівна, учитель ЗОШ № 205 м. Києва, одержала від костюмера музично-драматичного театру 10 (десять) костюмів для шкільного театру. Zobov'язуюсь повернути костюми 14 листопада 2016 року.

4 листопада 2016 р.

Підпис

454 Складіть розписку від імені вчителя про одержання в бібліотеці школи підручників для 7 класу в кількості 25 примірників.

Запропоновані словникові матеріали розраховані на користування ними під час виконання вправ і завдань підручника.

З ОРФОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА*

абіде, <i>присл.</i>	давньокам'яній
авжеж, <i>част.</i>	далекоглядно, <i>присл.</i>
адаптований	датований
алергінний	даючі, <i>дієприсл.</i>
аніччирк, <i>присл.</i>	деінде, <i>присл.</i>
аніяк, <i>присл.</i>	делікатно, <i>присл.</i>
багатогранно, <i>присл.</i>	демісезонний
багряний	демократичний
багряно-синій	де-не-де, <i>присл.</i>
безвідповідальний	десь-колісь, <i>присл.</i>
безпробмаху, <i>присл.</i>	де-таки, <i>присл.</i>
безсумнівно, <i>присл.</i>	дзвоніти, -ню, -ниш
безсумніву, <i>присл.</i>	дизель, -ля
більш-менш, <i>присл.</i>	дібрати, доберу́, добереш, доберемо́, доберете́, доберу́ть
блищачі, <i>дієприсл.</i>	доволі, <i>присл.</i>
бозна-як, <i>присл.</i>	до снагі, <i>присл.</i>
боронячи, <i>дієприсл.</i>	евакуйований
будь-що, <i>присл.</i> (за всяку ціну)	еволюційний
будь-що-будь, <i>присл.</i>	експериментувати, -ую, -уєш
будячи, <i>дієприсл.</i>	екстерном, <i>присл.</i>
ваблячи, <i>дієприсл.</i>	жаданий
вдоволений і удоволений	ждучі, <i>дієприсл.</i>
взапас, <i>присл.</i>	жетонний
відсьогодні, <i>присл.</i>	жу́жмом, <i>присл.</i>
вірячи, <i>дієприсл.</i>	жу́рячись, <i>дієприсл.</i>
віч-на-віч, <i>присл.</i>	забагато, <i>присл.</i>
внутрішньоклітинний	забарвлений
впісїли і упісїли, <i>присл.</i>	забобонний
врешті і урешті, <i>присл.</i>	заважко, <i>присл.</i>
газобетонний	завбільшки, <i>присл.</i>
гаряче, <i>присл.</i>	завдóвжки, <i>присл.</i>
гідко-брідко, <i>присл.</i>	загазований
гірчичний	займатися, -аюся, -аєшся
гбнячи, <i>дієприсл.</i>	за́очі, <i>присл.</i>
грам, -а	здаючі, <i>дієприсл.</i>
гребучі, <i>дієприсл.</i>	зловмісно, <i>присл.</i>
гуманний	ігнорований
гречно, <i>присл.</i>	ізвечора, <i>присл.</i>
грунто́вний	

* Український орфографічний словник / За редакцією В. Г. Складенка. — К., 2009.

іржучі́ і ржучі́, дієприсл.
і́стинний
і́стотний
і́стівний

йоржиком, присл.
йотований

казна-я́к, присл.
камі́нний (від ка́мінь і ка́мінь)
капу́стяний
кваліфі́ковано, присл.
кві́тчаний, дієприм.
кладучі́, дієприсл.
ко́лі-не-ко́лі, присл.

легкові́рний
легкозді́йснений
ле́жачи, присл.
лежачі́, дієприсл.
лимо́нний
лі́чити, -чи́ть
лікува́льно-оздоров́чий
ло́влячи, дієприсл.
льо́дяний

ма́жучи, дієприсл.
максима́льний
мелоді́йно, присл.
мимово́лі, присл.
міжвіко́нний
міні-футбо́л, -у
мнучі́, дієприсл.
мря́чіти, -чи́ть
м'я́кше, присл.

набага́то, присл. (набагато кращий)
на́браний
навдивові́жу, присл.
на́впакі́, присл.
на́вперейми, присл.
на́впобма́цки і на́побма́цки, присл.
на́впрісі́дки і на́прісі́дки, присл.
на́вско́сі, присл.
на́певне, присл.
на́півле́жачи, дієприсл.
на́повнений
на́сторо́жі, присл.
на́тше́серце, присл.

науко́во-фантасти́чний
невча́сно, присл.
недопу́щений
недопу́щений (неможливий)
неруко́тво́рний

оба́біч, присл.
обере́жно, присл.
оборо́нний
общі́нний
ове́с, ві́вса, мн. ві́вса і ві́всі, ві́всі́в
о́нде, присл.
опі́вдні, присл.
о́сьде, присл. і част.
отта́к, присл. і част.

паві́нний
паві́льйо́нний
пе́стячи, дієприсл.
петербу́рзький
пів-на-пів, присл.
пі́нний
плетучі́, дієприсл.
пліч-о́-пліч, присл.
по́біч, присл., прийм.
пове́рх, прийм., присл.
пово́лі, присл.
по́думки, присл.
поза́ду, присл.
полум'я́ний
по́ночі, присл.
пооди́нці, присл.
по́пліч, присл., прийм.
посере́дині, присл., прийм.
по-украї́нськи і по-украї́нському, присл.
поча́сти, присл.
прем'є́р-міні́стр, -а
п'ятико́пійчаний

раде́нько, присл.
ра́ніш, присл.
рестора́нний
ро́блячи, дієприсл.
родо́від, -во́ду
розбри́зканий
розме́рзтися, -знеться
рози́сати, -ишу́, -и́шеш, нак. -и́ші
рути́нний

сажéнний
сам-одíн
самóтно, самíтно, самóтньо, *присл.*
свердлÿчí, *дієприсл.*
свіщучи, *дієприсл.*
свіжоспéчений
Святвéчiр, -чора
сердéчно, *присл.*
скляр, -á, *ор.* -éм, *кл.* -яре, *мн.* -í, -íв, *д.* -ám
скраéчку, *присл.*
скубучí, *дієприсл.*
спóсіб, спóсобу
сріблоткáний
сяк-тáк, *присл.*

талісмáнний
тáм-то, *присл.*
тварíнний
твóрячи, *дієприсл.*
темперáмент, -у
тет-а-тét, *присл.*
трясучí, *дієприсл.*
тúжачи, *дієприсл.*

углибинí, *присл.*
удвічі, *присл.*
удéнь, *присл.*
ультрамоде́рн
упівгóлоса і впівгóлоса, *присл.*
урагáнний
урéштi-рéшт, *присл.*
у серединi і в серединi, *ім. з прийм.*
(у серединi рóзділу)
усерединi і всерединi, *присл.*
(Усерединi в хáті був порядок)
усé-таки, *спол., част.*

фа-мажóр, -у
фортепіáнний
фотофáкт, -у

хазÿїн, -а, *мн.* -í, -íв і -їні, -їнів
хлоп'ячий
хóдячи, *дієприсл.*
хóч-не-хóч, *присл.*
хриплячí, *дієприсл.*
хтóзна-що, хтóзна-чогó, хтóзна-чому́,

хтóзна-чим, хтóзна на чо́му (хтóзна на
чíм)
худóжньо, *присл.*
хутряний
хутчíй, *присл.*

цегляний
ціка́во, *присл.*
цілодобóво, *присл.*
цурáтися, -áюся, -áєшся
цькуючí, *дієприсл.*

чаву́нний
чагарнік, -у́
частíнний
чимáло, *присл.*
чимрáз, *присл.*
чимскорíш, *присл.*
чорно́зем, -у
чорномóрський

швидкозмíнний
ше́пчучи, *дієприсл.*
шерша́во, *присл.*
шестигодíнний
шиплячí, *дієприсл.*
шумлячí, *дієприсл.*

щеплячí, *дієприсл.*
щíро, *присл.*
щода́лі, *присл.*
щоду́ху, *присл.*
щопра́вда, *присл.*

юридíчний

яйцеклітíнний
якісно, *присл.*
якнайду́жче, *присл.*
як-не-як, *незм.*
якомóга, *присл.*
ясен, -а, *мн.* -í, -íв і ясьень, -я
ясноба́рвний
ясно-черво́ний

ЗІ СЛОВНИКА СИНОНІМІВ*

Абсолютний, необмежений, цілковитий, повний.

Безглуздий, нісенітний, неподобний, беззмістовний, нерозумний, абсурдний, алогічний, недоцільний, нераціональний.

Благати, заклипати, молити, упрощувати.

Бряжчати, брязкати, брязкотати, бриньчати.

Варта, охорона, чати, конвой, ескорт.

Вибір, вибирання, обрання, відбір, відбирання, добір.

Вимагати, домагатися, веліти, зобов'язувати, наказувати, потребувати.

Висота, височина, височінь, вишина, високість, підхмар'я, піднебєсся.

Відзеркалювати, відбивати, відсвічувати, відображати.

Відтінок, відлів, півтін, перелів, поліск, нюанс.

Всесвітній, світовий, планетарний.

Героїчний, героїський, звитяжний, доблесний.

Грамота, письменність, грамотність, письмоб, освіта.

Дедалі (з бігом часу, через певні проміжки часу), чимдалі, щодалі, чимраз, щораз.

Довід, доказ, підтвердження, свідчення, аргумент, резон.

Завіса, запона, заслона, запинало, побог, опона.

Запашний, духмяний, ароматний, пахучий, пахкий.

Звивистий (який має вигини, непряий, нерівний), покручений, кручений, виткий, витий, в'юнкий, в'юнїстий, хвилястий, заломистий, зигзагоподібний.

Знатний, аристократичний, високий, благородний, родовитий, іменитий, титулований; можновладний; дворянський, шляхетний.

Каліграфія, краснопіс, чистописання.

Клеймо, марка, маркування; тавро.

Лічити, пасувати, підходити, (бути) до лиця, приставати, іти, припадати, приходитися; гармонувати.

Ляскання (видавання коротких різких звуків при ударі, падінні тощо), ляск, ляскіт, виляскування, цвбóхкання.

Мінливий, змінний, перемінний, нестійний; несталий, нестійкий; перелівчастий.

Муркотання (муркотіння), мурчання, муркання, воркотання, вуркотання, вуркіт.

Надійний, певний, вірний; випробований, перевірений, вивірений; безпечний.

Наприкінці, наостанку, наостанок, під кінець, насамкінець.

Небо, небеса, небозвід, небокрай, небосхил, небовід.

Необізнаний, незнайомий, некомпетентний, непосвячений, невтаємничений, неопінформований.

Нововведення, новина, новінка, новація, новаторство.

Обтрушуватися, обтріпуватися, обтрясатися, отрясатися.

* Бурячок А. А. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. — К. : Наук. думка, 2006.

Оповива́тися (з усіх боків *укриватися* димом, туманом, хмарами тощо), огорта́тися, обволіка́тися, заволока́тися, затяга́тися, зату́гуватися, повива́тися, обвива́тися, укрива́тися, покрива́тися, застила́тися, обку́туватися, вгорта́тися, одяга́тися.
Охо́че, ра́до, залюбки.

Перебі́г (*про хід часу*), біг, плин, хід, течія.

Переплéтення, переплеті́ння, сплéтення, плéтення, плеті́ння, сплеті́ння, плéтиво; плутані́на, плу́танка; плетени́ця; хитросплеті́ння.

Півмісяць (*неповний місячний диск*), молоді́к, серп.

Пла́новий, плано́мірний, цілеспрямо́ваний, спрямо́ваний.

Пожи́вний (*який містить необхідні для живлення організму речовини; цілком при-датний для їжі*), живи́льний; калори́йний; си́тний.

Порівня́ння, зіста́влення, паралéль, уподі́бнення.

Правосу́ддя, юсти́ція, суд.

Принципо́вий, непохітний, безкомпромі́сний, неприми́рєний.

Ра́птом, рапто́во, несподі́вано, знепа́цька, ура́з, відрáзу, на́раз, ра́зом, нежда́но, нега́дано, нежда́но-нега́дано.

Розпитува́ти, пита́ти, пита́тися, розпитува́тися, допита́ти, допита́ватися.

Ряд (*сукупність однорідних предметів, явищ або істот, розташованих одне поруч з одним, одне за одним*), нізка, ланцю́г, лі́нія, я́рус, галере́я, вервечка.

Сі́мвол, ембле́ма, знак.

Смішний, кумедний, сміхови́нний, комі́чний, курйозний, анекдоти́чний, забавний, поті́шний.

Сприятливий (*найбільш вигідний кому-небудь за певних обставин*), слу́шний, зру́чний, прида́тний, підхо́жий, підходя́щий.

Судно́, корабель, лайне́р, паропла́в, теплохі́д, чо́вен, ка́тер.

Тепе́р, за́раз, сьогодні, ні́ні.

Трон, престо́л, коро́на.

Улю́бленець, люби́мець, уко́ханець, обра́нець, фавори́т, протеже́.

Уя́вний, уявлюва́ний, позі́рний, га́даний, примарний, ми́слений, неспра́вжній.

Фахіве́ць, спеціалі́ст; професіона́л; ма́йстер.

Хвалькува́тий, хвалькови́тий, нескро́мний, задава́куватий, хвастови́тий, хвастли́вий.

Худоб́жник, живопи́сець, ма́ляр.

Ціка́витися, заціка́влюватися; придивля́тися, пригляда́тися.

Чому́сь, чо́гось, наві́щось, на́щось.

Шви́дко, стрі́мко, скоро́, ху́тко, прудко́, шпа́рко, мерщій, віхорем; шале́но, прожо́гом, стрімго́лов, чимду́ж, щоду́ху; миттю́, вмить, митте́во, мигце́м; мото́рно, жва́во, енергі́йно.

Щодня́, щодéнно, повсякде́нно, повсякде́нь, щодні́ни.

Яскра́во, вира́зно, живо́.

ІЗ СЛОВНИКА АНТОНІМІВ*

Активі́вно — паси́вно
Акура́тний — неоха́йний

Бага́то — ма́ло
Безглу́здий — слу́шний
Бездáрність — талáнт
Близькі́й — далéкий
Бру́дно — чи́сто

Ва́блячи — відштóвхуючи
Велелю́ддя — безлю́ддя
Вели́кий — мали́й
Ві́ра — безві́р'я
Впра́вно — незгра́бно
Вто́млений — бадьо́рий

Говори́ти — мовча́ти
Гума́нно — жорсто́ко
Гу́сто — рідко

Даю́чи — заби́раючи
Деліка́тно — гру́бо
До́бі — нагорі́
Духо́вний — мате́ріальний

Жарто́ма — усери́боз
Жва́вий — пові́льний, квóлий

Забага́то — зама́ло
Захища́ти — напада́ти
Зблі́зька — зда́лека
Змінний — пості́йний
Зруйнува́вши — збудува́вши

Ігнорува́ти — ціка́витися
Інди́видуально — колекти́вно

Кіне́ць — поча́ток
Кори́сно — шкідли́во
Коро́ткий — до́вгий, трива́лий (*про час*)

Ла́гідно — суворо́
Легкова́жний — сери́бозний
Ліпшати — гіршати

Максима́льно — мініма́льно

Мелоді́я — какофо́нія
Мінли́вий — пості́йний, ста́лий
М'я́кше — жорсткі́ше

Наприкінці́ — на поча́тку
Невда́ча — у́спіх
Нови́й — стари́й

Обра́зливо — такто́вно
Опи́вдні — опи́вночі
Опу́скати — підніма́ти

Пам'я́тати — забува́ти
Піти́ — прийти́
По́вний — поро́жній
По́думки — угóлос
Пооди́нці — ра́зом
Прозо́рий — тьмя́ний
Про́сто — скла́дно

Рани́ше — пізні́ше
Рідшати — густі́шати
Розв'язáти — зав'язáти
Рухли́во — мля́во

Сва́рячись — ми́рячись
Святко́во — буденно́
Сплéтений — розплéтений

Ті́хо — го́лосно
Тонкі́й — товсти́й, гру́бий
Тяму́щий — нерозу́мний

Уде́нь — уночі́
Ури́зномані́тнювати — збі́днювати

Фахіве́ць — дилета́нт

Хова́ти — знахо́дити

Шви́дко — пові́льно
Ши́роко — ті́сно, ву́зько

Щезáти — появля́тися
Щодо́уху — помáлу

* *Полюга Л. М.* Повний словник антонімів української мови / Л. М. Полюга. — К. : Довіра, 2006.

ІЗ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА*

Ава́ри — тюркські племена, які в VI ст. завоювали придунайські райони, заснували свою державу й проіснували там до початку IX ст.

Байра́к — ліс у яру або на схилах яру.

Ба́кен — поплавець на якорі (уночі зі світлом), що встановлюється на річках, озерах тощо для позначення фарватеру й небезпечних місць.

Бата́ва — лава, ряд; *діал.* юрба, валка, натовп.

Бенте́жити — викликати тривогу; непокоїти, хвилювати.

Боввані́ти — виднітися здалека.

Бо́дня — дерев'яна низька діжка з кришкою.

Брині́ти — 1. Утворювати дзвенячий протяжний звук (*перев. про струни*); дзвеніти. Дзвінко звучати. 2. Дзижчати (*про комах*). Дзюрчати (*про воду*). *Бринить струмок.*

Брукі́вка — вимощена камінням дорога.

Валі́зка — невеликий чемодан.

Вда́ча — особливості характеру людини.

Вергуні́ (*одн. вергун*) — солодке печиво у вигляді смужечок.

Вістові́й — *військ.* 1. Той, хто подає сигнал, умовний знак. 2. Посильний.

Ви́це-президе́нт — заступник президента країни, організації, установи. *Вице-президент компанії.*

Влаштува́ти — 1. Організувати, здійснити який-небудь захід. *Улаштувати свято.* 2. Обладнати, пристосувати для чого-небудь. *Облаштувати робоче місце.* 3. Довести до бажаного, успішного результату. *Влаштувати справу.* 4. Допомогти стати на роботу, вступити до навчального закладу тощо. *Улаштувати в інститут.*

Ворі́ння — 1. *збірн.* Зрубані тонкі довгі стовбури дерев, що їх використовують для огорожі; жердини. 2. *рідко.* Загорожа з довгих жердин, прибитих до стовпців.

Гамува́ти — 1. Стримувати, не допускати зовнішніх виявів почуттів. *Гамувати пристрасті.* 2. Заспокоювати, утихомирювати, приборкувати. *Гамувати гнів.*

Гарма́н — тік.

Гі́нґо — голонасінна декоративна рослина.

Графі́ти — розкреслювати на гра́фи — смуги, колонки між двома вертикальними лініями в таблицях.

Гриві́й — *діал.* Сіро-жовтий (*про масть*).

ГУЛАГ — російська назва (аббревіатура), що українською мовою означає Головне управління виправно-трудова таборів (існувало в Радянському Союзі в 1934–1956 рр. при НКВС).

Гре́чний — шанобливо-ввічливий у поводженні з людьми; чемний.

Же́вріти — 1. Догоряти без полум'я; тліти. 2. Виблискувати яскравим світлом. 3. *перен.* Існувати приховано; тліти.

* Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. допов. на СД) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009.

Заві́дна — у час, коли надворі видно.

Зага́л — маса людей; товариство, широка громадськість; усі.

Запанібра́та — як із рівним; запросто.

Збі́жжя — рослини та зерно хлібних злаків.

Карма́зін — старовинне дороге темно-червоне сукно, а також одяг із такого сукна.

Кипча́кі — народ тюркського походження, відомий в Європі під назвою *половці*.

Кирпа́тий — короткий, задертий догори (*про ніс*). Той, хто має такий ніс.

Корогва́ — 1. *заст.* Прапор. 2. *церк.* Прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) із зображенням Христа або інших святих, що його несуть під час хресного ходу.

Кошто́рис — план передбачуваних витрат і надходжень матеріальних і грошових ресурсів, потрібних для нормальної діяльності підприємства, установи, організації.

Кура́й — татарський музичний духовий інструмент типу флейти.

Лата́ття — водяна рослина з великим листям і білими або жовтими квітками.

Легі́нь — юнак, нарубок.

Легі́т — легкий приємний вітерець.

Марносла́вство — те саме, що пиха; пихатість, гонористість.

Мимохі́дь — 1. Проходячи мимо кого-, чого-небудь; по дорозі. 2. *перен.* Не зосереджуючись на чому-небудь; між іншим.

Мимохі́ть — 1. Без певного наміру; ненароком. 2. Несвідомо. 3. Усупереч власній волі, під тиском обставин; хоч-не-хоч.

Мора́льний — 1. Стосовний до моралі — системи норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства; етичний. 2. Пов'язаний з духовним життям людини.

Навперей́ми — перетинаючи що-небудь (дорогу, стежку тощо), виходячи назустріч.

Неві́глас — неосвічена, незнаюча людина; неук.

Незгра́бний — 1. Який має непропорційну, недоладну будову, неструнку фігуру тощо. *Незграбний вигляд*. 2. Неповороткий, вайлуватий. 3. Грубо зроблений (*про предмети*). 4. Безладний. *Незграбно побудована доповідь*.

Ниді́ти — 1. Вести позбавлене мети, духовних інтересів життя; марнувати час. 2. Скучати, нудьгувати. 3. Набридливо скаржитись на щось; нарікати, нити.

Нішкнути — замовкати, затихати. Причаївшись, сидіти тихо, мовчати.

Ногаві́ця — 1. *діал.* Холоша. 2. **Ногаві́ці** — суконні штани.

Обце́ньки — ручне металеве знаряддя у вигляді щипців із загнутими всередину і загостреними кінцями для витягування цвяхів.

Осаву́л — виборна службова особа, яка обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVII–XVIII ст.

Оша́тний — гарний, святково вбраний, прикрашений.

Печені́ги — тюркські племена, які у VIII–IX ст. кочували між річками Волгою та Уралом, а в середині IX ст. переселились у Причорноморські степи.

Поні́вечений — поламаний, покалічений, спотворений.

Поспі́ль — 1. Один за одним (у часі); підряд. 2. Безперервно, весь час протягом якогось періоду. *Два роки поспіль.*

Причі́лок — стіна будинку з боку вулиці.

Проклі́нутися — 1. З'явитися з яйця, пробивши дзьобом шкаралупу (*про пташенят*). 2. Пробитися, показатися із землі, з-під снігу, з'явитися з бруньок (*про листя, пагони рослин тощо*).

Проро́к — *церк.* Проповідник волі Божої.

Речні́к — той, хто у своїй особі представляє кого-, що-небудь; представник. *Речник міністерства.*

Рубри́ка — тематичний розділ у газеті, журналі тощо або відділ у радіо- і телепередачах.

Ру́та — 1. Багаторічна напівкущова або трав'яниста рослина родини рутових, яка містить ефірну олію. 2. *нар.-поет.* Уживається як символ краси. *Дівчина-рута.*

Самобу́тній — який відзначається природною своєрідністю, не схожий на інших; неповторний, оригінальний. *Самобутній талант.*

Сарма́ти — кочові племена, які населяли степи Поволжя, Приуралля, Причорномор'я, Приазов'я в VI–II ст. до н. е.

Сво́як — брат дружини. Чоловік жінчиної сестри.

Серпа́нок — легка прозора тканина.

Склепі́ння — 1. Опукле перекриття або покриття, що з'єднує стіни, підпори будівель, споруд, мостів тощо. 2. Шатро, утворене переплетенням гілок і листя дерев, кущів. Узагалі накриття, покрив, товща. *Небесне склепіння.*

Скні́ти — 1. Те саме, що *нидіти* (1, 2). 2. Мучитися, жити в тяжких умовах. 3. Ставати фізично слабким, утрачати сили. 4. *перен.* Існувати без розвитку, руху вперед, перебувати в стані занепаду.

Соліда́рність — 1. Активне співчуття яким-небудь діям, думкам; спільність поглядів, інтересів. 2. *юр.* Спільна відповідальність.

Сповито́к — те, у що загортають немовля. **Зі сповитка** — з віку немовляти.

Стаціо́нарний — такий, що постійно перебуває на одному місці.

Суплі́ка — *заст.* Письмове прохання або скарга.

Тала́н — доля, життєвий шлях.

Тамува́ти — стримувати вияв мимовільних дій, почуттів. *Тамувати біль. Тамувати спрагу.*

Тита́н — 1. Міфологічна істота — велетень. 2. Розумна, талановита людина.

Ті́шком-ні́шком — 1. Тихо, без шуму. 2. Потай, непомітно, крадькома.

Ті́к — розчищене місце надворі або в приміщенні для молотьби, просушування зерна.

Тлума́чний — який містить пояснення, трактування чого-небудь.

Тужа́вий — щільний, тугий, не м'який; налитий, пругкий.

Утя́мкувати — розм. Зрозуміти щось, усвідомити що-небудь.

Фіра́нка — шматок тканини або тюлю, яким запинають вікно, двері; занавіска.

Харо́н — у давньогрецькій міфології син Ереба й Ночі, перевізник померлих через річку в загробний світ (царство Аїда).

Хі́ба — недогляд, помилка в чому-небудь; недолік.

Цебе́рка — дерев'яне відро.

Цибáтий — довгий, тонкий (*про ноги*); тонконогий.

Цура́тися кого, чого — триматися осторонь, уникати когось, чогось. Не виявляти інтересу до кого-небудь, чого-небудь. Зневажати кого-небудь, що-небудь.

Чванькува́тість — схильність до чванства — зарозумілості, виявляння своїх переваг перед ким-небудь; пихатість.

Чепу́рний — акуратний, охайний; той, який стежить за чистотою.

Чорногу́з — те саме, що лелека — великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом і довгими ногами.

Шпа́льта — сторінка газети, журналу.

Шпо́лик — діал. Дерев'яний ківшик.

Шульга́ — той, хто лівою рукою володіє краще, ніж правою.

Юрмі́тися — збираючись, скупчуючись в одному місці, збиватися в юрбу (*про людей*). Триматися гуртом, зграєю (*переваж. про тварин одного виду*).

Яру́га — глибокий, великий яр.

ЗІ СЛОВНИКА ІНШОМОВНИХ СЛІВ*

Адаптація (з *латин.* пристосовую) — звикання кого-небудь до нового середовища, умов (роботи, побуту тощо).

Актуальність (з *латин.* діяльний) — сучасність, злободенність, важливість чого-небудь.

Альтернатива (з *латин.* один із двох) — необхідність вибору між двома або кількома можливостями, що виключають одна одну.

Аналогія (з *грецьк.* відповідність) — подібність, схожість у чому-небудь між предметами, явищами, поняттями.

Анонім (з *грецьк.* той, що не має назви, безіменний) — автор листа, твору тощо, який не назвав свого імені.

Апостол (з *грецьк.* посланець) — у християнстві — кожний із дванадцяти учнів Христа, які поширювали його вчення. *Апостол Петро.*

Аргумент (з *латин.* показувати, доводити, стверджувати) — підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження чого-небудь.

Армада (з *ісп.* флот, ескадра) — велике з'єднання військових кораблів, літаків або танків.

Атрибу́т (з *латин.* надаю; приписую) — невіддільна, постійна властивість предмета або явища.

Балотуватися (із *фр.* проводити повторне голосування) — висувати свою кандидатуру на виборах.

Біорі́тм (з *грецьк.* життя і течу) — циклічні зміни інтенсивності біологічних процесів і явищ.

Вéрсія (з *латин.* вертати, крутити, перевертати) — один із кількох різних викладів або пояснень якогось факту, події.

Вундеркі́нд (з *нім.* диво і дитина) — винятково обдарована дитина.

Гармо́нія (з *грецьк.* стрункий порядок, зв'язок) — злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого). *Музикальна гармонія.*

Гéній (з *латин.* рід) — 1. Найвищий ступінь обдарованості, таланту. Людина, яка має такий ступінь. 2. У давньоримській міфології — дух померлого родоначальника, пізніше — дух-покровитель людини.

Грандіо́зний (з *латин.* великий) — надзвичайно великий, могутній, який вражає своїм розмахом, обсягом.

Гумані́зм (з *латин.* людина) — ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність.

Деграда́ція (з *латин.* пониження у званні) — поступове погіршення, втрата тих чи інших якостей, властивостей; занепад.

Диктофо́н (з *латин.* диктувати і *грецьк.* звук, голос) — апарат для записування людського мовлення з метою збереження й відтворення в разі потреби.

Дікці́я (з *латин.* говорити) — вимова, виразність і чіткість вимовляння слів, складів і звуків у розмові, співі тощо.

Домінува́ти (з *латин.* володію) — панувати, переважати, бути основним, головним.

Дюй́м (з *гол.* великий палець) — міра довжини, що дорівнює 2,54 см.

* Словник іншомовних слів / За редакцією О. С. Мельничука. — К. : УРЕ, 1985.

Екзотика (з грецьк. чужий, іноземний) — природа, побут, культура віддалених країн, що сприймається як дивовижне, надто мальовниче.

Експресія (з латин. витискаю; ясно висловлюю) — сила вираження, вияву почуттів, переживань тощо; виразність.

Екстремальний (з латин. крайній) — дуже значний, надзвичайний за своїм проявом, силою, величиною тощо. *Екстремальний спорт.*

Епізод (грецьк.) — 1. Окремий випадок із життя, яка-небудь подія. *Епізод із життя.*
2. Невелика, сюжетно завершена частина художнього твору, кінофільму. *Зоряні війни. Епізод 2: атака клонів.*

Етнічний (з грецьк. племінний, народний) — стосовний до якого-небудь народу, його культури. *Етнічна група.*

Ідеал (з латин. ідея) — 1. Взірець досконалості. 2. Найвища мета, до якої прагнуть люди і яка керує їхньою діяльністю, тощо.

Інтелектуальний (латин.) — який стосується інтелекту — розуму, здатності мислити; духовний. *Інтелектуальний розвиток.*

Інтерпретація (латин. пояснення) — розкриття змісту чого-небудь; пояснення, тлумачення.

Інтрига (з латин. заплутувати, збивати з пантелику) — 1. Приховані зловмисні дії, до яких удаються для досягнення якої-небудь мети; підступи. *Плести інтриги.*
2. Складне й заплутане, напружене розгортання подій у художньому творі для зацікавлення читачів.

Комплімент (з латин. наповняю; виконую) — приємні, люб'язні слова; похвала.

Компроміс (з латин. угода, згода) — згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками. **Іти (піти) на компроміс** — поступатися чимось заради досягнення мети.

Комунікабельний (з латин. той, що з'єднується) — товариський, контактний.

Контекст (з латин. спілітаю) — 1. Закінчений за змістом уривок тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу. 2. *перен.* Те, що розглядається як ціле, яке зв'язує і пояснює які-небудь явища, факти. *У контексті чого-небудь.*

Контраст (з фр. протилежність) — різко виражена протилежність. *Контрастний душ.*

Корективи (з латин. виправний) — виправлення, зміни.

Критерій (з грецьк. засіб судження) — підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило.

Логіка (грецьк.) — 1. Наука про закони та форми мислення. 2. Хід міркувань, побудова висновків. *Логіка суджень.*

Меланхолік (з грецьк. чорний і жовч) — людина, яка за своїм типом темпераменту вирізняється глибиною та тривалістю емоцій, зазвичай сумним, похмурим настроєм.

Менталітет (з латин. розумовий) — сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних та ін. особливостей мислення народу, групи людей або окремої людини, що проявляється в культурі, мові, поведінці тощо; світосприйняття. *Національний менталітет.*

Мотив (з латин. рух) — 1. Підстава, привід для якої-небудь дії, вчинку; причина.
2. Мелодія, наспів.

Неординарний («не» і латин. «звичайний») — незвичайний, оригінальний. Який вирізняється своїми якостями (*про людину*). *Неординарна особистість.*

- Оптимістичний** (з *латин.* оптимізм — найкращий) — схильний в усьому бачити позитивне, світле; який спирається на віру в краще майбутнє, в успіх; життєрадісний.
- Оракул** (з *латин.* говорити) — у давніх греків, римлян і деяких народів Сходу — жрець, який від імені богів пророкував, давав відповіді на будь-які запитання.
- Ора́тор** (з *латин.* говорю) — промовець.
- Ора́торія** (*латин.*) — великий музичний твір для хору, співаків-солістів та оркестру, написаний на драматичний сюжет і призначений для концертного виконання.
- Палітра** (з *фр.* лопатка) — 1. Чотирикутна або овальна дощечка, на якій живописець змішує або розтирає фарби. 2. *перен.* Сукупність кольорів, виражальних засобів, характерна для певного художника, письменника, композитора та ін.
- Пародія** (з *грецьк.* жартівлива переробка) — комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу. *Музична пародія.*
- Па́фос** (з *грецьк.*) — почуття піднесеності, натхнення, ентузіазму.
- Песимістичний** з *латин.* песимізм — найгірший) — схильний бачити в усьому тільки погане, сповнений безнадії, недовіри до майбутнього.
- Поліглот** (з *грецьк.* багато і мова) — людина, яка володіє багатьма мовами.
- Прагматичний** (*грецьк.*) — який має практичне застосування, спрямованість.
- Пріоритет** (з *латин.* перший) — першість у відкритті, винаході тощо.
- Прогрès** (*латин.*) — розвиток, удосконалення, перехід від нижчого до вищого, від простого до більш складного.
- Ресурси** (*фр.*) — джерела, запаси чого-небудь. *Природні ресурси.*
- Реформа** (з *латин.* перетворювати) — перетворення, зміна, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя, галузі знань. *Грошова реформа.*
- Сангвінік** (з *латин.* кров) — людина, яка за своїм типом темпераменту вирізняється жвавістю, життєрадісністю, яскраво проявляє свої емоції та легко їх змінює.
- Сенс** (*латин.*) — 1. Сутність чого-небудь; значення. 2. Розумна підстава. Доцільність, корисність чого-небудь. *Мати сенс.*
- Сивіла** (з *грецьк.* пророчиця) — у стародавніх греків, римлян і деяких інших народів — легендарна жінка-пророчиця, яка начебто повідомляла людям волю богів.
- Соці́альний** (з *латин.* товариський, громадський) — пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний. *Соці́альні виплати* (пенсії, стипендії тощо).
- Ста́тус** (з *латин.* становище) — певний стан чого-небудь. *Статус міста.*
- Сті́мул** (з *латин.* загострена палиця, якою підганяли тварин) — причина, що спонукає до дії, зацікавленість у здійсненні чого-небудь.
- Страте́гичний** (з *грецьк.* стратегія — військо і веду) — 1. Важливий для здійснення воєнних завдань. 2. *перен.* Який містить загальні, основні настанови, важливі для здійснення чого-небудь. *Стратегічне завдання.*
- Темпера́мент** (з *латин.* устрій, узгодженість) — 1. Сукупність психічних особливостей, з яких складається особистість людини. Темперамент проявляється в силі почуттів, їхній глибині або поверховості, у швидкості їхнього перебігу, у стійкості або швидкій зміні. 2. *розм.* Підвищена чуттєвість, пристрасність. *Темпераментна промова.*

Толерантність (з латин. терплячий) — терпимість, поблажливість до чийось думок, поглядів, вірувань тощо.

Унікальний (з латин. єдиний) — надзвичайний у якомусь відношенні; рідкісний, винятковий.

Філателія (з грецьк. люблю і звільнення від сїлати) — колекціонування й вивчення поштових марок.

Флегматик (з грецьк. слиз) — людина, яка за своїм типом темпераменту вирізняється повільністю, спокоєм, урівноваженістю, слабко виявляє емоції.

Фокстер'єр (з англ. лисиця і тер'єр) — порода мисливських невеликих собак, виведених у Великій Британії у XVIII ст., яких використовують для полкування в норах на борсукив, лисиць тощо.

Фраза (з грецьк. спосіб вираження, зворот) — висловлювання, що становить смислову чи інтонаційну єдність; речення.

Холерик (з грецьк. жовч) — людина, яка за своїм типом темпераменту вирізняється швидкістю, але неврівноваженістю дій, сильними, такими, що швидко виникають, почуттями, які яскраво відображаються в діях, мовленні, жестах, міміці.

Цикл (з грецьк. коло) — сукупність взаємозв'язаних явищ, процесів, робіт, яка створює закінчене коло дій протягом певного проміжку часу. *Навчальний цикл.*

Цинік (з грецьк. від назви пагорба, де відбувалися заняття циніків) — той, кому властиве зневажливе ставлення до надбань людської культури, нехтування нормами моралі.

Шанс (з фр. удача, випадковість) — можливість успіху, здійснення чого-небудь.

Шлягер (нім.) — модна, популярна пісня.

ВІДПОВІДІ НА ЗАГАДКИ, РЕБУСИ, КРОСВОРДИ

Номер
вправи

Відповідь

7 По вертикалі. 1. Пісня. 2. Сонько. 3. Тюрк. 4. Словник. 5. Тема. 6. Діалект. 8. Пунктуація. 9. Фразеологізм. 10. Фольклор. 11. Колискова. 12. Їжак. 13. Синонім. 14. Антонім. 15. Мова.

По горизонталі. 7. Пестливість. 16. Мудрець. 17. Звук. 18. Милозвучність.

14 Гостре словечко коле сердечко.

63 сенбернар і бультер'єр

131 Стрибаючий коник; загублена парасолька; білий лебідь; далека дорога.

132 1. Напухле. 2. Розрізана. 3. Посаджений. 4. Розлите. 5. Втоплена. 6. Розчервонілий. 7. Нагрітий.

181 -пів-, -мак-, -нак-, -дар-, -шок-.

263 На дні терпіння — золото.

303 Сполучник — це частина мови не самостійна, а службова.

357 Іван Франко

ЗІ СЛОВНИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ*

Аж луна́ покотілася — так, що далеко чути; дуже голосно, сильно.

Аж мороз пішов по спіні — про відчуття ознобу, тремтіння від холоду, хвилювання або страху.

Березова каша — різки для покарання.

Будуть люди — хтось виросте порядним, гідним тощо, досягне певного становища в суспільстві.

Віддячити сторницею — щедро віддячувати за добрі справи.

Віднялася мова — хтось від емоцій не може говорити.

Відчувати себе як дома — добре, безтурботно, безпечно.

Вуха насторожувати — напружено, уважно прислухатися до чогось.

Душа вивертається — дуже переживати через щось.

З доброго дива — невідомо чому.

Заливатися соловейком — довго й пишномовно висловлюватися, говорити про що-небудь.

Занепадати на сілі — нездужати.

Зарубати на носі — надовго запам'ятати.

Зникнути з очей — перестати бути видимим.

Зуб на зуб не попадає — тремтіти від страху чи холоду.

І слуху не чуть — нічого невідомо про кого-, що-небудь.

Іти на лад — так як треба; добре, успішно.

Казанок варить — хто-небудь розумний, кмітливий, добре орієнтується в чомусь.

Ласим оком поглядати — дивитися на когось, щось із корисливими намірами.

Майнуло в голові — хтось раптом подумав про що-небудь.

Нетямитись з радощів — дуже радіти.

Очей не відірвати — хто-небудь гарний, вродливий або що-небудь привабливе зовні.

Очі розбігаються — хтось не може зосередити увагу на чомусь одному через велику кількість предметів, вражень від них.

Похнюпити ніс — зажуритись.

Пустити півня — видавати фальшиві звуки під час співу чи декламації; підпалити.

Пустити поголоску — поширювати певні відомості, чутки.

Пхати носа — самочинно втручатися в що-небудь.

Спіймати облизня — лишитися без того, на що розраховував, сподівався; зазнати невдачі.

Стати в пригоді — допомогти кому-небудь; виявитися потрібним, необхідним.

Як кіт наплакав — дуже мало.

* Словник фразеологізмів української мови. — К. : Наук. думка, 2003.

ЗМІСТ

Від авторів	4
ВСТУП	5
§ 1 Літературна норма української мови	5
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО	9
§ 2 Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях	10
§ 3 Вивчені частини мови та їх правопис	15
МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ДІЄСЛОВО	25
§ 4 Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	26
§ 5 Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на -но, -то	30
§ 6 Неозначена форма (інфінітив) та особові форми дієслова	34
§ 7 Доконаний і недоконаний вид дієслова	38
§ 8 Час дієслова. Теперішній час. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі. Майбутній час	42
§ 9 Дієслова I і II дієвідмін. Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу	47
§ 10 Спосіб дієслова (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів	54
§ 11 Безособові дієслова	62
§ 12 Способи творення дієслів	64
§ 13 Не з дієсловами (повторення)	70
ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ДІЄПРИКМЕТНИК	75
§ 14 Дієприкметник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	76
§ 15 Активні й пасивні дієприкметники. Творення й відмінювання активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу ...	80
§ 16 Дієприкметниковий зворот. Відокремлення комами дієприкметникового звороту	85
§ 17 Безособові дієслівні форми на -но, -то	88
§ 18 Написання -н- у дієприкметниках та -нн- у прикметниках дієприкметникового походження	91
§ 19 Не з дієприкметниками	94

ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ДІЄПРИСЛІВНИК	99
§ 20 Дієприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	100
§ 21 Вид і час дієприслівників. Дієприслівники недоконаного й доконаного виду, їх творення	103
§ 22 Дієприслівниковий зворот. Коми при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові	108
§ 23 Не з дієприслівниками	111
ПРИСЛІВНИК	115
§ 24 Прислівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Способи творення прислівників	116
§ 25 Розряди прислівників (<i>практично</i>)	119
§ 26 Ступені порівняння прислівників.	123
§ 27 Букви н та ни у прислівниках	128
§ 28 Ні і не з прислівниками	129
§ 29 І та и в кінці прислівників	131
§ 30 Правопис прислівників на -о , -е , утворених від прикметників і дієприкметників	133
§ 31 Написання прислівників разом і через дефіс	135
§ 32 Написання прислівникових словосполучень на зразок: <i>раз у раз, з дня на день...</i>	138
ПРИЙМЕННИК	143
§ 33 Прийменник як службова частина мови. Прийменник як засіб зв'язку слів у словосполученні й реченні. Зв'язок прийменника з непрямыми відмінками іменника	144
§ 34 Види прийменників за будовою	147
§ 35 Написання прийменників разом, окремо і через дефіс	151
СПОЛУЧНИК	155
§ 36 Сполучник як службова частина мови. Види сполучників за будовою та походженням	156
§ 37 Використання сполучників у простому й складному реченнях: сполучники сурядності й підрядності	159
§ 38 Правопис сполучників. Написання сполучників разом і окремо. Розрізнення сполучників і однозвучних слів	163
ЧАСТКА	169
§ 39 Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням	170
§ 40 Правопис часток. Написання часток -бо , -но , -то , -от , -таки	176
§ 41 Не , ні з різними частинами мови	178

ВИГУК	183
§ 42 Вигук як особлива частина мови. Групи вигуків за значенням	184
§ 43 Дефіс у вигуках. Кома і знак оклику при вигуках	188
§ 44 Узагальнення й систематизація вивченого про частини мови, їх правопис і використання в мовленні	194
 ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)	201
§ 45 Повторення й поглиблення вивченого про текст	202
§ 46 Повторення вивченого про мовні стилі. Публіцистичний стиль	204
§ 47 Складний план власного висловлювання	208
§ 48 Різновиди читання: ознайомлювальне (переглядове), навчальне	211
§ 49 Повторення вивченого про типи і жанри мовлення. Опис зовнішності людини. Стилїстична помилка	213
§ 50 Особливості побудови опису дій. Опис процесу праці	218
§ 51 Особливості побудови тексту-міркування дискусійного характеру	220
§ 52 Перекази за простим і складним планом. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису зовнішності людини	222
§ 53 Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю з елементами роздуму	224
§ 54 Усний вибірковий переказ тексту наукового стилю	226
§ 55 Письмовий докладний переказ тексту-роздуму дискусійного характеру в публіцистичному стилі	229
§ 56 Письмовий стислий переказ розповідного характеру з елементами опису дій (<i>художній стиль</i>)	231
§ 57 Дискусійний діалог	234
§ 58 Твір-опис дій на основі власних спостережень у художньому стилі (<i>усний і письмовий</i>)	236
§ 59 Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі	240
§ 60 Письмовий твір-опис дій розповідного характеру про виконання автором улюбленої справи в художньому стилі	242
§ 61 Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом	244
§ 62 Портретний нарис у публіцистичному стилі	246
§ 63 Анотація	249
§ 64 Ділові панери. Розписка	251
 ДОДАТКИ	254
З орфографічного словника	254
Зі словника синонімів	257
Із словника антонімів	259
Із тлумачного словника	260
Зі словника іншомовних слів	264
Відповіді на загадки, ребуси, кросворди	267
Із словника фразеологізмів	268

Навчальне видання

*Єрмоленко Світлана Яківна,
Сичова Вікторія Томасівна,
Жук Марія Григорівна*

Українська мова

Підручник
для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів
Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Н. Забаштанська*
Художній редактор *Ю. Ясінська*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 12.10.2015 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург С. Друк офс.
Ум. др. арк. 22,032. Обл.-вид. арк. 19,17
Умовн. фарбовідб. 88,128.
Наклад 17 951 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01033.
Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота» на ПП «ЮНІСОФТ»
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.